

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Stiftet og byen

STIFTET OG BYEN

Viborg Stift 1060-2010

FRA VIBORG-EGNEN 2010
HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG EGNEN 75. ÅRGANG

STIFTET OG BYEN. VIBORG STIFT 1060-2010
FRA VIBORG-EGNEN 2010 er redigeret af Ole Degn

under medvirken af Jesper Hjermand (billedredaktion), Mikkel Kirkedahl
Nielsen og Steffen Elmer Jørgensen

Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne til
bogens illustrationer. Føler nogen deres rettigheder krænkede og gør beret-
tigede krav, vil de naturligvis blive honoreret.

Forsidebillede: Ole Degn

Omslag: Anne Marie Kaad
Tilrettelægning og sats: Anne Marie Kaad

Tryk: Norhaven A/S
Trykt i 1.000 eksemplarer

1. udgave. 1. oplag
ISBN 978-87-87235-45-7

BESTYRELSE

Jørgen Østergaard, *formand*, Møltrup
Ole Degn, *næstformand, redaktør*, Viborg
Karen Elisabeth Stub, *kasserer*, Bruunshåb
Erling Greve Kristensen, *sekretær*, Dollerup
Jesper Hjermand, Vorde
Eigil Overby, Kjellerup
Mikkel Kirkedahl Nielsen, Ikast
Steffen Elmer Jørgensen, Viborg
Erik Overgaard, Vrå
Line Højgaard, Viborg

Samfundets hjemmeside: www.hsvib.dk

SAMFUNDETS EKSPEDITION:

Jesper Hjermand, Vordevej 50, Vorde,
8831 Løgstrup
Tlf. 86 64 31 73

BIDRAG TIL ÅRBOGEN:

sendes til Ole Degn, Mellemhøjen 11, 8800 Viborg

INDHOLD

<i>Forord</i>	7
<i>Michael Gelting</i> <i>Viborg Stifts grundlæggelse og den danske kirkes udvikling i 1000-tallet</i>	11
<i>Ole Degn</i> <i>Viborg og magten</i> <i>- Viborg som magtcentrum og centralsted fra Vikingetiden til Strukturreformen 2007</i>	33
<i>Steffen Elmer Jørgensen</i> <i>Veje til Viborg</i> <i>- Vejnettets indflydelse på Viborgs udvikling siden forhistorisk tid</i>	55
<i>Jesper Hjermind</i> <i>På sporet af Viborgs middelalderlige sognekirker</i>	81
<i>Carstén Bach-Nielsen</i> <i>Tabere og vindere i Viborgs Reformation</i>	105
<i>Anemette S. Christensen</i> <i>Adelen og Viborg</i>	127
<i>Henning Ringgaard Lauridsen</i> <i>Viborgs brande</i>	147
<i>Henrik Gjøde Nielsen</i> <i>Fra flygtningehjælp til henrettelsespeloton</i> <i>- Viborg Stift under Anden Verdenskrig</i>	159

<i>Karsten Nissen</i> <i>Andre trosretninger i Viborg Stift</i>	177
<i>Peter Q. Rannes</i> <i>Byen og skriften</i> – træk af Viborgs 950-årige skrifthistorie	193
<i>Ole Degn og Jørgen Østergaard</i> <i>Viborg Stifts arkiv</i>	209
<i>Årsberetning for 2009</i>	223
<i>Regnskab for 2009</i>	226

FORORD

I 2010 kan vi fejre, at det er 950 år siden, kong Svend Estridsen gav Danmark en ny kirkelig inddeling, der gjorde Viborg til stiftsby og betød opførelsen af en domkirke. Denne beslutning fik betydning for byen og dens udvikling op til vores tid.

Viborg Kommune har valgt at markere den skelsættende begivenhed ved af afholde og støtte en række arrangementer i jubilæumsåret. Som et led heri bad man Historisk Samfund for Viborg-egnen medvirke ved en række foredrag og ved at udgive en jubilæumsbog.

Det er denne bog, der nu foreligger og samtidig er årbog for samfundets medlemmer.

Bogen rummer elleve artikler, der søger at finde nye vinkler på samspillet mellem stiftet og byen i de 950 år i en form, der forhåbentlig findes interessant og læseværdig.

Forfatterne til de enkelte artikler har alle stor indsigt i de valgte emner og takkes hermed for deres medvirken. Ligeledes rettes en tak til den af Viborg Kommune nedsatte arbejdsgruppe, der efter brainstorm på nogle møder nåede frem til rammerne for bogen, dens temaer og indhold og valgte forfatterne.

Også en tak til Viborg Kommunes Styregruppe for Viborg 950 år for bevilling af midler, så DVD'en med Teaterlyskonserten fra maj 2010 har kunnet udgives og indlægges i bogen.

Ligeledes skal siges tak til Viborg Lokalhistoriske Arkiv og Viborg Stiftsmuseum for hjælp med fremfindning af illustrationer og til Boghandler Børge Nielsen og Hustrus Fond for økonomisk støtte til udgivelsen.

Viborg, november 2010.
Jørgen Østergaard, formand.

Viborg Stift før 1922
og efter 1922. Kort fra
Svend-Erik Christensen
og Arne Julian:
Sogn Herred Amt,
Slægt og Data, DIS-
Danmark, særnum-
mer 1998, s. 10 og 11

Domkirken og
bispegården. Foto
Ole Degn 2010

Michael H. Gelting

VIBORG STIFTS GRUNDLÆGGELSE

– OG DEN DANSKE KIRKES UDVIKLING I 1000-TALLET

Omkring 1060, plejer man at sige, foretog kong Svend Estridsen (1047-76) en nyordning af den danske kirkes stiftsstruktur. Nørrejylland, som hidtil i sin helhed havde lydt under biskoppen af Ribe, blev delt i fire stifter, således at der opstod tre nye bispesæder ved siden af Ribe: Århus, Viborg og stiftet nord for Limfjorden, som oprindeligt blot kaldtes *Wendila* (efter den største ø, Vendsyssel), men som en generations tid senere fandt sit blivende sæde i Børglum. Dermed fik den danske kirke den organisatoriske struktur, som for kongerigets vedkommende med kun få ændringer bestod indtil begyndelsen af 1800-tallet.¹

Der er ikke bevaret nogen skriftlige kilder, der kunne belyse de overvejelser, kong Svend lagde til grund for sin beslutning om den nye stiftsinddeling. Man må derfor se på hele den danske kirkes historie i 1000-tallet for at gøre et forsøg på at rekonstruere de bevæggrunde, der førte til oprettelsen af blandt andet Viborg Stift omkring 1060. Man må også kaste blikket ud over Danmarks grænser, dels for at forstå biskoppernes rolle i tidens politiske strukturer, dels for at inddrage de problemer, der knyttede sig til kong Svends med- og modspiller ved denne lejlighed, ærkebispesædet Hamburg-Bremen, som siden 800-tallet havde gjort krav på at have den kirkelige overhøjhed over Danmark.²

MISSIONSBISKOPPERNE AF HAMBURG-BREMEN OG DANMARK

Ser man på de vesteuropæiske lande, Danmark stod i forbindelse med i 1000-tallet, og allermost på den

nærmeste nabo, det Tyske Rige, var en biskop langt mere end blot en kirkehyrde. Biskoppen var en magtfaktor ikke blot i kraft af sin åndelige autoritet, men også på grund af sine udstrakte godsbesiddelser og de militære styrker, de kunne finansiere. Samtidig stod de tyske biskopper i spidsen for en ideologisk udvikling, hvor en allerede højt udviklet kristen kongeideologi blev yderligere skærpet. Kongen – eller kejseren – blev set som Guds statholder på Jorden, højt hævet over almindelige dødelige; og hans vigtigste støtter i regeringen var, i hvert fald i biskoppernes øjne, netop biskopperne, som i kraft af deres klassiske uddannelse (ikke mindst læsningen af Cicero, som fik en vældig opblomstring på denne tid) var trænet til at drage omsorg for almenvellet og til ved deres veltalenhed at vinde andre for deres synspunkter. De tyske konger og kejsere støttede sig gerne på biskopperne, ikke blot på grund af den guddommelige aura, de forlenede dem med, men også fordi udnævnelsen af biskopperne lå i kongens eller kejserens hånd – i modsætning til de verdslige hertuger og grever, hvis magt var arvelig, og som ofte nok var opsætsige over for deres kongelige eller kejserlige herre. De tyske konger og kejsere øgede deres foretrukne biskoppers magt ved at tildele dem grevskaber og endog hertugdømmer tillige med udstrakte privilegier.

Det var en sådan ophøjet kongemagt, støttet af loyale, politisk indsigtfulde biskopper, kong Harald Blåtand kunne se hen til, da han omkring 963 tog beslutningen om at "gøre Danerne kristne", som han skrev på den store Jellinge-sten.³ Ikke så mærkeligt, velsagtens, at han fandt dette valg tiltrækkende –

Domkirkens krypt, næsten det eneste, der er tilbage af den oprindelige domkirke, der blev påbegyndt i første halvdel af 1100-tallet. Foto Thomas og Poul Pedersen. Copyright Viborg Domkirke.

KORT OVER DANMARK I KIRKELIG HENSEENDE

INDTIL o. 1250.

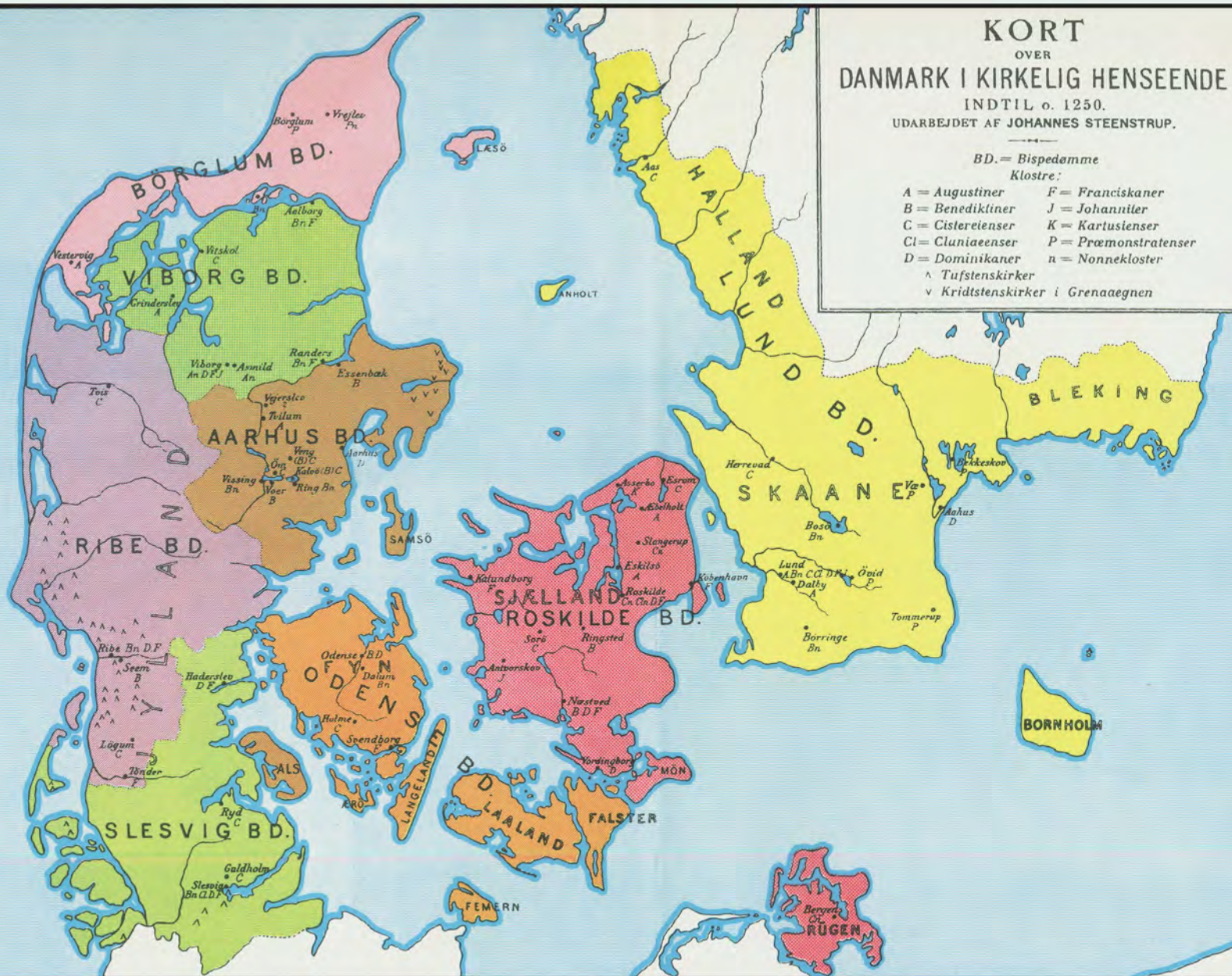
UDARBEJDET AF JOHANNES STEENSTRUP.

BD. = Bispedømme
Klostre:

A = Augustiner	F = Franciskaner
B = Benediktiner	J = Johanniter
C = Cistercienser	K = Kartusier
Cl = Cluniaenser	P = Præmonstratenser
D = Dominikaner	n = Nonnekloster

^ Tufstenskirker

v Kridtstenskirker i Grenaaegnen

De danske stifter i middelalderen. Stort set blev stiftsgrænserne opretholdt middelalderen igennem, sådan som de var blevet indrettet ved Svend Estridsens stiftsinddeling ca. 1059. Der er dog nogen usikkerhed omkring området mellem Randers og Mariager fjorde. På kortet er det angivet som del af Viborg stift, men i senmiddelalderen horte det under biskoppen af Århus. Muligvis var det lykkedes Århusbispens at udvide sin magt på Viborgs bekostning. Efter Johannes Steenstrup: Danmarks Riges Historie, 1, 1897-1904, s. 650-51.

og så meget mere, som det måtte fjerne en alvorlig anstødssten i forholdet til den mægtige nabo mod syd, for hvem de danske kongers hedenskab ellers kunne give et godt ideologisk rygstød for krig. Ikke desto mindre skabte kong Haralds beslutning også et potentielt problem i forhold til det Tyske Rige, netop fordi biskopperne havde så væsentlig en rolle i de politiske strukturer. Grunden hertil var, at med overgangen til kristendommen blev Danmark så at sige automatisk underlagt ærkebispedømmet Hamburg-Bremen, som hørte til det Tyske Rige.

Bispedømmet Hamburg var blevet oprettet i 831 som en fremskudt base for missionæren Ansgar, og allerede i 832/34 ophøjedes den nyslåede missionsbiskop til ærkebiskop.⁴ Da en ærkebiskop normalt havde overopsynet med en kirkeprovins, bestående af adskillige bispedømmer, må der have været en forventning om, at ærkebiskoppen af Hamburg kunne skabe sig en sådan kirkeprovins. Det kunne kun ske ved at grundlægge nye bispesæder i missionsområderne i Norden og blandt de vestligste slaviske folkeslag, som på denne tid var bosat så langt vestpå som det nuværende østlige Holsten (Wagrien). Umiddelbart kan udsigterne til en sådan ekspansion ikke have virket så dårlige, eftersom den danske konge Horik 1. (814-54) gennemgående opretholdt et godt forhold til Frankeriget og i det mindste tolererede kristne missionærers virke i sit rige. Imidlertid led den hamburgske mission snart et alvorligt tilbageslag, da en stor dansk flåde foretog et overraskelsesangreb op ad Elben. Under kamphandlingerne blev Hamburg hærget og udplyndret,⁵ og da nabobiskoppen mod vest, Leuderic af Bremen, netop var død samme år, fik Ansgar i 847/48 overladt Bremen Stift som en mere sikker residens. I 864 blev Bremen Stift løsgjort fra dets hidtidige kirkeprovins Köln og permanent forenet med Hamburg,⁶ Ansgars efterfølgere – han selv døde i 865 – betegnes derfor hyppigt som ærkebiskopper af Hamburg-Bremen. De følte sig fortsat forpligtet til at varetage

missionen i Norden, men havde ikke megen fremgang, dels på grund af det karolingiske Frankerriges tiltagende opløsning i indre stridigheder, dels fordi Horik 1.s efterfølgere var mindre velvilligt indstillet over for de svækkede Frankere.

Begivenhederne i 800-tallets midte efterlod derfor ærkebisperne af Hamburg-Bremen med en giftig arv på to måder: Deres usædvanlige status som ærkebiskopper uden kirkeprovins gav dem ikke megen prestige i de tyske rigsforsamlinger, hvor de øvrige ærkebiskopper mødte op med talrige bisper i deres følge, og de mægtige ærkebiskopper af Köln var tilbøjelige til ved enhver svækkelse af Hamburg-Bremens position at kræve Bremen Stift ført tilbage til Kölns kirkeprovins, hvorfra det i sin tid var udskilt. Disse problemer forblev uløst indtil midten af 900-tallet.

I 948, ved en stor rigssynode i Ingelheim med pavens deltagelse, kunne ærkebiskop Adaldag (937-88) imidlertid stille med tre nyudnævnte danske biskopper, Hored af Slesvig, Liafdag af Ribe og Reginbrand af Århus. Alt taler for, at disse bispeudnævnelser først og fremmest skulle tjene til at afstive Hamburg-ærkebispens position internt i Tyskland, for Danmark blev endnu styret af hedenske konger.⁷ Formelt kan de dog have været begrundet i, at den tyske konge Henrik 1. ("Fuglefænger", 919-36) i 934 under et vellykket togt mod Danmark tvangskristnede den danske kong Gnupa og hans mænd, selv om denne "omvendelse" næppe holdt længere, end til den tyske hær havde forladt Danmark. Intet tyder på, at ærkebiskop Adaldags tre nye lydabisper fik mulighed for at sætte deres ben i de byer, hvis bispetitel de bar.

HARALD BLÅTANDS KIRKE

Det må have ændret sig, efter at Harald Blåtand omkring 963 havde erklæret kristendommen for den eneste tilladte religion i Danmark. Ganske vist var

det privilegium, som kejser Otto 1. (tysk konge 936-73, kejser 962) i 965 gav de tre danske biskopper, i praksis indholdsløst;⁸ det tjente først og fremmest til at stadfæste Hamburg-Bremens kirkelige overhøjhed over det nylig kristnede danske rige. Der er heller ikke nogen vidnesbyrd om de tre biskoppers virke i Danmark efter ca. 963.⁹ Det bedste argument for, at de faktisk fik adgang til deres bispesæder, er, at de på et tidspunkt efter 965 fik følgeskab af en fjerde dansk biskop, i Odense.¹⁰ Der havde næppe været grund til at oprette et fjerde bispesæde, hvis de tre allerede udnævnte biskopper ikke havde adgang til deres stifter.

De fire danske biskoppers forpligtelser over for Hamburg-Bremen måtte imidlertid udgøre et problem, så snart forholdet mellem Danmark og det Tyske Rige atter blev spændt – og det varede ikke længe. Allerede i 968 forstærkede Harald Blåtand grænseforsvaret mod syd ved at udbygge Dannevirke, og i det tilstødende hertugdømme Sachsen frygtede man et dansk angreb. Krigen brød dog først ud nogle år senere, efter kejser Otto 1.s død i 973. Harald Blåtand foretog straks et militært angreb på Sachsen, men i 974 gik kejserens søn og efterfølger Otto 2. (tysk konge og kejser 973-83) til modangreb og slog danskerne eftertrykkeligt. Formentlig gjorde han sig til herre over Sønderjylland i en årrække. Hvordan de danske biskopper stillede sig i den konflikt, kan man kun gisne om; Slesvigbiskoppen blev ved den lejlighed tysk undersåt, men ingen af dem er omtalt i beretningerne om disse begivenheder.¹¹ Et fingerpeg får man dog nok i 988, hvor alle fire danske biskopper befandt sig i eksil i Tyskland, og da Otto 3. (tysk konge 983-1002, kejser 996) i det år sikrede deres underhold ved et privilegiebrev, er det tydeligt, at man ikke regnede med, at de kunne vende tilbage til deres stifter lige med det første.¹² Danskerne var allerede gået til angreb på en tysk grænseborg i 983, men fordrivelsen af de danske biskopper sættes sædvanligvis i forbindelse med

Harald Blåtands søn Svend Tveskægs oprør mod faderen og magtovertagelse, som – ikke mindst på grund af privilegiebrevet til de landflygtige biskopper – gerne dateres til ca. 986/87. At også Slesvigbiskoppen befandt sig i eksil i 988, må betyde, at den danske konge senest på dette tidspunkt atter havde gjort sig til herre over Sønderjylland.

De hamburgske ærkebispers kronikeskriver Adam af Bremen hævder, at Svends oprør var båret af en hedensk reaktion imod kristendommens indførelse.¹³ Intet tyder på, at det er rigtigt. Tværtimod peger de arkæologiske fund i retning af, at de sidste spor af hedensk gravskik forsvandt i løbet af Svend Tveskægs regeringstid (ca. 986/87-1014),¹⁴ og i Lund i Skåne, en af de byer, der blev anlagt i kong Svends tid, har levnene af en større kirkebygning af træ kunnet dateres til omkring 990.¹⁵ For Adam af Bremen har Svends brud med Hamburg-Bremen og fordrivelsen af de biskopper, der var blevet indsat derfra, taget sig ud som en fornægtelse af den retmæssige kirkelige autoritet og dermed en fornægtelse af kristendommen. For den danske konge har det snarere drejet sig om at frigøre sig for en tysk kirkelig og politisk indflydelse, som kunne udgøre en trussel mod hans eget riges selvstændighed. Det indebar ikke nogen fornægtelse af kristendommen. Der var andre steder at henvende sig.

DEN ENGELSKE FORBINDELSE

Igennem det meste af sin regeringstid foretog Svend Tveskæg hyppige plyndringstogter til England, hvis konge, Ethelred den Rådløse (978-1013, 1014-16), kun kunne begrænse skaderne ved at købe den danske konges hære bort med enorme tributbetalinger (*Danegeld*). Det held, hvormed kong Svend gennemførte sine regelmæssige ekspeditioner, kunne give mistanke om, at han kunne støtte sig på engelsk kollaboration i ikke helt ubetydeligt omfang.¹⁶ Det ville gøre det mindre overraskende, at han sam-

tidig kunne rekruttere biskopper fra England. I modsætning til deres fordrevne forgængere synes disse engelske biskopper ikke at være blevet tildelt faste bispesæder. Snarere har de været omrejsende, om end med hovedansvar for forskellige landsdele, og måske har deres vigtigste tilknytning været til det ligeledes omrejsende kongelige hof, således som det var tilfældet i Norge gennem det meste af 1000-tallet. Mod slutningen af sin regeringstid ændrede Svend Tveskæg strategi over for England. De enorme rigdomme, danegelden lod gå gennem hans hænder, må have øget hans magt betragteligt, og i længden har det velsagtens forekommet ham både hensigtsmæssigt og muligt at gøre sig permanent til herre over kilden til disse rigdomme. I 1013 lykkedes det Svend at fordrive kong Ethelred og tiltage sig magten i hele England; men få dage inden den rigsforsamling, hvor han efter al sandsynlighed officielt skulle have været hyldet som Englands konge, døde han. Hans nyvundne dobbeltrige blev delt mellem hans sønner, således at Harald 2. – formentlig som den ældste – blev konge i Danmark (1014-ca. 1018), mens Knud arvede den vanskelige opgave at fastholde faderens herredømme over England. Knud måtte kæmpe først mod den fordrevne kong Ethelred, hvis tilhængere havde kaldt ham tilbage, og efter hans død mod sønnen Edmund Jernside. Først i 1016, hvor han havde vundet et afgørende slag mod Edmund, som kort efter meget bekvemt afgik ved døden, var Knud ubestridt hersker over England. Et par år senere døde hans broder Harald 2. uventet i Danmark uden at efterlade sig afkom. Knud tilbragte vinteren 1019/20 med at sikre sig kongemagten i Danmark, og i 1020 var det, man har kaldt Knuds Nordsøimperium, en realitet – det rige, som fik en sen eftertid til at kalde ham Knud den Store.¹⁷

Som erobreren af England, som var et rigt og vel-etableret kristent kongedømme, var det Knud om at gøre at sikre sig anerkendelse i Europa som en civiliseret kristen hersker. Det er formentlig en del

af forklaringen på, at en af hans tidligste handlinger som dansk konge var at forsyne sit danske rige med en ordentlig og tidssvarende stiftsstruktur. Det ser ud til, at Knud inddelte landet i fire stifter, som hver omfattede et af rigets hovedlandskaber: Jylland (med bispesæde i Ribe), Fyn (Odense), Sjælland (Roskilde) og Skåne (Lund). Da normen var, at en biskop skulle have sæde i en by, kunne Knud her drage fordel af sin faders bygrundlæggelsespolitik: Både Lund og Roskilde var grundlagt under Svend Tveskæg. Samtidig bød Englands erobring på en anden fordel, som vejede tungt i forhold til Hamburg-Bremen og det Tyske Rige: Knud rådede nu selv over en ærkebiskop, den engelske ærkebiskop af Canterbury.¹⁸

Planen kunne dog ikke føres ud i livet med det samme. Ærkebiskop Lyfing af Canterbury (1013-20), som havde kronet Knud i 1017, døde den 12. juni 1020, og hans efterfølger Æthelnoth (1020-38) kunne ikke udøve sine fulde ærkebiskoppelige rettigheder, før han i Rom havde hentet embedets værdighedstegn, palliet. Det fik han tildelt af pave Benedikt 8. den 7. oktober 1022,¹⁹ og han kan næppe have været hjemme i England før årsskiftet. Kort efter må Æthelnoth have iværksat formaliseringen af den struktur, kong Knud havde givet sin danske kirke, ved at bispevie en af de udpegede bisper, Gerbrand af Roskilde. I et af Knud den Stores forholdsvis få bevarede engelske diplomater optræder blandt brevvidnerne "Gerbrand af Roskilde Stift, af Danernes folk."²⁰ Diplomet bærer dateringen 23. juni 1022, men da ærkebiskop Æthelnoths titel i vidnelisten utvetydigt henviser til den pavelige stadfæstelse af hans værdighed, kan denne dato ikke være rigtig. Formentlig er selve brevet tekst et falsum, inklusive dateringen, men som det ikke sjældent skete i sådanne tilfælde, har falskneren søgt at give sit produkt troværdighed ved at afskrive en vidneliste fra et (nu tabt) ægte diplom. Vidnelisten må stamme fra foråret 1023, efter at kong Knud var vendt tilbage til England fra

Danmark i begyndelsen af året, og inden ærkebiskop Wulfstan af Yorks død den 28. maj 1023.²¹ Listen rummer også en anden ejendommelighed. Som det var reglen i sådanne vidnelister, anføres vidnerne efter rang – først kongen og dronningen, så ærkebiskoper, dernæst bisper, fulgt af abbeder, jarler og andre verdslige stormænd. Inden for hver rang ville personerne normalt blive anført efter anciennitet, og det gælder da også for ærkebiskopperne, hvor den ærværdige Wulfstan 2. af York (1002-23) bliver anført før den nyudnævnte Æthelnoth af Canterbury, skønt Canterbury var det fornemste af de to ærkesæder.²² Men blandt bisperne står Gerbrand af Roskilde forrest, skønt hans bispevielse højst kan have været få måneder gammel. En mulig forklaring kunne være, at ærkebiskop Æthelnoth efter Gerbrands bispevielse har givet ham ærkebiskoppelige beføjelser med henblik på at bispevie de tre andre nyudnævnte danske biskopper, således at han på dette tidspunkt har været en slags viceærkebiskop for Danmark. Det kunne måske også være grunden til hans omstændelige titel i vidnelisten, hvor ordet “biskop” ikke optræder, men både stiftet og hele Danmark – i modsætning til de øvrige deltagende bisper, der blot betegnes som “biskop” uden angivelse af stift.²³

Dette kan kun være en hypotese, men den kunne også forklare, hvorfor Adam af Bremen kun nævner, at Gerbrand blev bispeviet af Æthelnoth af Canterbury, men ikke Knuds øvrige bisper. Adam fortæller videre, at dette åbenbare brud på Hamburg-Bremens kirkelige overhøjhed over Danmark i høj grad krænkede ærkebiskop Unwan af Hamburg (1013-29). På Gerbrands hjemrejse fra England lod Unwan den danske biskop pågribe, og han blev først løsladt, da han havde svoret den hamburgske ærkebiskop troskab og lydighed. Unwan gik også i rette med kong Knud, som erkendte sin brøde og derefter altid handlede i overensstemmelse med ærkebiskoppens ønsker.²⁴ Det lyder næsten for godt til at være sandt, set fra Hamburg-Bremens perspektiv. Det ejendom-

melige er, at Adam ikke kendte til denne episode fra arkiverne i Bremen; han fik den fortalt af sin særlige, danske hjemmelsmand, selve kong Svend Estridsen, og Adam kunne ikke skjule sin forundring over, at kongen ikke fortav denne forsmædelige begivenhed.²⁵ Vi skal senere vende tilbage til de grunde, Svend Estridsen kunne have haft til simpelthen at opdigte hele historien.

HAMBURG-BREMENS DILEMMA

Hermed er vi tilbage ved Hamburg-Bremens rolle i forhold til den danske kirke. Størstedelen af, hvad der ovenfor er sagt om den danske kirke under Svend Tveskæg og Knud den Store, er bygget på Adam af Bremens hamburgske ærkebiskopkronike, som er og bliver hovedkilden til denne periodes danske historie. Adam giver imidlertid også andre oplysninger, og det er nu nødvendigt kort at kaste blikket lidt tilbage i historien.

Fordrivelsen af de danske bisper i slutningen af 980'erne efterlod ærkebiskop Adaldag af Hamburg i en lige så slet situation, som han var i før Harald Blåtands kristning af Danmark omkring 963. I slutningen af 960'erne var det ganske vist også lykkedes at oprette et bispesæde, Aldenburg, blandt de hidtil hedenske Wagriere i det østlige Holsten, men det var gået til grunde i 983 under et stort slavisk oprør mod den tiltagende tyske dominans. Hamburg-Bremen stod altså tilbage med en flok landflygtige biskopper, hvis titler udtrykte magtesløse krav på bispesæder, de ikke havde adgang til. Adam af Bremen indrømmer faktisk, at bispesædet i Århus ophørte helt og holdent,²⁶ men han slører omhyggeligt, at det samme gjaldt de øvrige danske bispesæder, for så vidt det drejede sig om biskopper under Hamburg-Bremens kontrol.²⁷

Der findes en bispeliste for Slesvig, der viser, at ærkebiskopperne af Hamburg-Bremen vedblev at udnævne biskopper af Slesvig helt op i Knud den

Stores tid.²⁸ Adam oplyser imidlertid selv, at en af disse bisper, Esico (eller Ekkehard, biskop ca. 996-1026) "blev siddende hjemme",²⁹ hvilket kan bekræftes, idet han tillige fungerede som kannik ved domkapitlet i Hildesheim og hyppigt optrådte i Hildesheim Stift og på tyske rigsmøder. I Hildesheim blev han også begravet efter at være død ved Ejderen, måske i et forgæves forsøg på at sætte sig i besiddelse af sit stift med magt. Det var sandsynligvis den eneste gang i sit liv, at Esico fik et glimt af det stift, hvis titel han bar i en menneskealder.³⁰ Esicos efterfølger Rodulf (1026-47) fik ikke stort mere med sit formentlige stift at gøre. Adam af Bremen nævner ganske vist, at han deltog i et topmøde i Slesvig i 1042 med den norske konge Magnus den Gode (1035-47), som netop havde gjort sig til herre over Danmark (1042-47), men krønikeskriveren gør det klart, at biskop Rodulf deltog som medlem af ærkebiskop Bescelin Alebrand af Hamburgs følge.³¹ Intet tyder på, at han fik lejlighed til at opholde sig i Slesvig længere end mødets varighed, og da han døde, fik han en fornem begravelse i Sankt Kuniberts kirke i Köln, hvilket tyder på en længerevarende tilknytning til Köln.³² Der er ingen grund til at tro, at de biskopper, som Slesviglisten nævner for slutningen af 900-tallet (Folcbert, ca. 984-ca. 991, og Poppo, ca. 991-ca. 996), havde bedre muligheder for at opholde sig i deres bispestad.

I det hele taget kunne Adam ikke helt komme uden om, at hans ærkebiskopper ikke havde meget at skulle have sagt i Danmark under Svend Tveskæg og Knud den Store, og at de danske konger hentede biskopper og missionærer andetstedsfra; blot søger han at give det indtryk, at det skete med Hamburg-ærkebiskoppens billigelse med henblik på at opretholde et godt forhold til kongerne. Han går også så vidt som til at sige, at der på ærkebiskop Unwans tid kun var to bremensiske biskopper, som var i stand til at arbejde i Danmark: "teologen" Poppo og Odinkar.³³ Den første er yderst suspekt. Det virker, som

om Adam vil lade læseren forstå, at dette var biskop Poppo af Slesvig, og at han var den samme Poppo, som i sin tid havde omvendt den danske konge ved sin jernbyrd – men ifølge Adam var det ikke Harald Blåtand, men den svenske tronraner Erik Sejrsæl (død 994/95),³⁴ der var genstand for denne omvendelse.³⁵ Den Poppo, som gennemførte den berømte jernbyrd, var imidlertid ikke identisk med Slesvig-bispen af samme navn, men med den senere ærkebiskop af Köln Folkmar (også kaldet Poppo; ærkebiskop 965/66-69),³⁶ og den slesvigske bispeliste viser, at biskop Poppo af Slesvig må være død omkring 996, længe før Unwans ærkebispetid.

Også biskop Odinkar forekommer problematisk. Der var to biskopper af dette navn, onkel og nevø. Odinkar den Ældre var af dansk stormandsæt og blev bispeviet i Bremen af ærkebiskop Adaldag, altså senest i 988.³⁷ Ifølge Adam af Bremen var han en energisk missionær, som virkede i både Danmark og Sverige uden at have noget fast bispesæde,³⁸ og ved sin død blev han begravet i Bremen,³⁹ hvor også hans søster Åse levede et fromt liv.⁴⁰ Den yngre Odinkar var ikke blot den ældre Odinkars nevø, men også i slægt med de danske konger, og han stiftede Ribe bispesæde på grundlag af sine omfattende godsbesiddelser. Ifølge Adam blev han døbt af ærkebiskop Adaldag, igen altså senest i 988, og bispeviet til Ribe stift af ærkebiskop Libentius 1. (988-1013).⁴¹ Ifølge en tilføjelse (*skolie*, kritisk eller forklarende note) til Adams tekst døde han påskedag 1043.⁴² Alt dette virker umiddelbart ganske tilforladeligt, og forskningen har tidligere været overbevist om, at det var Odinkar den Yngre, biskop af Ribe, som deltog i en tysk rigssynode i Dortmund i 1005.⁴³

Ved nærmere eftertanke er der dog nogle detaljer, som skurrer. I en anden tilføjelse til sin tekst meddeler Adam, at Knud den Store førte biskop Odinkar af Ribe med sig til England, hvor biskoppen fik en lærd uddannelse. Siden berejste Odinkar Frankrig for at uddanne sig og fik ry for at være en

filosof af stor visdom.⁴⁴ Ifølge Adam måtte Odinkar imidlertid have været biskop af Ribe i adskillige år forud for Knuds danske tronbestigelse, og det forekommer lidet sandsynligt, at en siddende biskop, af kongelig slægt og allerede i besiddelse af en god uddannelse fra Bremen, skulle have accepteret at blive sat på skolebænken i udlandet – eller at Knud skulle have accepteret, at en af de danske bisper skulle være fraværende så længe, som Adams beretning synes at forudsætte. Historien om Odinkars uddannelse ville give langt bedre mening, hvis den ærkebiskop, der bispeviiede ham, ikke var Libentius 1., som Adam hævder, men dennes nevø Libentius 2. (ærkebiskop 1029-32). I så fald ville Odinkars udlandsophold ikke have været en art omskoling, men en forberedelse til hans kommende bispekarriere.⁴⁵ Adam nævner, at Odinkar den Yngre var til stede ved biskop Thurgot af Skaras begravelse i Bremen i 1030,⁴⁶ og det kan være ved denne lejlighed, at han modtog bispevielsen.

Denne omtolkning forudsætter, at Adam har fortiet, at der var en anden biskop af Ribe fra Knuds indretning af de danske bispesæder i 1023 til Odinkars bispevielse, måske i 1030, eftersom det ikke ville være rimeligt at antage, at Knud skulle have ventet så længe med at oprette et bispesæde i Jylland. Denne tavshed ville imidlertid være en nødvendig konsekvens af det ærinde, Adam her synes at have været ude i: At benytte sig af navneligheden mellem de to biskopper Odinkar til at fremstille det sådan, at der hele tiden under Svend Tveskæg og Knud den Store havde været en Ribebiskop, som var indsat fra Bremen. Adam af Bremen var en grundig og velinformeret krønikeskriver, men læser man mellem linjerne, er det tydeligt, at et af hans hovedformål var at vise, at Hamburg-Bremen altid havde haft hovedansvaret for Nordens kristning – og at det formål krævede, at han slørede de lange perioder, hvor dette ansvar ser ud til at have været en påstand uden reelt indhold.

EN KORTVARIG GEVINST FOR HAMBURG-BREMEN

Netop ud fra denne synsvinkel må det imidlertid undre, at Knud den Store pludselig omkring 1030 skulle have tilladt en af sine biskopper at modtage bispevielsen i Bremen, når han ellers synes at have knyttet sin danske bispekirke til sit engelske ærkesæde Canterbury. Der kan imidlertid have været gode grunde for ham til for en tid at foretage en sådan kovending. Siden den danske tilbageerobring af Sønderjylland havde der bestået et alvorligt stridspunkt med de tyske konger og kejsere, idet de tyske herskere aldrig havde opgivet kravet på den "Slesvigske Mark".⁴⁷ Det var ifølge Adam af Bremen ærkebiskoppen af Hamburg-Bremen, som formidlede en fredsaftale mellem Knud den Store og den nye tyske konge, Konrad 2. (tysk konge 1024-39, kejser 1027), hvorved der blev aftalt ægteskab mellem Konrads søn, den senere kejser Henrik 3. (tysk konge 1039-56, kejser 1046), og Knuds datter Gunhild. Som del af denne aftale gav den tyske konge afkald på sit krav på den Slesvigske Mark.⁴⁸ Aftalen er hidtil blevet dateret til ca. 1025 ud fra den antagelse, at det var ærkebiskop Unwan, som formidlede den, og at det sandsynligvis skete kort efter, at Unwan havde genoprettet det gode forhold til den danske konge efter uoverensstemmelsen om Gerbrand af Roskildes engelske bispevielse.⁴⁹ Imidlertid anfører Adam ikke noget navn på den formidlende ærkebiskop, og omtalen af fredsaftalen står i en generel beskrivelse af Konrad 2.s regeringstid, hvor den står umiddelbart efter begivenheder, som fandt sted i 1033 og følgende år.⁵⁰ Denne beskrivelse står kun i Adams afsnit om Unwans ærkebispetid, fordi Konrads regering tog sin begyndelse, mens Unwan var ærkebiskop af Hamburg. En datering til 1033 eller kort efter giver langt bedre mening. Trolovelsen mellem Gunhild og Henrik fandt først sted i 1035, og brylluppet stod i 1036. Desuden har Konrad 2. næppe indladt sig på en sådan ægteskabsaftale,

før hans forhåbninger om at skaffe Henrik en byzantinsk brud var gået endeligt i vasken med kejser Konstantin 8.s død i 1028. Sandsynligvis er de første skridt til fredsaftalen taget i forbindelse med, at kong Knud bivånede Konrads kejserkroning i Rom i 1027.⁵¹ Når en så vigtig udenrigspolitisk aftale stod på spil, har Knud nok kunnet se sin interesse i midlertidigt at fire på sine principper om den danske kirkes uafhængighed af Hamburg-Bremen. Knud og hans familie blev indskrevet i Bremens domkirkes broderskabsbog, og foruden Odinkar tillod den danske konge også ærkebiskop Libentius 2. at bispevie Avoco som Gerbrands efterfølger på Roskilde bispestol – om end Adam af Bremen lader forstå, at det var Knud, der udnævnte ham.⁵²

Forståelsen mellem den danske konge og Hamburg-Bremen er antagelig blevet opretholdt, indtil aftalen om Slesvig var blevet endeligt beseglet ved ægteskabet mellem Gunhild og Henrik (3.) i 1036, det vil sige til efter Knud den Stores død i 1035. Derefter var der imidlertid mindre grund til at opretholde den, navnlig efter at Gunhild, som så mange andre nordeuropæere, bukkede under for det italienske klima i 1038. Forbindelsen mellem Danmark og England bestod fortsat, selv om forholdet mellem Knuds to sønner, Harald Harefod af England (1035-40) og Hardeknud af Danmark (1035-42), forblev spændt, indtil Haralds død i 1040 tillod Hardeknud at genoprette kongefællesskabet mellem de to riger. Allerede i 1038 overfaldt en dansk flåde under anførsel af Hardeknuds fætter Svend – den senere konge Svend Estridsen – ærkesædet Hamburg-Bremens besiddelser i kystlandskabet Hadeln. Svend blev taget til fange, og i sin fortælling herom til Adam af Bremen gjorde han meget ud af, hvor godt et forhold der opstod mellem ham og ærkebiskop Bescelin Alebrand (1035-43) ved denne lejlighed⁵³ – tilsyneladende endnu en gang i en bestræbelse på at nedtone konflikterne mellem Danmark og ærkebispesædet. Ikke desto mindre må begivenheden

betegne, at de gode relationer mellem Danmark og Bremen var ophørt, og dermed formentlig også den danske kirkes anerkendelse af Hamburg-Bremens kirkelige overhøjhed.

I denne situation måtte Konrad 2.s afkald på den Slesvigske Mark have været ret katastrofal for ærkebiskoppen. Det var antagelig dette territorialkrav, der havde udgjort det formelle grundlag for vedblivende at udnævne nye biskopper af Slesvig efter bispernes fordrivelse i 980'erne, mens der ikke blev udpeget nye "skyggebiskopper" for Ribe eller Århus, som ubestridt hørte under den danske konge. Nu havde ærkebiskop Bescelin Alebrand mistet kontakten til de danske biskopper, og når biskop Rodulf af Slesvig – som fortsat ikke havde adgang til sit formentlige stift – en dag døde, ville der ikke længere være noget formelt påskud for at udnævne en efterfølger til ham. Hamburg-Bremen var virkelig slået tilbage til start. Et forsøg på at ændre forholdet til Danmark ved mødet i Slesvig med kong Magnus den Gode straks efter dennes danske magtovertagelse i 1042 ser ud til at være endt resultatløst. I denne situation greb man til en ny konstruktion for fortsat at kunne udnævne "danske" biskopper.

WAL AF IBURG, DANERNES BISKOP, OG CHRISTIAN AF RIBE

Som tidligere nævnt anfører Adam af Bremen, at Ribebiskoppen Odinkar den Yngre døde påskedag 1043. Andetsteds fortæller Adam, at ærkebiskop Bescelin Alebrand bispeviede en kannik fra Bremens domkapitel, Wal, som biskop af Ribe, og af en kort bispeliste for Ribe i en skolie til Adams værk fremgår det, at Wal var Odinkars umiddelbare efterfølger.⁵⁴ Imidlertid var ærkebiskoppen på dette tidspunkt en dødsmerket mand, og han døde blot tolv dage efter påske, den 15. april 1043.⁵⁵ Da ærkebiskoppen havde ladet sig bringe til provstiet Bücken syv dage før sin død, levner det kun fem dage, hvori

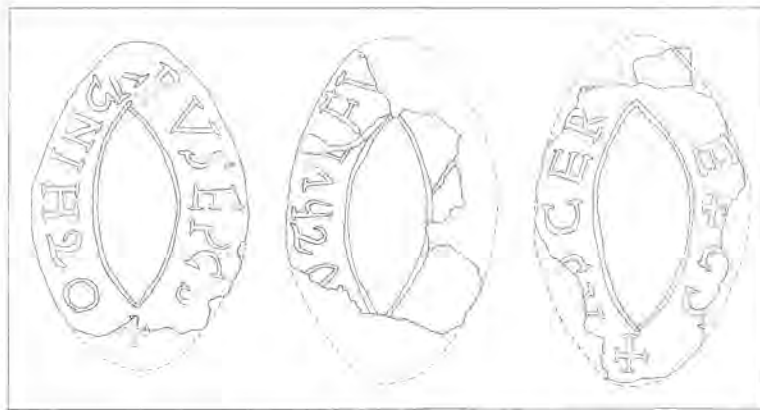

Wal kan være blevet bispeviet, da denne handling bør være blevet foretaget i Bremen Domkirke. Det forekommer udelukket, at nyheden om Odinkars død kunne være nået til Bremen i tide for den døende ærkebiskop til at udnævne og bispevie hans efterfølger, dersom Odinkar havde sit sæde i Ribe. Det må derfor antages, at den biskop Odinkar, som døde påskedag 1043, var Odinkar den Ældre, om hvem vi ved, at han blev begravet i Bremen. Han må i så fald have været en efter tidens forhold ældgammel mand på over de firs, men blandt gejstlige var så lang en levetid ikke ganske uhørt. Nu havde Odinkar den Ældre ikke haft noget fast bispesæde, så hvilken titel kunne man give hans efterfølger Wal? Her er det påfaldende, at Adam af Bremen ved sin omtale af Wals død betitler ham "Danernes biskop",⁵⁶ sandsynligvis fordi han her afskrev indførslen i Bremen Domkirkes dødebog. Det forekommer besynderligt, når Adam selv ellers nævner andre danske bisper, hvoraf i hvert fald den sjællandske biskop Avoco ikke kunne drages i tvivl, eftersom han var bispeviet i Bremen. "Danernes biskop" ser ud som en nødløsning som betegelse for efterfølgeren til en dansk-født missionsbiskop uden fast bispesæde.

Oven i købet bliver denne titel bekræftet af den eneste samtidige kilde bortset fra Adam af Bremen, hvor Wal optræder. I et pavebrev udstedt på et kirkemøde i Mainz i oktober 1049 optræder Wal med titlen *Walo Iburgensis Danorum episcopus* – "Wal af Iburg, Danernes biskop".⁵⁷ Det har været foreslået, at dette "Iburg" skulle være en fejlskrivning for Wiburg, og at Wal således skulle have flyttet den jyske bisperesidens fra Ribe til Viborg.⁵⁸ Der er imidlertid ikke nogen grund til at antage, at det drejer sig om en tekstmæssig forvanskning. Iburg er velkendt; i 1000-tallet var det en vigtig borg i nærheden af bispesædet Osnabrück, og i århundredets slutning blev her grundlagt et betydeligt benediktinerkloster.⁵⁹ På samme tid havde biskoppen af Osnabrück en foged (*advocatus*) ved navn Wal,⁶⁰ og da aristo-

kratiske familier havde tilbøjelighed til at vedblive med at bruge de samme navne, er det ikke utænkeligt, at han var Danerbispen Wals slægtning. Når pavebrevet af 1049 præciserer, at Danernes biskop Wal kom fra Iburg, ser det unægtelig ud, som om han var endnu en hamburg-bremensk eksilbiskop.

Det rejser endnu et spørgsmål: Hvis Wal ikke var biskop i Ribe, men en "skyggebiskop" i udlændighed, hvem varetog da Ribe bispesæde? Her må vi vende os til den lille Ribe Bispekrønike, som oprindeligt blev affattet i begyndelsen af 1200-tallet, men som udmærker sig ved at være den eneste danske krønike, der ikke har trukket direkte eller indirekte på Adam af Bremen, men alene bygger på Ribe domkapitels arkiv og overlevering. For tiden inden domkapitlets oprettelse i 1145 er den åbenbart mangelfuld og indeholder flere urimeligheder (hvoraf nogle dog synes at være senere tilføjelser), men hvor det gælder forhold af væsentlig betydning for domkapitlet, rummer den formentlig en kerne af autentiske oplysninger.⁶¹ Sådanne oplysninger gælder navnlig domkirkens godsbesiddelser. Bispekrøniken bekræfter Adams udsagn om, at Odinkar var af kongelig slægt, idet den præciserer, at han var Knud den Stores "nevø" (*nepos*);⁶² hans far var ifølge Adam af Bremen en i øvrigt ukendt jarl (*dux*) Toke af "Winland" – et jarledømme, som har givet anledning til mange spekulationer, men som ikke kan identificeres med bare tilnærmelsesvis sandsynlighed.⁶³ Ligesom Adam siger Bispekrøniken, at Odinkar efterlod sine omfattende godsbesiddelser til Ribe bispesæde, og det er sandsynligvis rigtigt.⁶⁴ I midten af 1100-tallet, da opførelsen af den nuværende domkirke i Ribe blev påbegyndt, blev Odinkars jordiske rester overflyttet til en nichegrav i den nye kirkebygning, ledsaget af en blyplade med hans navn. Det samme gjorde man med de to senest afdøde biskopper,⁶⁵ men når man gjorde sig den samme ulejlighed med Odinkar, som var død hen ved et århundrede tidligere, må det være udtryk for,

Tegning af blyplade med biskop Odinkars navn, fundet i hans genbegravelse fra 1100-tallet i Ribe Domkirke. Overflyttelsen af den gamle biskops knogler til den nye domkirke vidner om den betydning, man da endnu tillagde ham som bispesædets grundlægger. – Efter Danmarks Kirker, Ribe amt, bd. 1, 1979, s. 114.

at man tillagde ham særlig betydning, netop som bispesædets stifter. Bispekrøniken tilføjer dog, at Odinkars gavmildhed ikke var ubetinget. Forudsætningen for gaven var, at Ribe bispestol skulle være arvelig i Odinkars efterslægt.⁶⁶ Ved sin død blev Odinkar derfor efterfulgt af sin søn Christian. En sådan ordning var absolut ikke i overensstemmelse med kirkeretten, men den ville ikke være uden fortilfælde. I det franske hertugdømme Bretagne var den i 900- og begyndelsen af 1000-tallet reglen snarere end undtagelsen, idet de lokale greveslægter havde forenet bispeværdigheden med deres verdslige embede.⁶⁷ Odinkar kan have erfaret om disse forhold under sin uddannelse i Frankrig.⁶⁸

Da man ved domkirken i Ribe havde al mulig grund til at erindre, hvordan bispesædet og domkirken havde fået adkomst til deres gods, er der grund til at fæste lid til efterretningen om, at biskop Odinkar blev efterfulgt af sin søn Christian. Da Adam af Bremens oplysning om, at Odinkar af Ribe døde i 1043, synes at måtte vedrøre Odinkar den Ældre, har vi ingen holdepunkter for at afgøre, hvornår Christian afløste sin fader. Blot kan vi fastslå, at det må være sket inden Svend Estridsens deling af Ribe Stift, altså senest i slutningen af 1050'erne. Bispekrøniken kender til, at der også havde været en Wal, som gjorde krav på at være biskop af Ribe, men betegnende nok ved den også, at Wal faktisk aldrig beklædte bispestolen. Den gør ham ganske vist, helt

umuligt, til Christians søn, som forgæves søgte at efterfølge faderen, men det væsentlige her er dens bekræftelse af, at Wal aldrig var biskop af Ribe.⁶⁹

KONG SVEND ESTRIDSEN OG ÆRKEBISKOP ADALBERT

I mellemtiden havde situationen i Danmark ændret sig afgørende. Med kong Hardeknuds død i 1042 uddøde det såkaldte Jelling-dynasti, og kongefællesskabet mellem England og Danmark ophørte, som det skulle vise sig, for bestandig. Der opstod strid om det danske rige mellem den norske konge Magnus den Gode og Knud den Stores søstersøn Svend Estridsen, og i første omgang fik nordmændene overtaget. Først efter kong Magnus' død var Svend i stand til at sætte sig igennem som dansk konge, om end under stadige angreb fra Magnus' halvbroder og efterfølger som norsk konge, Harald Hårderåde (1047-66). Straks efter Magnus' magtovertagelse havde ærkebiskop Bescelin Alebrand, som tidligere nævnt, forsøgt at nå til en gunstig forståelse med den nye konge. Magnus var imidlertid ikke mere interesseret i Hamburg-Bremens kirkelige overhøjhed end sine danske forgængere, idet man i Norge var vant til at rekruttere bisper fra de britiske øer.

For Svend Estridsen var det engelske kort langtvanskeligere at spille. Den gamle engelske kongeslægt var vendt tilbage på den engelske trone med Edward Bekenderen (1042-66), for hvem Svend måtte fremstå som en farlig rival i kraft af de krav på England, han havde arvet efter Knud den Store og hans sønner. Samtidig var den nye ærgerrige ærkebiskop Adalbert af Hamburg-Bremen (1043-72) ved at udvikle sig til en farligere magtfaktor end sine forgængere. Han var nært forbundet med kejser Henrik 3., og han arbejdede målbevidst på at styrke sit bispesæde og udvide dets rettigheder. Den 6. januar 1053 opnåede han fra pave Leo 9. den mest vidtgående stadfæstelse af Hamburg-Bremens kirkelige

overhøjhed over Norden, der nogensinde var givet.⁷⁰ Under disse omstændigheder har Svend Estridsen næppe haft andre muligheder end at ændre politik og søge en forståelse med Hamburg-Bremen og et nærmere forhold til det Tyske Rige. Kirken var nu så veletableret i Danmark, at løsningen på den danske kirkes afhængighed af Bremen på længere sigt måtte være at udskille Danmark som en selvstændig kirkeprovins med eget ærkebispesæde. Navnlig efter Leo 9.s privilegium af 1053 var den eneste mulige vej til dette mål dog at få normaliseret forholdet til Hamburg-Bremen.⁷¹

Ærkebiskop Adalbert havde allerede spillet med musklerne over for kong Svend ved at bandlyse ham for hans ægteskab, som var incest ifølge kirkerettens meget vidtstrakte forbud mod ægteskab mellem blodsbeslægtede. Omkring årsskiftet 1052/53 bøjede Svend sig, mødtes med Adalbert og indvilgede i at forstøde sin hustru, og få måneder senere mødtes han med kejser Henrik 3. Omsider havde Danmark uforbeholdent anerkendt Hamburg-Bremens autoritet. Samtidig synes Svend Estridsen dog at have indledt direkte forhandlinger med den pavelige kurie om oprettelsen af et dansk ærkebispesæde, og hans følere blev velvilligt modtaget. Det kunne ikke undgås, at ærkebiskop Adalbert fik nys om disse forhandlinger, og han ser ud til at have skønnet, at oprettelsen af et dansk ærkebispesæde ikke kunne forhindres i længden. For at dette ikke på ny skulle bringe Hamburg-Bremen i dets kun alt for velkendte uheldige situation som ærkesæde uden underliggende bispesæder, udformede Adalbert to nogenlunde lige desperate planer: Hamburg-Bremen skulle gøres til et patriarkat med overordnet myndighed over alle de bispesæder og ærkebispesæder, der var eller måtte komme i Norden;⁷² og Hamburg-Bremen Stift skulle opdeles i tolv bispedømmer.⁷³ Ingen af planerne kunne føres ud i livet. Tolv stifter inden for det i forvejen ikke overdrevent store Hamburg-Bremen Stifts grænser ville blive lat-

terligt små og ude af stand til at skabe sig et holdbart økonomisk eksistensgrundlag; og i Rom følte man sig absolut ikke tiltalt af tanken om at få en art underpave i Nordeuropa.

STIFTSDELINGEN 1059 (?)

På kort sigt var der imidlertid et vist interessefællesskab mellem ærkebiskop Adalbert og kong Svend. Ærkebiskoppen var ivrig efter at få flere biskopper under sig, og for kongen var de fire eksisterende danske stifter for få til slagkraftigt at understøtte et krav på en selvstændig dansk kirkeprovins. Anledningen til at løse dette problem kom med biskop Wals død. Denne "Danernes biskop" uden reelt stift må efter forliget med Svend Estridsen nærmest have været til ulejlighed for Adalbert. Hvornår hans død indtraf, er uvist, men det må være sket i løbet af 1050'erne.⁷⁴ Derefter gik man i realitetsforhandlinger. Kompromiset synes at have været, at kong Svend anerkendte, at Wal havde været den retmæssige biskop af Ribe, og at Christians indtagelse af Ribe bispesæde efter faderen var illegitim og ugyldig. Forhandlingerne lettedes også af, at biskop Avoco af Sjælland på samme tid afgik ved døden.⁷⁵ Hvordan det stod til med det fynske bispesæde, er ukendt; forholdene i Lund vender vi tilbage til. Herefter skred man til at opdele det jyske bispesæde, som nok var stort, men dog efter nordeuropæiske forhold ikke overdimensioneret. Det blev delt, ikke som det almindeligvis siges i fire, men i fem, idet bispesædet Slesvig, der så længe havde eksisteret som en fiktion i Bremen, nu atter fik virkelig eksistens. Ribe vedblev naturligvis at bestå, men i Nørrejylland opstod de tre nye bispesæder Århus, Viborg og "Wendila". Århus var en gammel, befæstet handelsby, som allerede havde haft en kort tid som bispesæde i 900-tallet. Viborg var utvivlsomt allerede på dette tidspunkt Jyllands politiske centrum som sæde for landstinget,⁷⁶ og også her kunne man bygge på Svend Tveskægs ur-

I selve Viborg by er der ikke bevaret nogen bygninger fra 1000-tallet, men Asmild klosterkirke på den anden side af søerne går i sin kerne tilbage til slutningen af 1000-tallet. Billedet viser en model af kirken, som den kan have set ud ved færdiggørelsen omkring 1090. Af den ældste kirke står nu kun dele af hovedskibets langmure tilbage. – Model udført 1990 af Knud Erik Bach, Viborg Stiftsmuseum. Foto Poul Pedersen. Efter Jens Velle, Asmild Klosterkirke i 900 år, 1990, s. 17.

baniseringspolitik: Det synes at være i denne konges tid, at der opstod en egentlig bymæssig bebyggelse ved søbredden i Viborg.⁷⁷ “Wendila” er mere gådefuld. Den kirkelige norm var, at en biskop skulle have sæde i en by, men der kendes ikke nogen by ved navn Wendila, og da det nordenfjords bispesæde omkring 1100 fandt sit blivende sted, var det i landlige omgivelser på den tidligere kongsgård Børglum.⁷⁸ Man kan kun gisne om, at den handelsplads, der må have eksisteret i forbindelse med den store vikingetidsgravplads på Lindholm Høje, kan have heddet Vendel og givet navn til Vendsyssel; i så fald må den være forsvundet inden udgangen af 1000-tallet.

Det fynske og det sjællandske stift forblev uforandret, men i Skåne skete der tilsyneladende en besynderlig deling: Kun 11 kilometer fra det eksisterende bispesæde i Lund blev der anbragt en biskop i Dalby, som synes at have været en betydelig kongsgård, men næppe havde bymæssig karakter. Forklaringen skal formentlig søges i Lundebispen

identitet, set i sammenhæng med den politik, der blev fulgt ved besættelsen af de danske bispesæder ved Svend Estridsens nye stiftsinddeling.

Den nye biskop Ratolf af Slesvig var en af ærkebiskop Adalberts *clerici*, altså snarest en præst ved det ærkebiskoppelige hof i Bremen.⁷⁹ I Ribe er den nye biskop Oddos forhistorie ukendt, men efter navnet at dømme var han snarest tysk. Det samme gælder Heribert i Viborg, hvis navn utvetydigt var tysk. Den nye biskop i det nordenfjords stift hed Magnus; her giver navnet ikke noget sikkert holdepunkt for bestemmelse af hans herkomst,⁸⁰ men da han druknede på vej til sit stift efter bispevielsen, blev han efterfulgt af Albric, som formentlig endnu i foråret 1059 havde været provst i Bremen.⁸¹ Biskop Eilbert af Fyn var ligesom Ratolf af Slesvig en af ærkebiskop Adalberts klerke, om end han skal have haft en mere farverig ungdom som søkrieger; navnet er uomtvistelig tysk. Også i Roskilde var den nye biskop en af Adalberts præster, Wilhelm.⁸² Biskop Eginio i det nye skånske stift Dalby var af ukendt herkomst, men både Wilhelm og Eginio er klart tyske navne.⁸³

Helhedsbilledet peger i retning af, at aftalen mellem kong Svend og ærkebiskop Adalbert overlod valget af de nye bisper til ærkebiskoppen. Der er kun to sandsynlige undtagelser fra dette mønster. Den nye biskop i Århus hed Christian. Det var ikke noget almindeligt navn på denne tid, og det er påfaldende, at det er det samme navn, som biskop Odinkar af Ribes søn og formentlige efterfølger bar. Som nævnt må Christian af Ribe formodes at være blevet afsat i forbindelse med den nye stiftsinddeling, men det er troligt, at kong Svend ikke har ønsket at ydmyge Christian fuldstændigt, men har sørget for, at han fik et af de nye bispesæder; Christian var jo dog en af kongens slægtninge. Denne hypotese bestyrkes af, at biskop Christian af Århus i 1069-70 var en af anførerne af den flåde, hvormed kong Svend søgte at understøtte et stort nordengelsk oprør mod Englands nye normanniske hersker, Vilhelm Erobreren

(engelsk konge 1066-87).⁸⁴ En så fremtrædende politisk-militær rolle synes at passe bedre med en indfødt biskop af kongelig afstamning end med en klerk fra Bremen.

Endelig er der Lund. Ifølge Adam af Bremen blev biskop Henrik af Lund også indsat i forbindelse med den nye stiftsinddeling, men han forekommer et underligt valg, idet han forinden skal have været biskop af Orkney.⁸⁵ Det er svært at se nogen grund til, at kong Svend eller ærkebiskop Adalbert skulle have hentet en biskop så langt af led. Derimod var der en tidligere konge, for hvem et sådant valg kunne have været naturligt: Magnus den Gode af Norge og Danmark. Orkney hørte til de norske kongers interessesfære, og netop kong Magnus havde forsøgt at gøre sin indflydelse gældende dér ved at gribe ind i en arvefølgestrid om Orkneys jarledømme.⁸⁶ Det mislykkedes, og Magnus kan have haft brug for at finde et mere sikkert sæde til en af sine tilhængere på Orkney. Ydermere blev den næste biskop af Orkney, Thorolf, formentlig bispeviet (af Adalbert af Bremen) mellem 1049 og 1053, altså længe før nyordningen af de danske stifter.⁸⁷ Henrik har sandsynligvis fået sin bispevielse ved ærkebiskoppen af York. Det har været et problem ved nyorganiseringen af den danske kirke, for dermed kunne Henriks bispeværdighed ikke anfægtes med kirkeretlige argumenter. Kompromiset har da formentlig været, at en biskop fra Bremen, Egino, blev anbragt i venteposition i Dalby med henblik på at overtage Lund, når den aldrende biskop Henrik døde. Således gik det i hvert fald til, i slutningen af 1060'erne, og derefter omdannedes Dalby til et kannikkestift, og der var aldrig siden tale om Dalby som bispesæde.⁸⁸ Adam af Bremen skriver en del om Egino, men alt, hvad han skriver, drejer sig om Dalby-bispens virke som en meget aktiv missionær i de endnu hedenske nabolande – Bornholm, Blekinge og ikke mindst Sverige,⁸⁹ hvor ærkebiskop Adalbert synes at have benyttet Egino som mellemmand til at føre opsyn

med den vaklende svenske kirke på Hamburg-Bremens vegne.⁹⁰ Man får det indtryk, at missionen må have optaget det meste af Eginos tid, og meget muligt har han overhovedet ikke udøvet nogen kirkelig jurisdiktion inden for Skånes grænser.

Tidspunktet for hele denne omorganisering sættes almindeligvis til enten omkring 1060 eller til 1057/60.⁹¹ En mere præcis datering kan ikke opnås med fuldstændig sikkerhed, men der er indicier for, at 1059 er det mest sandsynlige år. Ifølge Adam af Bremen fandt stiftsindelingen i det østlige Danmark (Sjælland og Skåne) sted efter den sjællandske biskop Avocos død, som indtraf inden 21. april 1059, idet biskop Wilhelm af Roskilde nævnes for første gang på denne dato; det er i et diplom, udstedt af ærkebiskop Adalbert, utvivlsomt i Bremen, og det forekommer sandsynligt, at Wilhelm opholdt sig dér i forbindelse med sin bispevielse.⁹² Albric, som blev biskop af "Wendila" efter den første biskops hastige død, var som før nævnt formentlig endnu provst i Bremen i foråret 1059. Endelig hedder det i to fragmentarisk overleverede pavebreve, som sandsynligvis skal dateres til 1062, at biskop Eilbert af Fyn i tre år havde undslået sig for at møde op på sin ærkebiskops synoder i Bremen;⁹³ han må således allerede have været biskop fra 1059, om end pavebrevet strengt taget ikke tillader at slutte, at han ikke kunne have beklædt bispestolen endnu tidligere.

Pavebrevet om Eilbert af Fyn giver en yderligere oplysning, som bliver bestyrket af Adam af Bremens beretning om, at ærkebiskop Adalbert i 1066 indkaldte til en provinssynode i Slesvig, men at den mislykkedes, da de danske biskoper ikke mødte op.⁹⁴ Da først stiftsstrukturen var på plads, havde Svend Estridsen opnået det, han havde brug for til at argumentere for oprettelsen af et selvstændigt dansk ærkesæde. Derefter havde han ingen interesse i fortsat at styrke den danske kirkes bånd til Hamburg-Bremen. Det er vanskeligt at forestille sig, at de danske biskopper, som skyldte Bremen deres bispevielse,

Dalby Kirke, set fra sydøst. Af den anseelige kirke fra anden halvdel af 1000-tallet står nu, ligesom i Asmild, kun dele af hovedskibets langmure tilbage. Den oprindelige kirkebygning fortsatte mod øst med tværskib og kor, hvis fundamenter er fundet ved udgravninger uden for kirkens nuværende østgavl. Bygningens dimensioner var så usædvanlige for 1000-tallets Danmark, at det er blevet set som tegn på, at kirken blev opført for at tjene som domkirke for biskop Egin. Foto Stephan Borgehammar.

ville være udeblevet fra et kirkemøde inden for rigets grænser, medmindre kongen havde givet dem udtrykkelig ordre derom.

Ikke desto mindre var det stadig vigtigt for kong Svend at fremstille Danmarks konger og kirke som lydige sønner af den hellige almindelige Kirke, hvis hans planer om et dansk ærkesæde skulle nyde fremme. Det skulle fremstå sådan, at den danske kirke var veletableret og moden. Da Adam af Bremen, måske en gang i begyndelsen af 1070'erne, interviewede kongen for at samle stof til sin krønike, gjorde Svend sig derfor den største umage for at bortforklare og sløre den lange periode, hvor de danske konger havde holdt deres kirke på lang afstand fra Hamburg-Bremen. I Svends fortælling blev denne kirkelige autonomi reduceret til kortvarige vildfarelser, hvor de danske konger hurtigt blev

sat på plads af den hamburgske ærkebiskop – endog i en sådan grad, at Adam af Bremen selv en enkelt gang undrede sig over, hvorfor kongen gav et så ufordelagtigt billede af sin forgænger. Men Svends fortælling passede kun alt for godt med Adams egne formål til, at han ville betvivle kongens udsagn.

Storpolitiske forhold medførte, at Svend Estridsen ikke kom til at opleve at se sit ønske om et dansk ærkesæde ført ud i livet. Den voldsomme konflikt, der i 1074 brød ud mellem pave Gregor 7. (1073-85) og den tyske konge Henrik 4. (tysk konge 1056-1105, kejser 1084, død 1106) – den såkaldte Investiturstrid – gjorde det længe umuligt at gennemføre planen. Først 1103-04 opfyldtes Svends ønske omsider med Lunds ophøjelse til ærkebispesæde.

Således skal Viborg bispesædes grundlæggelse ses som del af en af de vigtige etaper i et halv-

det hundrede års forløb, hvis hovedtema var sam- og modspillet mellem de hamburgske ærkebispers undertiden desperate behov for at konsolidere deres magt og ærkebiskoppelige status på den ene side, og på den anden side de danske kongers stadige bestræbelser på at undgå, at det Tyske Rige gennem ærkesædet Hamburg-Bremen fik for stor indflydelse i Danmark.

I længden kunne den tyske indflydelse dog ikke holdes ude. Med i bagagen bragte de nye bremensiske biskopper af ca. 1059 – der som nævnt er mit bud på Viborg bispesædes grundlæggelsesår – blandt andet deres liturgiske tradition fra ærkebispesædet. Der er efterretninger om, at der i Viborg inden den store bybrand i 1726 fandtes et helgen-skrin, der havde indeholdt relikvier af Sankt Willehad, og et middelalderligt håndskrift med Sankt Willehads mirakler. Viborg havde altså, velsagtens i den kirke, som var viet til ham, et valfartssted for Bremens første biskop og værnehelgen (død 789), og hans fordanskede navn, Villads, forblev populært længe efter reformationen.⁹⁵ Utvivlsomt var det Viborgs første biskop, Heribert, som havde bragt ham med fra Bremen.

LITTERATUR

- Adam: Adam von Bremen, *Hamburgische Kirchengeschichte*, 3. udg., Hg. Bernhard Schmeidler, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannover 1917.
- Anacephalæosis vel catalogus Præsulum et Pontificum Lundensium in Scania, i *Scriptores rerum Danicarum*, 6, ed. Jacobus Langebek et Petrus Fridericus Suhm, 1786, s. 639-52.
- The Anglo-Saxon Chronicle: A revised translation*, ed. Dorothy Whitelock m.fl., London 1961.
- Bolin, Sture: *Om Nordens äldsta historieforskning: Studier över dess metodik och källvärde*, Lunds Universitets årsskrift, N. F., Avd. 1, bd. 27, nr. 3, Lund 1931.
- Bolton, Timothy: *The Empire of Cnut the Great: Conquest and the consolidation of power in Northern Europe in the early eleventh century*, The Northern World, 40, Leiden/Boston 2009.

Glasmaleri i Roager Kirke. Den store bybrand i 1726 tilintetgjorde de levne, som indtil da endnu fandtes i Viborg af middelalderens kult af Sankt Willehad. Men Svend Estridsens nye bisper bragte også Bremen Stifts værnehelgen til andre egne af landet. Tilfældet vil, at et af de yderst få glasmalerier, der er bevaret fra middelalderens Danmark, netop forestiller Sankt Willehad. Roager Kirker hjemmeside. Foto Jørgen Hanssen.

- Brengaard, Carsten: *Muren om Israels hus: Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*, 1982.
- Catalogus episcoporum Mindensium: *Die Bischofschroniken des Mittelalters: Hermanns von Lerbeck Catalogus episcoporum Mindensium und seine Ableitungen*, Hg. Klemens Löfler, Veröffentlichungen der Historischen Kommission der Provinz Westfalen, Reihe 13, Mindener Geschichtsquellen, Bd. 1, Münster 1917.
- Chédeville, André, et Noël-Yves Tonnerre: *La Bretagne féodale, XIe-XIIIe siècle*, Rennes 1987.
- Cinthio, Maria: *De första stadsborna: Medeltida gravar och människor i Lund*, Stockholm/Stehag 2002.
- Danakonunga sögur: Skjöldunga saga, Knýtlinga saga, Ágrip af sögu Danakonunga*, udg. af Bjarni Guðnason, Íslenzk fornrit, 35, Reykjavík 1982.

- Danmarks Kirker, 19, Ribe Amt, 1, 1979.
- Danmarks middelalderlige Annaler, udg. af Erik Kröman, 1980.
- Diplomatarium Danicum, 1. rk. 1, Register 789-1052, ved C. A. Christensen og Herluf Nielsen, 1975.
- Diplomatarium Danicum, 1. rk. 2, 1053-1169, udg. af Lauritz Weibull og Niels Skyum-Nielsen, 1963.
- Eisenschmidt, Silke: Kristendommens indtrængen i Syddanmark belyst ud fra gravfund i området mellem Kongeåen og Ejderen, Niels Lund (red.): *Kristendommen i Danmark før 1050: Et symposium i Roskilde den 5.-7. februar 2003*, 2004, s. 123-41.
- Ewald, Paul: Die Papstbriefe der Brittischen Sammlung, *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 5, 1880, s. 275-596.
- Fuhrmann, Horst: Studien zur Geschichte mittelalterlicher Patriarchate, III. Teil (Schluss), *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung*, 41, 1955, s. 95-183.
- Fuhrmann, Horst: Die Synoden von Ingelheim, Johanne Autenrieth (Hg.): *Ingelheim am Rhein*, Stuttgart 1964, s. 147-73.
- Gechter, Marianne: Die Grablege des Bischofs Rudolf von Schleswig in St. Kunibert, *Colonia Romanica: Jahrbuch des Fördervereins Romanische Kirchen Kölns e.V.*, 12, 1997, s. 17-20.
- Gelting, Michael H.: Ripa (Ribe), *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ed. Odilo Engels et Stefan Weinfurter, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, tom. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, cur. Helmuth Kluger, Stuttgart 1992, s. 64-75.
- Gelting, Michael H.: Elusive bishops: Remembering, forgetting, and remaking the history of the early Danish church, Sean Gilsdorf (ed.): *The bishop: power and piety at the first millennium*, Neue Aspekte der europäischen Mittelalterforschung, 4, Münster 2004, s. 169-200.
- Gelting, Michael H.: Un évêque danois élève de Fulbert de Chartres?, *Fulbert de Chartres, précurseur de l'Europe médiévale?*, dir. Michel Rouche, Paris 2008, s. 63-75.
- Gelting, Michael H.: Cronica ecclesiae Ripensis (Chronicle of the Church of Ribe), under udgivelse i *Handbook of Medieval Nordic Literature in Latin*, ed. Lars Boje Mortensen m.fl.
- Große, Rolf: Roskildis (Roskilde), Odilo Engels et Stefan Weinfurter (ed.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, tom. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, cur. Helmuth Kluger, Stuttgart 1992, s. 76-95.
- Hertzberg, Ebbe, og Alexander Bugge: *Norges historie*, 2:1, *Tidsrummet 1030-1103*, Kristiania 1915.
- Howard, Ian: *Swein Forkbeard's invasions and the Danish conquest of England 991-1017*, Woodbridge 2003.
- Janson, Henrik: Konfliktlinjer i tidlig nordeuropæisk kyrkoorganisation, Niels Lund (red.): *Kristendommen i Danmark før 1050: Et symposium i Roskilde den 5.-7. februar 2003*, 2004, s. 215-34.
- Jørgensen, Ellen: *Helgendyrkelse i Danmark: Studier over kirkekultur og kirkeligt liv fra det 11te aarhundredes midte til Reformationen*, 1909.
- Jørgensen, Ellen: Ribe Bispekrønike, *Kirkehistoriske Samlinger*, 6. rk. 1, 1933-35, s. 23-33.
- Kristensen, Hans Krongaard: Bebyggelsen, Jesper Hjerminde, Mette Iversen og Hans Krongaard Kristensen (red.): *Viborg Sønderø 1000-1300: Byarkæologiske undersøgelser 1981 og 1984-85*, Viborg Stiftsmuseums skriftrække, 2/Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter, 34, 1998, s. 59-80.
- Kaae, Bue: Ribe Bispekrønike i kildekritisk belysning sat i relation til den kirkelige og politiske udvikling i Danmark og i Europa, *Fra Ribe Amt*, 20, 1977, s. 489-523.
- Lawson, M. K.: *Cnut: The Danes in England in the early eleventh century*, London/New York 1993.
- Liber Eliensis*, ed. E. O. Blake, Camden 3rd ser., vol. 92, London 1962.
- Lund, Niels: Horik den Førstes udenrigspolitik, *Historisk Tidsskrift* 102, 2002, s. 1-22.
- Monumenta Germaniae Historica, Constitutiones*, 1, ed. Ludewicus Weiland, Hannover 1893.
- Nyberg, Tore S.: *Die Kirche in Skandinavien: Mitteleuropäischer und englischer Einfluß im 11. und 12. Jahrhundert. Anfänge der Domkapitel Borglum und Odense in Dänemark*, Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters, 10, Sigmaringen 1986.
- Osnabrücker Urkundenbuch*, 1, Hg. F. Philippi, 1892, reprotryk Osnabrück 1969.
- The Peterborough Chronicle*, 2nd ed., ed. Cecily Clark, Oxford 1970.
- Poulsen, Bjørn: Hertugdømmets dannelse 700-1544, Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Sønderjyllands historie*, 1, *Indtil 1815*, 2008, s. 41-186.
- Radford, C. A. Ralegh: St Magnus Cathedral, Kirkwall, and the development of the Cathedral in Northwest Europe, Barbara

- E. Crawford (ed.): *St Magnus Cathedral and Orkney's twelfth-century Renaissance*, Aberdeen 1988, s. 14-24.
- Radtke, Christian: Anfänge und erste Entwicklung des Bistums Schleswig im 10. und 11. Jahrhundert, Christian Radtke und Walter Körber (Hg.): *850 Jahre St.-Petri-Dom zu Schleswig: 1134-1984*, Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, Reihe 1, Bd. 33, Schleswig 1984, s. 133-60.
- Radtke, Christian: Sliaswig (Schleswig/Haithabu), Odilo Engels et Stefan Weinfurter (ed.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 6, *Britannia, Scotia et Hibernia, Scandinavia*, tom. 2, *Archiepiscopatus Lundensis*, cur. Helmuth Kluger, Stuttgart 1992, s. 96-116.
- Refskou, Niels: Det retslige indhold af de ottonske diplomer til de danske bispedømmer, *Scandia* 52, 1986, s. 167-210.
- Regesten der Erzbischöfe von Bremen*, 1, Hg. Otto Heinrich May, Hannover/Bremen 1937.
- Reinecke, Karl: *Hammaburgensis sive Bremensis eccl.* (Hamburg-Bremen), Odilo Engels et Stefan Weinfurter (ed.): *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, ser. 5, *Germania*, tom. 2, *Archiepiscopatus Hammaburgensis sive Bremensis*, cur. Stefan Weinfurter et Odilo Engels, Stuttgart 1984, s. 4-52.
- Saxo: Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum: Danmarkshistorien*, udg. Karsten Friis-Jensen, ovs. Peter Zeeberg, 1-2, 2005.
- Schütte, Sven: Zur frühen Baugeschichte von St. Kunibert in Köln und zur Grablege des Bischofs Rudolf von Schleswig, *Colonia Romanica: Jahrbuch des Fördervereins Romanische Kirchen Kölns e.V.*, 12, 1997, s. 13-15.
- Scriptores minores historiae Danicae medii aevi*, rec. M. Cl. Gertz, 1, 1917-18.
- Seegrün, Wolfgang: *Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164)*, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, 51, Neumünster 1967.
- Seiler, Sven, og Marianne Gechter: Das Grab des Bischofs Rudolf von Schleswig in St. Kunibert zu Köln, Heinz Günter Horn m.fl. (Hg.): *Ein Land macht Geschichte: Archäologie in Nordrhein-Westfalen*, Köln 1995, s. 300-03.
- Series episcoporum Slesvicensium*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, 13, [ed. G. Waitz], Hannover 1881, s. 349-50.
- Severinsen, P.: *Viborg Domkirke med stad og stift i 800 aar*, Skivebogen 1932, 1932.
- Søgaard, Helge: Ribe bispekrønike, *Fra Ribe Amt*, 18, 1972-74, s. 260-73.
- Thietmar von Merseburg: *Chronik*, Hg. R. Holtzmann, tysk oversættelse og kommentar ved Werner Trillmich, 8. oplag med *Nachwort* af Steffen Patzold, Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe, 9, Darmstadt 2002.
- Tönsing, M.: Iburg, i *Lexikon des Mittelalters*, 5, Stuttgart/Weimar, 1999, sp. 322.
- Trommer, Aage: Komposition und Tendenz in der Hamburgischen Kirchengeschichte Adams von Bremen, *Classica et Mediaevalia*, 18, 1957, s. 207-57.
- Vitae sanctorum Danorum*, cur. M. Cl. Gertz, 1908-12.
- Widukind: *Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei*, Hg. Paul Hirsch und H.-E. Lohmann, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannover 1935.

NOTER

- 1 En af de vigtigste ændringer berørte netop Viborg Stift. Efter reformationen blev Aalborg by overført fra Viborg til Børglum Stift, så den hidtidige Børglum-biskop kunne få en rigtig by at residere i.
- 2 Denne artikel bygger i hovedsagen på min tidligere undersøgelse af den danske kirkes historie i 1000-tallet: Gelting 2004, med revisioner på visse punkter i Gelting 2008.
- 3 Begivenheden dateres sædvanligvis til ca. 965 på grundlag af kejser Otto 1.s privilegium til de danske bisper, der blev givet i dette år. Den tidligste kilde, der omtaler Haralds beslutning, Widukind af Corveys sachsiske krønike (afsluttet ca. 968), anfører den imidlertid i forbindelse med begivenheder, der fandt sted i 963. Widukind, 3. bog, kap. 65, s. 140-141.
- 4 Reinecke 1984, s. 12-13. Udnævnelsen til ærkebiskop blev foretaget af pave Gregor 4. i 832 og stadfæstet af kejser Ludvig den Fromme i 834. Se endvidere Seegrün 1967, s. 24-33.
- 5 For det dansk-frankiske forhold i denne periode, se Lund 2002.
- 6 Reinecke 1984, s. 13-14; Seegrün 1967, s. 34-37.
- 7 Fuhrmann 1964, s. 163-64.
- 8 Refskou 1986, s. 188-96, sml. s. 200.
- 9 Beretningerne i Ribe Bispekrønike og i de såkaldte Slesvigske Annaler om biskop Liafdags martyrdød i Ribe er ukendt af de hamburgske ærkebispers krønikeskriver Adam af Bre-

- men, som ellers lagde stor vægt på missionen i Norden. Meget muligt blev de opfundet i forbindelse med biskop Radulf af Ribes (1162-71) mislykkede forsøg på at skabe en helgenkult omkring Liafdag. Jørgensen 1933-35, s. 26 og 29; *Danmarks middelalderlige Annaler*, s. 100.
- 10 Nyberg 1986, s. 114.
  - 11 Hovedkilderne til det tysk-danske forhold i denne periode er, foruden forskellige tyske annaler, Widukind (med Widukinds egen fortsættelse af krøniken frem til 973) og Thietmar af Merseburg (Thietmar von Merseburg 2002). Adam af Bremens fremstilling, som ellers er hovedkilden til det tyskdanske forhold i 900-tallet, er for disse års vedkommende forvansket og upålidelig.
  - 12 Refskou 1986, s. 196-99.
  - 13 Adam, 2. bog, kap. 29, s. 90-91.
  - 14 Se fx Eisenschmidt 2004, især s. 136-37.
  - 15 Se fx Cinthio 2002, s. 21 med note 5.
  - 16 Howard 2003, fx konklusionen s. 145.
  - 17 I de danske krøniker og årbøger fra middelalderen blev han ofte kaldt Gamle-Knud.
  - 18 For dette og det følgende, sml. Seegrün 1967, s. 56-59.
  - 19 *The Anglo-Saxon Chronicle*, s. 99.
  - 20 *Liber Eliensis*, no. 82, s. 151. Let mangelfuld regest i *Diplomatarium Danicum*, 1. rk. 1, nr. 411, s. 161, hvor udgiverne ikke har været opmærksomme på problemerne ved brevets ægthed og datering.
  - 21 Lawson 1993, s. 239-40. Som Lawson påpeger, er det lidet sandsynligt, at en senere falskner selv skulle have fundet på at nævne en dansk biskop blandt vidnerne.
  - 22 *Liber Eliensis*, s. 417.
  - 23 Undtagen den sidste, Ælfwine, der kaldes "Østanglernes biskop" (dvs. af East Anglia), men han havde en særlig rolle i forbindelse med brevets udstedelse
  - 24 Adam, 2. bog, kap. 55, s. 115-16.
  - 25 Adam, 2. bog, kap. 55, s. 116.
  - 26 Adam, 2. bog, kap. 46, s. 106-07.
  - 27 Adam nævner overhovedet ikke den kortvarige eksistens af et bispesæde i Odense forud for 988.
  - 28 *Series episcoporum Slesvicensium* (1881). Listen er overleveret i et 1100-tals håndskrift fra klosteret Abdinghof i Paderborn Stift, men håndskriftets øvrige indhold, blandt andet en kort bremensisk krønike, viser, at dens forlæg må være kommet fra Bremen. Listen slutter med Ratolf, som var biskop af Slesvig på Adam af Bremens tid, og det er ikke usandsynligt, at dens forlæg var en del af Adams arbejdsmateriale. Bispelisten er udførlig behandlet af Bolin 1931, s. 9-28.
  - 29 Adam, 2. bog, kap. 49, s. 110.
  - 30 Radtke 1984, s. 145-46; Radtke 1992, s. 103-05; Gelting 2004, s. 179.
  - 31 Adam, 2. bog, kap. 79, s. 136.
  - 32 Seiler og Gechter 1995; Schütte 1997; Gechter 1997.
  - 33 Adam, 2. bog, kap. 49, s. 110-11.
  - 34 Efterretningerne om Svend Tveskægs landflygtighed og en fjendtlig, måske svensk magtovertagelse i Danmark i begyndelsen af hans kongetid er indbyrdes modstridende, og Adam af Bremen kan i hvert fald mistænkes for at have udbygget historien kraftigt. Det ser dog ud til, at Svend opholdt sig permanent med sin hær i England fra 991 til 995, og det kan have skabt et magtomrum i Danmark, som den svenske konge kan have benyttet sig af. Se Howard 2003, s. 9 og 32-34.
  - 35 Adam, 2. bog, kap. 35, s. 95-96.
  - 36 Janson 2004, s. 221.
  - 37 Adam, 2. bog, kap. 26, s. 85.
  - 38 Adam, 2. bog, kap. 36, s. 96.
  - 39 Adam, 2. bog, kap. 64, s. 124.
  - 40 Adam, scholion 45, s. 124.
  - 41 Adam, 2. bog, kap. 36, s. 96-97.
  - 42 Adam, scholion 59, s. 141.
  - 43 Således endnu Gelting 1992, s. 68.
  - 44 Adam, scholion 25, s. 97.
  - 45 Gelting 2004, s. 175. Denne hypotese er blevet kritiseret af Bolton 2009, s. 180, som anser Adams omtale af Odinkars engelske uddannelse for at være for vagt til at give nogen holdpunkter for at skønne om, hvad den gik ud på. Han antager derfor, at biskop Odinkar blev sendt til omskoling i England for at lære den engelske liturgi i stedet for den tyske, som han var opdraget med. Imidlertid er der intet vagt over Adams ordvalg. En uddannelse i *litteris* betegnede i 1000-tallet en lærd uddannelse, i vidt omfang baseret på de latinske klassikere. Det samme gælder karakteristikkene *philosophus*, som ifølge Adam var resultatet af Odinkars efterfølgende franske uddannelse (hvorimod *sapiens* kunne betegne både kristelig visdom og klassisk lærdom). Bolttons hypotese giver heller ikke nogen forklaring på dette franske uddannelsesophold.
  - 46 Adam, 2. bog, kap. 64, s. 124-25.

- 47 Det kan ikke afgøres, om denne betegnelse dækkede hele Sønderjylland op til Kongeåen eller blot den sydligste del deraf, med den vigtige handelsby Hedeby.
- 48 Adam, 2. bog, kap. 56, s. 116-17. Gunhilds navn anføres ikke hos Adam, men kendes fra andre kilder.
- 49 Fx Seegrün 1967, s. 58-59. Dateringen optræder senest hos Poulsen 2008, s. 56.
- 50 Konrad 2.s sejrige krig mod Polen og Bøhmen.
- 51 Lawson 1993, s. 108-09.
- 52 Adam, 2. bog, kap. 64, s. 123.
- 53 Adam, 2. bog, kap. 75, s. 135.
- 54 Adam, 2. bog, kap. 72, s. 133; scholion 98, s. 228.
- 55 Adam, 2. bog, kap. 82, s. 140. Påsken faldt i 1043 den 3. april.
- 56 Adam, 3. bog, kap. 25, s. 167.
- 57 *Monumenta Germaniae Historica, Constitutiones*, 1, nr. 51, s. 100.
- 58 Fx Severinsen 1932, s. 24-25, som anser det i den grad for en kendsgerning, at han end ikke nævner, at det drejer sig om en hypotetisk rettelse af pavebrevets tekst.
- 59 Tönsing 1999.
- 60 *Osnabrücker Urkundenbuch*, 1, nr. 138-39, s. 118-21. De to breve er udaterede og kan ikke tidsfæstes nærmere end til biskop Alberichs regeringstid 1037-1052.
- 61 Gelting, under udgivelse. Se også Søgaard 1972-74; Kaae 1977.
- 62 Jørgensen 1933-35, s. 26. Knud den Store var antagelig født omkring 990. Dersom Odinkar var søn af en (i øvrigt ukendt) ældre søster til Knud, og man måske heller ikke tog det så nøje med, om han ved sin bispevielse havde opnået en alder af 30 år, som kirkeretten foreskrev, kunne det tænkeligt være rigtigt.
- 63 Adam, scholion 35, s. 110. Dette "Winland" er undertiden blevet søgt identificeret som Vendsyssel (senest af Bolton 2009, s. 192-94). Denne identifikation forekommer dog ikke meget sandsynlig, da Adam (og andre kilder fra 1000- og 1100-tallet) altid kalder Vendsyssel for "Wendila".
- 64 Adam, 2. bog, kap. 36, s. 97; Jørgensen 1933-35, s. 27.
- 65 Alle tre blyplader er beskrevet i *Danmarks Kirker*, 19, *Ribe Amt*, bd. 1, s. 114-15 og 526-27.
- 66 Jørgensen 1933-35, s. 27. Ifølge den bevarede kroniketekst opnåede Odinkar endog pavens stadfæstelse af denne ordning. Det er utænkeligt, og det drejer sig formentlig om en senmiddelalderlig tilføjelse til teksten.
- 67 Chédeville et Tonnerre 1987, s. 240-42.
- 68 I Gelting 2008 har jeg argumenteret for, at Odinkar fik sin franske uddannelse ved den berømte lærde biskop Fulberts domskole i Chartres. Afstanden fra Chartres til Bretagne var ikke større, end at man i Chartres har kunnet være velorienteret om forholdene i Bretagne.
- 69 Jørgensen 1933-35, s. 27.
- 70 *Diplomatarium Danicum*, 1. rk. 2, nr. 1, s. 1-5. Seegrün 1967, s. 70.
- 71 Om dette og det umiddelbart følgende, se navnlig Breen-gaard 1982, s. 83-88.
- 72 Denne plan er drøftet grundigt i Fuhrmann 1955, s. 120-70.
- 73 Adam, 3. bog, kap. 33, s. 175.
- 74 Det eneste kronologiske holdepunkt er, at den nye stiftsinddeling i Jylland ifølge Adam, 4. bog, kap. 2, s. 230, fandt sted efter Wals død. Det er imidlertid ingenlunde sikkert, at det skete umiddelbart efter Wals bortgang, som ellers almindeligvis antaget (fx Gelting 1992, s. 65 med note 16 og s. 69).
- 75 Også tidsfæstelsen af Avocos død er temmelig usikker, men den må være indtruffet før 21. april 1059. Se Große 1992, s. 80 med note 78.
- 76 Den første omtale af Viborg landsting findes i Ailnoths helgenskrift om Knud den Hellige fra begyndelsen af 1100-tallet. Hans skildring af tinget synes at forudsætte, at det da allerede havde eksisteret længe. *Vitae sanctorum Danorum*, s. 111.
- 77 Kristensen 1998, s. 70-71.
- 78 Børglum ligger ganske vist ikke langt fra Hjørring, som er den eneste nordenfjords købstad med rødder i den tidlige middelalder. Der er dog kun en enkelt, ikke-dansk kilde, som kalder en Børglumbiskop for "biskop af Hjørring": Knýtlinga saga, kap. 95, i *Danakonunga sögur*, s. 259. Roskildekronikens omtale af den nordenfjords biskop som biskop af Vestervig i forbindelse med slaget ved Fodevig i 1134 er gådefuld, da der heller ikke var nogen by dér; *Scriptores minores*, bd. 1, s. 29.
- 79 Indsættelsen af de nye biskopper er omtalt hos Adam, 4. bog, kap. 2-3, s. 230-31. Det er hidtil antaget på grundlag af den slesvigske bispeliste, at Ratolf blev indsat umiddelbart efter forgængeren Rodulfs død i 1047; fx Radtke 1992, s. 106. Som argumenteret ovenfor, er der imidlertid grund til at tro, at der ikke blev udnævnt nogen efterfølger for Rodulf, før det slesvigske bispesæde blev genoprettet ved den nye stiftsinddeling under Svend Estridsen. Ratolf optræder først i en sikkert dateret sammenhæng i 1071: *Catalogus episcoporum Mindensium*, s. 47 med note 1.

- 80 En tilføjelse i et enkelt håndskrift af Adam af Bremens krønike vil vide, at Magnus var munk. Oplysningen er sandsynligvis af senere oprindelse og af tvivlsom værdi. Adam, *scholion* 105, s. 230.
- 81 *Regesten der Erzbischöfe von Bremen*, 1, s. 60.
- 82 Saxos påstand om, at han var engelsk og havde tjent Knud den Store, forekommer yderst suspekt. Saxo, 11. bog, kap. 2,1, bd. 2, s. 8.
- 83 En eftermiddelalderlig skånsk ærkebispeliste hævder, at Eginio var engelsk. Ligesom i Wilhelms tilfælde er dette såre tvivlsomt. *Anacephalæosis*, s. 640.
- 84 *The Peterborough Chronicle*, s. 2.
- 85 Adam, 4. bog, kap. 8, s. 235-36.
- 86 Hertzberg og Bugge 1915, s. 55-58 og 283-84.
- 87 Adam, 4. bog, kap. 35, s. 271, sml. Radford 1988, her s. 17-18.
- 88 Adam, 4. bog, kap. 9, s. 237.
- 89 Adam, 4. bog, kap. 8-9, s. 236-37, og kap. 30, s. 261-62. På baggrund heraf må Eginio også være den unavngivne "biskop af Skåne", som ifølge Adam, 3. bog, kap. 53, s. 198, var den eneste, som tog vare på kirken i Sverige efter kong Stenkils død omkring 1066.
- 90 Adam, 3. bog, kap. 76, et brev fra ærkebiskop Adalbert af Hamburg-Bremen til biskop Wilhelm af Roskilde, som blandt andet bliver bedt om at føre ærkebiskoppens sendebud videre til biskoppen af Dalby med henblik på indgriben i kirkelige misforhold i Sverige. Det udaterede brev er tidsfæstet til [1066-69] i *Diplomatarium Danicum*, 1. rk., 2, nr. 8, s. 15.
- 91 Omkring 1060, fx Seegrün 1967, s. 74, og Breengaard 1982, s. 88; 1057/60, fx Gelting 1992, s. 65 med note 16. Dateringen 1065/66, som er foreslået af Trommer 1957, s. 230-32, bygger på en alt for håndfast dateringsmæssig kobling af Adams omtale af den jyske stiftsdeling i 3. bog, kap. 25, s. 167-68, til hans umiddelbart foregående generelle karakteristik af ærkebiskop Adalberts karakter og virksomhed i kap. 24, s. 166-67, som Trommer opfatter som en hentydning til Adalberts politiske deroute i 1066.
- 92 *Diplomatarium Danicum*, 1. rk. 2, nr. 3, s. 7-9.
- 93 *Diplomatarium Danicum*, 1. rk. 2, nr. 5-6, s. 11-14. Ewald 1880, s. 328 og 347, sandsynliggjorde brevenes datering til 1062, selv om udgiverne af *Diplomatarium Danicum* forsigtigvis holder sig til den løsere datering [1061-72].
- 94 Adam, 3. bog, kap. 74-76, s. 221-22.
- 95 Jørgensen 1909, s. 9-10.

MICHAEL H. GELTING

Født 1951, mag.art. i historie fra Aarhus Universitet 1979, fil.dr. h.c. ved Göteborgs Universitet 2007. Arkivar ved Rigsarkivet siden 1980, fra 1997 med titel af seniorforsker. Deltidsansat som professor i ældre nordisk historie ved University of Aberdeen siden 2007. Orlov fra Rigsarkivet 1997-2001 og i den periode lektorvikar ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Forskningsstøtdepunkter: Danmarks historie fra 900- til 1300-tallet, med særlig vægt på kirkehistorie og retshistorie; den Sorte Død og dens virkninger i 1300-tallets samfund, navnlig i landskabet Maurienne i Savoyen.

*Domkirkens absis med
de nederste skifter
fra den oprindelige
domkirke fra første
halvdel af 1100-tallet.
Foto Ole Degn 2010.*

Ole Degn

VIBORG OG MAGTEN

– VIBORG SOM MAGTCENTRUM OG
CENTRALSTED FRA VIKINGETIDEN TIL STRUKTURREFORMEN 2007

Med strukturreformen af 2006 fik Viborg fra 2007 en funktion som hovedsæde for en af de fem nye regioner, som landet blev opdelt i, Region Midtjylland. Dermed fik byen endnu en funktion som magtcentrum og centralsted, et økonomisk eller magtpolitisk centrum, og det i et større område. Som vi skal se, er det kun en af de mange magtpositioner og centralstedsfunktioner, som denne by har haft gennem tiden.

Viborg set fra nordøst. Man ser til højre de to høje eller banker Store Borgvold og den i 1800-tallet bortgravede Lille Borgvold. Akvarel 1821 af O. J. Rawert (1786-1851). Fra Hjerminde, Iversen og Robins-son 2005, s. 557.

DET HELLIGE BJERG

Viborgs tidligste rolle som centralsted i et større område, endda måske det største gennem tiden, går helt tilbage til oldtiden, til tiden før Kristendommens indførelse og den senere oprettelse af Viborg Stift i 1060.¹ Byens eller det senere byområdes funktion dengang afspejles i det gamle navn, Vibjerg, det

hellige bjerg, bakken eller bjerget med helligdommen. I dag syner bjerget på grund af bebyggelse ikke så stort, men kommer man nede fra søerne og bevæger sig op mod Domkirken og op i Store Sankt Hans Gade, det gamle byområdes højeste punkt, bevæger man sig i højden 34 m op. Forestiller vi os stående ved søen området op imod Domkirken uden bebyggelse, ville vi sikkert se en imponerende bakeskråning, Vibjerget.

Men – måske er det slet ikke her, vi ser Vibjerget. Nyere forskning har i stedet peget på Borgvold, og da stednavnet Vibjerg i enkelte gamle former ifølge stednavneforskerne står i flertal, kunne det passe med, at der oprindeligt tæt øst for det nuværende Borgvold har været et "Lille Borgvold", der blev gravet væk i 1800-tallet. Borgvold er i dag næsten 10 m høj og har øverst et plateau af en ret betydelig udstrækning.

Man må her forestille sig byen eller det sted, der senere blev byområde, som mødested for et meget stort område, måske det meste af Jylland. Folk kom til bjerget for at deltage i religiøse handlinger, ofringer og andet, hvis indhold vi desværre ikke kender noget til.

Senere blev navnet omtydet til Viborg, vel under påvirkning af, at byen på Borgvold fik en borg og vel også påvirket af andre købstadnavne på -borg, som Ålborg, Nyborg, Kalundborg osv., men denne navneform ses først fra tiden efter 1300. Hvor viet lå er altså omstridt.

Stedets rolle som helligsted har sikkert været afgørende for udviklingen af den senere by, selv om det kan være svært at se, hvad der kom først. Men formentlig har netop beliggenheden omtrent i midten af den norrøjske halvø med gode muligheder for kommunikation været afgørende, ligesom også en god beliggenheden har været det for de øvrige af vores ældste byer. De tidligste byers udvikling viser, at de er blevet placeret heldigt topografisk. Ser man på byernes alder og deres befolkningstal frem til slutningen af 1800-tallet, finder man med enkelte undtagelser en nær sammenhæng mellem alder og befolkningstal og omfanget af centralstedsfunktioner. Bispebyerne er netop dem, der synes at være de tidligste byer. Disse byer var placeret heldigt og har fået et forspring og kom efterhånden til som landsdelscentre at ligge placeret i et byhierarki med flere mindre og endnu mindre betydningsfulde byer med regionale og lokale funktioner i oplandene. For Viborgs vedkommende ser vi her som mindre, underordnede byer Nykøbing Mors, Skive, Hobro og Randers.

KONGEHYLDNINGER OG MØNTSTED

Det gamle helligsted fik også en rolle som stedet, hvor man mødtes for at vælge og hylde landets konger, et udtryk for, at byen var et politisk centrum.²

Monter slået i Viborg under Knud den Store (konge 1018-35). Fra Hjerminde, Iversen og Robins-son 2005, s. 556.

Viborg var endda stedet, hvor valghandlingen først skulle finde sted, fulgt af Lund og Ringsted. Her blev de danske konger hyldet i hvert fald fra 1035, da Ulf Jarl lod Hardeknud udråbe til konge, og helt frem til 1655, da Frederik 3. fik hyldet sin søn Christian, den senere Christian 5. Da han selv i 1660 fik indført enevælden, var det slut med kongehyldningerne. Den enevældige konge var arvekonge af Guds nåde, der kunne ikke være tale om en hyldning af folket.

En kongehyldning skulle i øvrigt på en særlig måde komme til at sætte sit præg på byen. I 1584 lod Frederik 2. sin søn Christian, den senere Christian 4., hylde, og til brug for begivenheden befalede han den gamle Sankt Hans Kirkegård med det gamle kirketårn og bygninger ryddet og Nytorv anlagt med brolægning.

En vis sammenhæng med stedets betydning som centralstedet i den tidlige middelalder har man måske i dets rolle som møntsted. Der blev slået mønt her under Knud den Store og derefter frem til mid-

ten af 1100-tallet, måske endda frem til 1300-tallet, men for denne periode ses også godt en halv snes andre danske byer som mønsteder.

TINGSTED, LANDSTING, SNAPSTING OG LANDSOVERRET

Med det gamle hellige steds rolle som mødested for landsdelen var det naturligt, at Viborg i den ældre middelalder også blev stedet, hvor man vedtog love og afsagde domme.³ I byen fik man det centrale tingsted for Nørrejylland, på samme måde som man fik centrale tingsteder i Ringsted for Sjælland og i Lund for Skånelandene. Af love, der blev vedtaget på det jyske landsting, må især bemærkes den vigtige *Jyske Lov*, vedtaget i 1241, efter at den først var blevet givet i Vordingborg.

Ved forordninger af 1622 og 1632 fik landstingene påbud om, at skøder og gave- og pantebreve

udstedt af adelen skulle tinglæses på det pågældende landsting, og landstinget fik dermed en vigtig funktion. I de bevarede lange rækker af skøde- og pantebøger, der for Viborg begynder med første tingmøde i 1624, finder man indført handeler med og pantsættelser af adelens hovedgårde og de underliggende fæstegårde.

Landstinget holdtes i ældre tid hver 14. dag og administreredes af to fastansatte og lønnede landsdommere, et antal vicelandsdommere og en landstingshører og en landstingsskriver, således at det tilførte byen adskillige embedsmænd. Før 1660 var landsdommerne også magtfulde alene i kraft af, at de var adelige, flere endda af betydelige slægter som Rosenkrantz, Krabbe, Kaas, Krag, Juel og Lange.

Det første landsting i året kaldtes Snapstinget og holdtes oprindeligt tyvende dag jul, dvs. Helligtrekonger, 6. januar. Det faldt sammen med Viborgs største marked, Snapstingsmarkedet, og har bidraget til, at mange mennesker kom til byen. Snapstinget blev dog senere fastsat til 24. januar, i 1672 flyttet til marts, og senere igen til 26. april.

I 1805 blev Viborg landsting omdannet til Landsoverretten for Nørrejylland, fortsat med sæde i byen, mens Sjællands, Lolland-Falsters og Fyns landsting blev omdannet til Landsoverretten for Østifterne i København. Byen var således hjemsted for det ene af landets blot to landsoverretter, men stedets betydning blev reduceret ganske meget ved, at tinglæsningsfunktionen ophørte, således at der ikke længere var behov for, at adelige og andre mødtes for at ordne ejendomssager og pengeforretninger.

Landsoverretten fungerede frem til retsreformens gennemførelse i 1919. Den bidrog til byens embedsstand med adskillige personer. I 1849 var der en justitiarius og seks assessorer, i 1919 var der otte assessorer.

Landstinget holdtes oprindeligt under åben himmel, og stedet er på Resens kort fra 1677 placeret

Stænderhuset, det gamle domhus, og Domkirken gengivet på et håndkoleret dias. Billedet er fra slutningen af 1860'erne, idet den nye domkirke under opførelsen af skibet kun er nået til det sted, hvor korsarmene når skibet. Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

lige uden for befæstningslinjen skråt ud for Sankt Hans Port ved enden af Lille Sankt Hans Gade, men som med så meget andet på hans kort kan man stille spørgsmålstejn ved pålideligheden. Senere blev landstinget mere praktisk flyttet inden døre og fik i 1584 til huse i det gamle Maria-kloster, senere formentlig den gamle bispegård nord for Domkirken, den bygning, der senere blev indrettet til Stænderhuset. Det blev nedrevet i 1876, og i nogle år havde landsoverretten til huse i det råd-, ting- og arresthus, der blev opført 1872-74 ved Stænderpladsen, og derefter med den nye betegnelse Viborg Landsret i den 1917-20 opførte bygning nord herfor.

Landstingets virksomhed som domstol og som tinglæsningssted for skøder og pantebreve for adelen medførte, at mange adelige ikke mindst fra Jylland fik behov for at komme til byen. Parallelt hermed udviklede byen sig som mødested for adelen, således som det senere omtales.

En refleks af landstingets betydning for adelen ser man også i de dagbøger, storgodsejeren Eske Brock til Gammel Estrup førte. De er bevaret for ni år, spredt i perioden 1604-22, og man ser her, at han i disse år opholdt sig hen ved 200 dage i Viborg. Af notater vedrørende landsting og snapsting er der en snes.

Om landstingets betydning vidner det overlevede store arkiv. Arkivet er det eneste af de danske landstingsarkiver, der rummer materiale fra tiden før 1660. Protokollerne går tilbage til 1567, og de såkaldte irettelagte dokumenter endda til 1480. I alt omfatter arkivet for perioden ca. 1560-1805 745 bind og pakker, heraf skøde- og pantebøgerne 1624-1805 102 bind. Viborg Landsoverrets arkiv 1805-1919 omfatter 1.500 bind og pakker og Vestre Landsrets arkiv 1919-ca. 1947 ca. 2.100 bind og pakker eller for perioden 1560-1970 mere end 800 hylde-meter.

Landsretten, opført 1917-20. Foto Ole Degn 2010.

BISPESÆDET

Senere møder vi byen i dens følgende funktion som centralsted.⁴ Omkring 1060 oprettedes Viborg Bispedømme som det fjerde i Danmark, idet Slesvig, Ribe og Århus var blevet bispesæder allerede i 948. Formentlig kender vi ikke den første bispekirkens placering.

Med bispedømmet blev Viborg i betragtelig grad en magtens by. De katolske bisper var magtfulde og rådede efterhånden over omfattende jordbesiddelser og indtægter, og frem til Reformationen var embedet beklædt med adelige. I århundreder efter Reformationen var bispens magt også betydelig. Kirken spillede en væsentlig rolle på flere områder af samfundslivet, ikke blot de kirkelige, i forholdet til provster og præster, kirker og gudstjeneste, men også inden for skolevæsen og fattigforsørgelse. Bispemænd og stiftamtmanden var kongens vigtigste embedsmænd i et stort administrativt område. Bis-

Bispegården set fra Skolestræde. Gavlen er en del af den middelalderlige bygning. Foto Ole Degn 2010.

pen har været det administrative bindeled mellem centraladministrationen og de embedsmænd, der er eller har været underordnet bisperne, provsterne, præsterne og degnene, hvis virksomhed de har ført tilsyn med, bl.a. gennem visitatsrejser. Gennem bispemænd indhentede kongen indberetninger fra præsterne ikke blot om kirkelige forhold, men også om mange samfundsforhold. Sammen med stiftamtmanden ledede bispemænd de årlige såkaldte landemoder eller provstemoder med deltagelse af stiftets provster, hvor centraladministrationens kirkelige bestemmelser blev meddelt og den gejstlige jurisdiktion i 2. instans frem til 1797 udøvet. Som stiftsøvrighed, oprettet 1672, førte biskoppen og stiftamtmanden tilsyn med kirker og skoler og fattiges kapitaler samt andre offentlige stiftelser i købstæderne. Bispeembedets betydning har været meget større end det, man får indtryk af ud fra en nutidig betragtning.

Viborg bispedømmes administrative område var i den ældste kendte udstrækning en del anderledes end det, vi kender i dag (se kort s. 8). Ved oprettelsen kom det til at omfatte hele Himmersyssel og dele af Sallingsyssel og Ommersyssel. I forbindelse med den store ændring af stiftsgrænserne i Jylland i 1923 som følge af nødvendige ændringer efter indlemmelsen af Sønderjylland i 1920 lagdes de fem nordligste herreder af Ribe Stift til Viborg Stift, som så til gengæld afgav sine fire nordligste herreder til Ålborg Stift. Dermed var der ændret på det ejendommelige administrative forhold, der var en følge af, at Ålborg Stift oprindeligt som Vendsyssel Stift med sæde først i Vestervig og siden i Børglum blot omfattede landet nord for Limfjorden, mens Viborg Stift i nord strakte sig til denne. Dog var Ålborg by blevet lagt til stiftet, da Ålborg i 1554 blev bispesæde.

Før omlægningerne i 1923 var Viborg bispedømme med et areal på 4.500 km² det mindste af de fire jyske stifter, og efter omlægningen var det med

et areal på 6.300 km² det næstmindste. Forholdet var det samme, når man ser på tallet af sogne, idet stiftet havde hen imod 200 sogne.

Bispen havde siden 1400-tallet vistnok residens i det gamle Maria-kloster nord for Domkirken, det senere Domhus og Stænderhus, men i 1558 fik bispen som residens konrektors tidligere residens på den grund, hvor bispegården endnu ligger.

Om bispeembedets betydning vidner endnu det overleverede store bispearkiv, der for tiden op til 1970 er på hen ved 1.300 bind og pakker eller 80 hyldemeter, således som det omtales i artiklen her s. 209-21. Man kan her undre siger over, at så meget er bevaret trods Viborgs mange brande. Der findes arkivmateriale tilbage til 1219 i Rigsarkivet, mens det originale materiale i Landsarkivet begynder ca. 1425.

LENET OG AMTET, STATSAMTET OG AMTSKOMMUNEN OG REGIONEN

Modsat de andre stiftsstæder og ikke færre end godt 30 af de andre gamle købstæder havde Viborg ikke et kongeligt slot.⁵ Borgen på Borgvold havde blot været en kort episode, anlagt af Erik Menved (1286-1319) eller måske snarere før og som følge af en bestemmelse i en kongelig håndfæstning nedrevet allerede senest 1320. Byen var derfor før 1660 ikke sæde for en højtstående kongelig lensmand. Den var blot en købstad i Hald Len. Lenets slot var siden Reformationen og frem til 1664 det, hvis ruiner vi endnu ser ved Hald Sø.

Viborg Stifts stiftslensmand var derfor, modsat de andre stiftslensmænd, i den særlige situation, at han ikke boede i stiftsbyen, men da han tillige var lensmand i Hald Len, havde han sin residens der.

*Den nuværende
Turistkontorbygning,
i slutningen af
1700-tallet bolig for
stiftamtmanden.
Foto Ole Degn 2010.*

Da byen ikke havde et kongeligt slot, er ikke mange kongebreve blevet dateret i Viborg, således som det eksempelvis ret undtagelsesvis skete i juni 1584 i forbindelse med hyldningen af den unge Christian 4. Det gamle Gråbrødre Kloster var vel efter Reformationen blevet indrettet med rum, således det fornemme Kongens Kammer, så byen kunne modtage kongeligt besøg, men det satte sig ikke mange spor i administrationen, modsat det, man ser for byer som Kolding, Skanderborg og Haderslev, hvor eksempelvis Christian 4. yndede at tage ophold på slottene.

Da kongen i 1664 solgte Hald Slot, måtte der findes en ny bolig til stiftamtmanden. Først da blev Viborg altså amtmandsby. Men det var længe stiftamtmandenes private boliger, der var deres residens. I 1682 var residensen Sankt Mogens Gade 1, i 1726 var den ifølge opgørelsen over de bygninger, der brænd-

te ved den store brand, en gård, der lå på den plads, hvor et nyt rådhus blev opført 1872-74, nord for det gamle Maria-kloster nord for Domkirken. Derefter var residensen formentlig Rosenkrantzernes gård på hjørnet af Store Sankt Mikkels Gade og Sankt Mathias Gade, den gård, der også blev kaldt Budolfi Kloster, og som blev nedrevet i 1906. I hvert fald i nogle år forud for 1760 havde stiftamtmanden sæde i den store bygning i Sankt Mogens Gade, der dette år blev overtaget af Viborg Katedralskole. I 1771 var residensen Sankt Mogens Gade 31 og i 1781 og ved folketællingen 1787 boede stiftamtmanden i en gård i Lille Sankt Mikkelsgade, over for Store Sankt Mikkelsgades udmunding i denne. Senere var adressen Nytorv 5, og først i 1824 købte staten til embedsbolig den fornemme Friedenreichs Gård på Nytorv. Da indgangen ud mod Nytorv blev muret til, blev den

Stiftamtmandens bolig fra 1824 til nedlæggelsen af statsamtterne 2007. Bygningen af opført 1757 for apoteker Daniel Friedenreich til Palstrup. Foto Ole Degn 2010.

nye indgang og dermed adressen Store Sankt Hans Gade, og dette var stiftamtmandsbolig og administrationsbygning frem til Strukturreformen 2007.

Stiftamtmanden var kongens og centraladministrationens mest betroede embedsmand ude i landet. Han skulle sørge for, at regeringens beslutninger blev udført og indberette uregelmæssigheder. Han korresponderede direkte med Danske Kancelli og Rentekammeret på Slotsholmen i København, og han sendte rutinemæssigt en lang række indberetninger om mange forhold inden for embedsområdet. Klager og forslag fra lokalbefolkningen gik gennem ham. Han førte kontrol med alle underordnede embedsmænd, og frem til 1790'erne var også amtmændenes embedsførelse underlagt hans kontrol.

En vigtig del af stiftamtmandens embedsførelse var, at han siden 1672 sammen med bispem forvaltede de såkaldte stiftsøvrighedsforretninger, i første række tilsyn med kirker, skoler og offentlige stiftelser og revision af disses regnskaber, ligesom de i fællesskab varetog eforatet for de lærde skoler. Af særlig interesse for Viborg var, at det i 1742 i byen oprettede tugt- og manufakturhus, dvs. en tvangsarbejdsanstalt, fik stiftamtmand og biskop som overdirektion, ligesom det tilsvarende i 1752 oprettede tugt- og manufakturhus i Odense.

I forhold til retsvæsenet havde stiftamtmanden også en række magtbeføjelser. Han førte som nævnt kontrol med de underordnede embedsmænd, og han skulle rejse tiltale i straffesager og beskikkede anklager og forsvarer. Han skulle drage omsorg for, at domme blev fuldbyrdet, også i private sager.

Med den politilovgivning, der blev udbygget gennem 1700-tallet, fik amtmanden flere beføjelser, idet han fik overopsyn med politivæsenet, og han ansatte og afskedigede underordnede politiassistenter og politibetjente på landet. Han beskikkede sognefogeder og førte tilsyn med arrest- og tinghuse. I 1791 fik han tillagt dømmende myndighed i politisager, hvilket dog blev ophævet igen i 1848. Hertil

kom, at han havde tilsynsopgaver og myndighed på flere andre retlige områder, offentlige veje, det offentlige fattigvæsen og skolevæsenet.

Hald Len omfattede i 1500-tallet og i 1600-tallet frem til 1660 herrederne Fjends, Middelsom, Nørlyng og Rind samt Mors, og lenet var dermed i 1650'erne det fjerdestørste af de 17 jyske len.

Situationen var efter 1660 længe den samme, amtet hed nu Hald Amt. Stiftamtmandens område omfattede fra 1660 til 1794 Hald Amt, Skivehus Amt og de dele af Ålborghus Amt, der lå syd for Limfjorden, med seks herreder, og hertil et herred af Mariager Kloster Amt, og under området hørte købstæderne Viborg, Skive, Nibe og Hobro.

Efter amtsreformen i 1790'erne, hvor tallet af jyske amter blev reduceret fra 21 til ti, omfattede stiftamtet det nye Viborg Amt, hvortil i 1789 var blevet lagt Skivehus Amt, der omfattede halvøen Salling med fire herreder, samt Lysgård Herred fra Silkeborg Amt og Sønderlyng Herred fra Dronningborg Amt. Byen blev dermed endnu engang et administrativt centralsted og centrum i et større område, men det udgjorde dog et af de relativt mindre administrative områder i byens historie. Alligevel omfattede det frem til 1970 3.000 km² og var dermed det næststørste amt i Jylland, kun overgået af Ringkøbing Amt, der var på 4.600 km².

I en vis sammenhæng med amterne fik man med landkommunalreformen af 1841 amtsrådene. Viborg fik endnu en rolle som centralsted. Amtsrådet virkede frem til 1970 som kommunalbestyrelse i amtskommunen med amtmanden som formand i et samarbejde om en række amtskommunale opgaver, bl.a. inden for skole- og fattigvæsenet og vejvæsenet.

Ved Kommunalreformen i 1970 blev tallet af amter på landsbasis ændret fra 23 amter til 12 nye amtskommuner og 12 statsamter. Den nye Viborg Amtskommunes og det nye Viborg Statsamts område kom til at omfatte størstedelen af de tidligere Viborg og Thisted amter, og arealet var derefter

Region Midts bygning med regionsrådsalen, opført som en tilbygning til den oprindelige amtskommunegård. Foto Ole Degn 2010.

4.000 km², men trods denne arealudvidelse var Viborgs nye administrative område på grund af de øvrige ændringer i Jylland blot det femtestørste.

De ved amtsreformen i 1970 oprettede statsamter fik geografiske områder, der svarede til amtskommunernes. Her varetog statsamtmanden i Viborg den regionale statsforvaltning af familieretlige sager og tilsynet med kommunerne.

Ved strukturreformen blev Viborg i 2007 som tidligere nævnt hovedstad i en af de fem nye regioner, som afløste de 12 gamle amter, Region Midtjylland. Regionen omfatter af de gamle amter Ringkøbing Amt, den sydlige del af Viborg Amt, den nordlige del af Vejle Amt og Århus Amt. Regionens område er på 13.000 km², og den er dermed den største af de jyske regioner, noget større end Region Sydjylland (der ikke blot omfatter Sydjylland, men også Fyn) og næsten dobbelt så stor som Region

Nordjylland. Regionernes administrative opgaver er dog væsentlig mindre end de gamle amters, idet de blot omfatter sygehusområdet, mens opgaverne på beskæftigelses-, miljø- og undervisningsområderne er overgået til kommunerne, ligesom i forskelligt omfang erhvervs politik, kollektiv trafik, infrastruktur og kulturområdet.

Med Strukturreformen 2007 ophævedes også statsamterne, og i stedet oprettedes under Indenrigs- og Sundhedsministerierne til varetagelse af statsamternes tidligere opgaver Statsforvaltningen med fem nye regionale kontorer med geografiske områder svarende til regionernes, hvert ledet af en direktør. Men her kom Viborg ikke med. Statsforvaltningen for Midtjylland fik sæde i Ringkøbing med en filial i Århus.

Ikke blot stiftslensmændenes og derefter stiftamtmandenes høje stilling var af betydning for Vi-

borg, men også det forhold, at disse embedsmænd helt frem til 1746 alle var adelige, og i tiden derefter frem til 1846 var endda indimellem yderligere otte adelige. Flere af dem tilhørte betydelige slægter som Gyldenstjerne, Skeel, Rosenkrantz og Sehested.

Viborgs rolle som stiftamtsby og amtsrådsby fremgår tydeligt af det bevarede arkivmateriale. Det omfatter for perioden frem til omkring 1970 mere end 4.500 bind og pakker eller mere end ca. 300 hyl-demeter.

ADELENS BY OG MØDESTED

I forbindelse med landstinget udviklede Viborg sig som mødested for adelen, der her afgjorde godshandler, mageskifter, arvedelinger og pengeforretninger og tillige aftalte ægteskaber og samledes til bryllupper og begravelser. I byen mødte adelen også til mønstring af det rytteri, som den stillede med den såkaldte rostjeneste.⁶ Møderne kunne være vigtige møder. Det var således fra Snapstinget, at fire jyske bisper og fem rigsråder i 1523 sendte deres åbne brev til Jyllands indbyggere og proklamationen til fynboerne som led i oprøret mod Christian 2.

Adelsmøderne afholdtes to gange årligt, til Snapstinget i januar og til Mouritii dag, dvs. 22. september, og foregik i en stor sal i Domhuset, det gamle Maria-kloster nord for Domkirken. Mange adelige havde i ældre tid af samme grund en gård i byen, i et omfang, der oprindeligt var bemærkelsesværdigt. Ved en stor brand i 1567 skal således 100 adelige gårde være blevet ødelagt. For året 1615 finder man i en opgørelse i forbindelse med en stor brand dette år hele 50 adelsgårde, heraf flere med tilhørende boder, anført som brændt i Sortebrødre Sogn fra Nytorv til byens sydgrænse, altså i omkring halvdelen af byen. De 50 ejere fordelte sig på 27 adelslægter, heraf syv af slægten Juel, og tre af hver af slægterne Friis, Høg og Kaas. Med Enevældens indførelse mindskedes byens betydning som nævnt på dette område, men

endnu i 1682 var tallet af adelsgårde 22, heraf de ni i Sankt Mathias Gade og tre i Sankt Mogens Gade, og adelige tegnede sig da for 11 % af den samlede taksationsværdi af byens 572 ejendomme. Ved den store brand i 1726 brændte 19 adelsgårde, heraf de ni i Sankt Mathias Gade og fem i Store Sankt Hans Gade. I 1781 boede adelige i syv gårde i byen.

Disse adelsmøders betydning for adelen og dermed igen for byen som mødested for adelen fra en hel landsdel får man et indtryk af gennem de indskrifter med adelsvåbener, der engang var malet på panelerne i den store mødesal i Domhuset. Her stod navnene på 67 adelige ægtepar, der var blevet gift i første halvdel af 1600-tallet. Ikke alle var blevet gift i Viborg Domkirke. Af kilder andesteds fra ses, at flere var blevet gift i København, i Halmsted, i Sorø, i Odense, men når navnene var malet i netop denne sal, må det skyldes, at man også har holdt bryllupsgilde i Viborg. Af de 67 ægtepar er det endda næppe mere end ét, der genfindes blandt de seks viede par, hvis bryllup Eske Brok nævner i sine førnævnte dagbøger.

Et bemærkelsesværdigt vidnesbyrd om byens betydning for adelen har man også i netop disse dagbøger. Blandt de begivenheder, Eske Brok nævner under sine hen ved 200 dage i Viborg, hvor han ejede en gård, er som nævnt seks bryllupper og her til fem begravelser, hvortil kom adskillige indkøb og betalinger og et par adelige mønstringer, hvor han som lensmand på Dronningborg skulle stille med ni heste.

HANDELS- OG HÅNDVÆRKERBYEN

Langt tilbage i tiden rækker også Viborgs funktion som et vigtigt centralsted for handel og håndværk i et større område.⁷ Som indlandsby havde den i modsætning til de fleste andre købstæder et oplandsområde, der strakte sig i alle retninger. Ikke færre end syv veje, heraf de tre hurtigt delt i to, har gået i retning mod hele ti købstæder, hvoraf de fle-

Købmændene Christen Kjærgaard og Knud Ugelriis' adelige kunders herregårde. Det geografiske områdes størrelse understreger betydningen af Viborgs rolle som centralsted. Numrene angiver: 1. Aggersborg, 2. Asmildkloster, 3. Bonderup, 4. Bregendalgård, 5. Bækmark, 6. Frisholt, 7. Frøsløvgård, 8. Grinderslevkloster, 9. Grønninggård, 10. Halkær, 11. Jungetgård, 12. Krabbesholm, 13. Kølbygård, 14. Lindenberg, 15. Lundgård, 16. Rodtenseje, 17. Selleskovgård, 18. Stenålt, 19. Sødal, 20. Tårupgård, 21. Ørsløvkloster. Yderligere fire adelige kunder har ikke kunnet placeres på kortet, og til to af herregårdene var knyttet to adelige kunder, til en tre kunder. Tegning Ole Degn.

ste heldigt for de handlende lå i en afstand af mere end 30 km. Allerede stedets funktion som et helligt vi og mødested i andre henseender gav med mange menneskers sammenkomst en baggrund for handels- og håndværkeraktivitet, således som også de arkæologiske udgravninger ved Sønderødde har vist det. Omfanget lader sig langt ned i tiden ikke nærmere bestemme, men afspejles i byens forholdsvis betydelige befolkningstal.

Hertil kommer også, at byen som inlandsby og på grund af afstanden til de nærmest liggende købstæder har haft et betydeligt handelsområde. Siden middelalderen har købstæderne i Danmark ligget tæt i de fleste landsdele, således som det også demonstreres af kort med oplande tegnet med en radius på 15 km. Her ligger Viborg frit, som kun få andre købstæder. På grund af jordbundsforholdene og dermed betingelserne for landbruget har oplandet ikke hørt til de mere tætbefolkede, men det har måske været af en vis betydning, at det med hele 15 herregårde inden for en radius på 20 km fra byen hørte til dem, der havde de fleste af disse ofte betydningsfulde gårde.

KØBMÆNDENE

Den gamle hærvej, oksevejen, udgår fra Viborg, og den har også været benyttet af Viborgs købmænd i deres eksport af okser, i århundreder den vigtigste danske eksportartikel. Regnskaber over den jyske okseeksport over Kolding og Gottorp for årene 1497-1511 viser, at Viborg da med 13 eksportører stod på en andenplads, kun overgået af Ribes 36 eksportører. Siden var Viborgs andel faldende, men regnskaber fra Ribe fra årene 1596-1660 over den søværts eksport af okser over denne by til Nederlandene viser, at Viborg da med 12 købmænd stod på en tredjeplads blandt de jyske købstæder, kun overgået af det helt dominerende Ribes 220 og Ålborgs 36 købmænd.

Når det gælder handelen, er byen også her så heldig, at man fra den har bevaret to store købmændsbøger fra årene 1667-95 som nogle af de ganske få købmændsregnskaber, der er bevaret fra tiden før 1700. De to købmænd var Christen Christensen Kjærgaard (ca. 1641-95) og Knud Christensen Ugelriis (-1713), vistnok svoger. De boede henholdsvis i en ejendom på hjørnet af Mogens Gade og Nytorvgade og i en ejendom vest for denne, idet de to ejendomme lå op til hinanden på sydsiden af Nytorvgade.

Den ene af de to bøger omfatter årene 1667-84, den er indbundet i gult pergament og har 784 for det meste helt beskrevne sider. Bogen er benyttet i Christen Kjærgårds handelsvirksomhed i kompagniskab med Knud Ugelriis. Den anden bog omfatter årene 1667-95, den er indbundet i brunt skind og har 836 for det meste helt beskrevne sider fra Christen Kjærgårds forretningsvirksomhed.

Af de to købmandsbøger får man et godt indtryk af den geografiske spændvidde, der kunne følge med Viborgs stilling som en betydelig markedsby og sæde for det nørrejyske landsting. De to bøger rummer et meget stort antal kontoer. Registeret i den fælles bog anfører mere end 1.200 navne, hvoraf de fleste vel er bønder, men dog 13 adelige, 30 gejstlige og en del borgere, herunder borgere i fjernereliggende købstæder som Holstebro, Ålborg og Mariager og ladestedet Løgstør. Registeret i Christen Kjærgårds egen bog anfører hen imod 1.000 navne, heraf 20 adelige (hvoraf de tre går igen i den første bog) og 41 gejstlige samt en del borgere i byer som Holstebro, Lemvig, Nykøbing Mors, Skive, Ålborg, Mariager, Hobro og Randers og ladestedet Løgstør. Af de adelige kunder, hvoraf adskillige var af slægterne Lindenov, Gyldenstjerne, Due, Kaas, Høg, Lange og Rantzau, havde de seks gårde i byen.

Omfanget af byens handelsstand får man først fra slutningen af 1700-tallet angivelser af med de første handelsvejvisere, udgivet af Hans Holck, første gang med titlen *Danmarks Handelsspejl* i 1765. Her ser man ejendommeligt nok under Viborg blot opregnet et lille antal købmænd sammenlignet med flere andre jyske byer. For året 1770 anfører vejviseren navne på 11 købmænd i Viborg, og her overgås byen af ikke færre end 12 jyske købstæder, ikke blot de større byer Ålborg, Århus, Randers, Fredericia og Horsens, der havde henholdsvis 69, 52, 35, 14 og 32 købmænd, men også af mindre byer som de nærmest liggende byer Holstebro, Nykøbing Mors

og Skive, der havde henholdsvis 28, 16 og 15 købmænd. Måske var Viborgs tyndere befolkede opland her et problem, måske også mangelen af en havn.

Næsten 100 år senere ser man stadig et lignende forhold. *Mercantil-Calender* for 1856-57 anfører nu 35 købmænd under Viborg, men tallet for flere andre jyske købstæder var også vokset væsentlig højere, således for Randers til 129, for Århus til 122 og for Ålborg til 103, og i alt ni nørrejyske købstæder har en købmandsgruppe, der er større end Viborgs. Dog er byens købmandsgruppe nu større end dem i Nykøbing Mors, Skive og Holstebro. Hvorledes forholdene udviklede sig siden er ikke undersøgt.

HÅNDVÆRKERNE

Når det gælder håndværket, kan man få et vist indtryk af dets betydning ud fra tallet af lav. Her finder man i Viborg i perioden 1500-1700 otte lav, og af de jyske byer overgås byen her kun af Ålborg og Århus, der havde henholdsvis 21 og 10 lav.

Tal for håndværkergruppen finder man ligeledes i Hans Holcks førnævnte *Handelsspejl*, og her ser man også tydeligt Viborgs stilling som centralsted, ikke mindst i tallet af forskellige håndværksfag. For byen opregnes 139 håndværkere, fordelt på 37 fag, og af jyske byer overgås den her kun af Ålborg, Århus og Ribe, med henholdsvis 233, 150 og 142 håndværkere fordelt på 38, 40 og 32 fag. For året 1870 finder man i byens skatteliste endda håndværkere inden for hele 48 fag.

MARKEDERNE

Også i et meget vigtigt element i omsætningen, markederne, viste Viborg en funktion som centralsted i stort format. Byen havde ret til at afholde to årlige markeder, Snapstingsmarked og Toftemarked eller Mouridsmarked, henholdsvis ved tiden for Snapstinget eller lidt senere, midten af januar, og Mauritius dag, 22. september, eller deromkring. Gennem tiden ser man også andre tidspunkter, og i 1800-tal-

Kort med angivelse ved tegnet af markedsgæster med stædepladser på Viborgs Snapstingsmarked 1774.

let var antallet af markeder vokset betydeligt. Der afholdtes da et marked i byen i hver af månederne januar, februar og marts med heste, i april med stude, i maj med kvæg, i juni med kramvarer, heste og kvæg, i september Mauritii-markedet med kramvarer og trævarer og i oktober og november markeder med kvæg. Til disse markeder kom handlende fra det meste af Jylland og Slesvig, og de var vigtige for byens handel, der i markedsdagene flerdobledes både for købmænd og håndværkere.

SKIBSFARTEN

Som en af de ikke mange danske købstæder, der ikke lå ved en kyst, en fjord eller et sejlbart åløb, havde Viborg ingen havn, når bortses fra anløbsstedet i Hjarbæk, en halv snes kilometer ude mod nordvest. Byen måtte derfor have forsyninger ved vogntransport. Det var her ikke som ved mange andre byer blot bøndernes varer, der med vogntransport blev ført til byen, men også importvarer fra

Marked på Nytorv i anden halvdel af 1800-tallet. Tegning af Hans Smidt (1839-1917). Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

udlandet. Man ser eksempelvis i havneregnskaber fra 1640-50'erne fra Århus talrige Viborg-købmænd importere varer fra Lübeck og andre Østersøbyer via denne havn, ca. 70 km mod sydøst. Senere benyttede man Hobro som importhavn, og man havde også import med vogntransport fra Hjerting ved Varde, ca. 130 km mod sydvest.

Med de dårlige havneforhold kan man undre sig over, at Viborg også optræder i Øresundstoldbøgerne, bøger med de toldindtægter, der fra 1429 til 1857 blev opkrævet af den skibsfart, der i handelstrafikken mellem Vesteuropa og Østersøområdet passerede Helsingør og Øresund. Det sker da også blot en enkelt gang, da en skipper "af Viborg i Jylland" – til forskel fra Viborg ved Finske Bugt – i 1624 passerede Sundet. I sjældnen grad har vi her en undtagelse, der bekræfter en regel.

VIBORGS MANGE CENTRALSTEDSFUNKTIONER

Hvor godtfolk er, kommer godtfolk til, siger et gammelt ordsprog.⁸ Det samme gælder for Viborg i forholdet til centralstedsfunktioner. Én gang etableret med landsting, kongehyldninger, bispesæde og mange borgerlige erhverv fik byen stadig flere administrative centralstedsfunktioner.

Nær sammenhæng med bispesædet havde katedralskolen, der menes grundlagt omkring 1100. På baggrund af den nutidige situation med gymnasieskoler selv i mindre byer som eksempelvis Bjergeringbro er det vanskeligt at forestille sig, at byens gamle latinskole eller domskole, Viborg Katedralskole, har haft en centralstedsfunktion i et større område. Men efter nedlæggelsen i 1739 af de fleste ved Reformationen oprettede latinskoler var til-

Katedralskolens bygning 1760-1926, derefter Viborg Kommunes administrationsbygning. Den fornemme gård i Sankt Mogens Gade var privat bolig for stiftamtmand Caspar Hermann von Heinen (1729-67). Den blev i 1760 købt til brug for katedralskolen, men var først i 1772 færdigindrettet til denne. Foto Ole Degn 2010.

bage i Jylland blot latinskolerne i Ålborg, Viborg, Randers, Århus, Horsens, Ribe og Kolding og den senere grundlagte by Fredericia. Viborg Katedralskole var derefter frem til ind i 1900-tallet den eneste latinske i et stort midt- og vestjysk område. Først omkring 1900 kom nye jyske gymnasier til, men katedralskolens centrale funktion i et stort område skulle blive understreget, da skolen i 1957 fik en kollegiebygning med plads til 60 gymnasieelever. Det var på den tid, skolen udviklede sig til en af de største gymnasieskoler i Danmark. Dens arkiv for perioden 1719-ca. 1970 er med 80 hyldemeter arkivalier formentlig også et af de største bevarede gymnasieskolearkiver.

Med udviklingen af samfundet opstod i 1300-1400-tallet stændersamfundet med de fire stænder, adelen, gejstligheden, borgerne og bønderne med

hver deres opgaver, pligter og for de tre førstnævnte også privilegier. Ved visse lejligheder fandt kongemagten det nødvendigt at indkalde stændermøder. De holdtes i almindelighed i København, men forud gik ofte provinsstændermøder, og disse holdtes for Nørrejylland i Viborg. De ophørte naturligvis med Enevælden, folket skulle ikke længere høres.

Som en gammel købstad var Viborg allerede langt tilbage i tiden toldsted med en kongelig tolder. Ved en administrationsreform i toldvæsenet 1969 blev byens toldsted imidlertid nedlagt og området lagt under Skive. Ved endnu en reform i 1991 blev toldstedet genoprettet, nu som Told- og Skatteregion Viborg. I mellemtiden var Hack Kampmanns fine toldkammerbygning fra 1910 ved Banegårdspladsen blevet revet ned.

I 1573 fik en apoteker kongelig bevilling til at oprette et apotek Viborg, som dermed fik et sådant som en af de første danske byer. Tidligere havde blot København siden 1400-1500-tallet haft et-to apoteker og Odense siden 1549 et. Byer som Helsingør, Kolding og Århus fik endda først et privilegeret apotek henholdsvis 1581, 1585 og 1639. Viborgs betydning som centralsted på dette område fremgår klart af begrundelsen i kongens brev, hvor det hedder, at han havde erfaret, at der i Nørrejylland ikke fandtes noget apotek, undersåtterne til mærkelig stor besværing, så de nødtes til i andre landsdele at lade hente det, de behøvede.

I 1743 fik byen et såkaldt tugt- og manufakturhus, et tilsvarende fik Odense i 1752, og at der blot var to, vidner igen om en vigtig centralstedsfunktion. Oprindeligt var tugthuset en arbejdsanstalt for løsgængere og tiggere, og det blev i 1700-tallet også kaldt Manufakturhuset, men senere husede det også egentlige straffefanger. Det gav med et stort antal funktionærer et godt bidrag til byens embedsstand. Det blev nedlagt i 1860'erne, men i 1877 overgik bygningerne til sindssygevæsenet som et Statshospital med Nord- og Vestjylland som virkeområde.

Viborg Toldkammer opført 1910 af kongelig bygningsinspektør Hack Kampmann. Bygningen fungerede som toldkammer frem til 1969, da det gamle Viborg tolddistrikt blev lagt under Distriktstoldkammeret i Skive, og bygningen blev nedrevet omkring 1980. Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

Stiftsmuseet, opført på Hjultorvet 1868 af arkitekt Aksel Tholle og oprindeligt ejet af den i 1851 oprettede Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere. Fra 1908 havde Hedeselskabet til huse i bygningen, fra 1981 er det Viborg Stiftsmuseum. Foto Ole Degn 2010.

Med Viborgs baggrund som centralsted var det en selvfølge, at byen kom til at spille en rolle, da Frederik 6. i 1834 indførte de såkaldte Rådgivende Provinsialstænder, og man får mindelser om provinsstændermøderne før Enevælden. Demokratiske bevægelser havde vist sig mange steder i Europa, ligesom også i Danmark, og kongen så sig nødsaget til at indføre denne institution med mødested for Østifterne i Roskilde, for Nørrejylland i Viborg, for Slesvig i Slesvig og for Holsten i Itzehoe. Stændernes råd skulle indhentes forud for lovgivning, der ændrede undersåtternes rettigheder med hensyn til person og ejendom samt skatterne, og de kunne stille forslag om ændringer i regeringens udkast og anmode om ny. Stænderforsamlingerne, der blev holdt indtil Enevældens afskaffelse med Grundloven i 1849, foregik i det gamle

Domhus nord for Domkirken, efter at dette var blevet ombygget i klassicistisk stil. Bygningen blev nedrevet i 1876, men plænen ved stedet, hvor det lå, kendes endnu som Stænderpladsen.

Et nyt stort virkeområde fik byen med oprettelsen af den første jyske kreditforening, Kreditforeningen af jyske Landejendomsbesiddere, i 1851. Den havde oprindeligt til huse i den bygning, der i dag rummer Stiftsmuseet på Hjultorvet, men flyttede i 1906 ind i Hack Kampmanns pompøse bygning på Vesterbrogade.

I 1861 kom byen med oprettelsen af Viborg Stiftsmuseum med blandt de første provinsbyer, der fik et historisk museum, idet Ribe havde fået et sådant i 1855 og Odense i 1860. Der var tale om et stort virkeområde, stiftet, der dog med tiden er blevet ind-

Landsarkivet for Nørrejylland, Lille Sankt Hans Gade 5. Den malerisk udførte bygning er opført 1889-91 af kongelig bygningsinspektør Hack Kampmann. Foto Ole Degn 2010.

skrænket med oprettelsen af mange nye lokalmuseer. Oprindeligt havde museet til huse i byens gamle rådhus, men er efter skiftende placeringer endt i kreditforeningens gamle bygning på Hjultorvet.

Endnu i 1889 var Viborg med, da der skulle oprettes en ny statslig institution for et stort område. Ved en arkivlov blev dette år indrettet et statsligt arkivvæsen med et rigsarkiv i København og tre provinsarkiver, i 1907 ændret til landsarkiver, i København, Odense og Viborg. Hermed fik byen endnu engang hele Nørrejylland som virkeområde.

Med oprettelse af et stort bibliotek var Viborg tidligt med. Allerede i 1817 havde man fået oprettet Viborg Stiftsbibliotek. Dele af dette bibliotek, der i dag befinder sig i domprovstegården, er siden overgået til det i 1903 oprettede bibliotek, der i 1918 fik

navnet Centralbiblioteket for Viborg Amt og i 1956 blev overtaget af Viborg Kommune.

Det danske Hedeselskab, stiftet 1866, havde oprindeligt hovedsæde i Århus, men blev i 1907 flyttet til Viborg, som dermed blev centrum i det stort anlagte arbejde med opdyrkning og udvikling af landbrugsarealer. Selskabet fik til huse på Hjultorvet i den bygning, der indtil da havde rummet Kreditforeningen af jydsk Landejendomsbesiddere og siden 1981 har rummet Viborg Stiftsmuseum, efter at Hedeselskabet i 1980 flyttede til nyopførte bygninger ved Randersvej.

De mange embedsmænd og funktionærer ved de mange institutioner har i høj grad præget byen.⁹ En noget ironisk iagttagelse gav omkring 1900 en lidt barsk beskrivelse af forholdene:

Det er ... en ganske uforholdsmæssig by, et uhyre embedshoved paa et par spinkle skuldre. Der er ikke en embedsby i landet som Viborg, saa velforsynet med embedsmænd af alle slags. Gennemgaar man, i mangel af en vejviser, skattelisten, træffer man embedsmænd paa embedsmænd, stiftamtmand, overretsassessorer, borgmester, herredsfogder, amtsforvalter, bisp, provster, præster, rektor, overlærere, adjunkter, oberster, overlæger, kaptajner, løjtnanter, post-, told-, telegraf- og jernbaneembedsmænd, læger og funktionærer ved sindssygeanstalten, provinsarkivar, fuldmægtige og assistenter, sergenter, musikere, pedeller, bude, betjente, portnere; det er en hel lille hof- og statskalender. Det vil let udarte til "embedsmændene og de andre". Æren og magten vil blive det at have foden indenfor, er det endog blot som bankbud, politbetjent eller portner.

CENTRALSTEDETS MENNESKER

Også Viborgs befolkningstal set gennem tiden i forhold til de øvrige danske byers vidner om, at vi står over for en by med betydelige centralstedsfunktioner.¹⁰ Det tidligst kendte befolkningstal er fra en landsdækkende tælling af købstædernes befolkning fra 1672, men måske kan man få et indtryk af byens relative størrelse ud fra en skatteliste fra december 1564. Det beløb, Viborg da var takseret til, placerede byen på en ottendeplads sammen med syv andre købstæder.

Ifølge købstadfolketællingen 1672 var der da 662 familier i Viborg med tilsammen 2.704 personer, et familietal, der svarer nogenlunde til tallet af boliger, gårde, huse og boder, som det kan opgøres på grundlag af grundtaksten 1682, der opregner i alt godt 650 boliger. Med dette befolkningstal stod Viborg da på en sjetteplads, kun overgået af København, Ålborg, Helsingør, Odense og Århus, i nævnte rækkefølge. Følger vi dernæst byen gennem de mange følgende folketællinger, ser vi, at der er tale om svingninger på

vej ned ad størrelsesrangstigen. Efter en tilsyneladende betydelig fremgang i 1860'erne og 1870'erne, foranlediget af bl.a. jernbanebyggeriet og byens nye rolle som garnisonsby, gik byen til en vis grad i stå med hensyn til placeringen, men med de store kommunesammenlægninger med Strukturreformen 2007 kom kommunen op på en ottendeplads.

VIBORGS BEFOLKNINGSTAL OG PLACERING EFTER STØRRELSE VED EN RÆKKE TÆLLINGER

ÅR	BEFOLKNINGSTAL KØBSTADEN/BYEN	NR.	BEFOLKNINGSTAL KOMMUNEN	NR.
1564	skattetotal	8		
1672	2.704	6		
1769	2.221	9		
1801	2.379	10		
1840	3.343	11		
1855	4.579	12		
1860	4.861	13		
1870	6.422	9		
1880	7.653	8		
1890	8.352	12		
1901	8.623	16		
1906	9.521	14		
1911	10.885	15		
1916	12.663	14		
1921	14.244	12		
1925	15.357	11		
1935	17.344	12		
1940	18.445	13		
1945	20.084	14		
1955	22.820	15		
1960	23.265	16		
1965	24.762	16		
1970	30.453	16	36.227	16
1981	28.659	16	38.935	17
1990	28.455	16	39.395	18
2000	32.258	14	42.107	16
2009	35.108	14	92.823	8

Anm.: 1970-2009 er København, Frederiksberg og forstadskommunerne medtalt som én by.

Kilde: Statistiske Meddelelser, 4. rk., bd. 37.1, 1911, s. 2-5. Statistiske Undersøgelser, 10, 1964, s. 56-83. Statistisk Årbog, 1970, s. 11-14, 1974, s. 14-17, 1983, s. 4-11, 1991, s. 46-53, 2000, s. 53-61, 2009, s. 33-36.

CENTRALSTEDSFUNKTIONER, VIBORG IKKE FIK

Men – der var centralstedsfunktioner, Viborg ikke fik.¹¹ Endnu, da man i 1880'erne organiserede et landsdækkende statsligt arkivvæsen med et Rigsarkiv og tre provinsarkiver, var det en selvfølge, at det nørrejyske provinsarkiv skulle ligge i Viborg. Da man få år senere, i 1897, oprettede et stort statsligt bibliotek som en art pendant til Det Kongelige Bibliotek, blev det placeret i Århus. Og da man igen et par årtier senere skulle have et universitet i provinsen som en pendant til Københavns Universitet, blev dette ligeledes placeret i Århus. Endda havde der allerede i 1700-1800-tallet flere gange været fremsat planer om at oprette et universitet i Viborg, og i 1924 havde Viborg-arkitekten Søren Vig-Nielsen (1876-1964) udarbejdet en plan til et universitet, som skulle ligge på begge sider af Sønder sø. Men det blev altså Århus, der løb med projektet.

Alligevel står Viborg som et magtcentrum og et centralsted som få mellem de danske byer.

KILDER OG LITTERATUR

UTRYKTE KILDER

Viborg Rådstuearkiv (D 33)

- 219. Grundtakst 1682 med tilføjelser 1772.
  - 220-222. Brandtaksationer 1756, 1761, 1771, 1781, 1791, 1801.
  - 361. Fortegnelse over markedsgæster 1776-97.
- Århus rådstuearkiv (D 2)
- 90. Regnskab over havnetold 1639-47.
  - 91. Regnskab over hvidetolden 1653-73.

TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

- Bang, Nina Ellinger, og Knud Korst: *Tæbeller over skibsart og va-retransport gennem Øresund 1497-1783 og gennem Storebælt 1701-48*, 1-6, 1906-53.
- Berntsen, Arent: *Danmarkis oc Norgis fructbar herlighed*, 1656.
- Dam, E., og A. Schæffer: *De danske apotekers historie indtil 1922*, 1, 1925.

- Danmarks land*. I skildringer af C.C. Clausen og J.J. Nielsen, [1903-04]
- Degn, Ole: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl, *Erlhvervshistorisk Årbog*, 1969, s. 7-43.
- Degn, Ole: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700, *Erlhvervshistorisk Årbog* 1979, 1980, s. 7-40.
- Degn, Ole: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, 1-2, 1981.
- Degn, Ole: Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700, *Historie. Jyske Samlinger*, Ny rk., 17, 1987-89, s. 527-46.
- Degn, Ole: Danske, norske og svenske byhistorier og byudvikling og urbanisering, *Heimen*, bind 39, 2002, s. 7-17.
- Degn, Ole: Town development and urban population in the Danish Kingdom, ca. 1620-1680 – From prosperity to crisis, Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen (ed.): *Danish towns during Absolutism. Urbanisation and urban life 1660-1848*, 2008, s. 97-132.
- Den Store Danske Encyklopædi*, Supplementsbind 2, 2006.
- Enemark, Poul: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*, 1-2, 2003.
- Erslev, Kr.: *Aktstykker og oplysninger til rigsråadets og stændermødernes historie i Kristian IV's tid, 1588-1648*, 1-3, 1883-88.
- Hellesen, Jette Kjærulff, og Ole Tuxen (red.): *Historisk atlas Danmark*, 1988.
- Hjermind, Jesper, Mette Iversen og David E. Robinsson: "vuiherge hic coronatur rex dacie", Mette Iversen, David E. Robinsson, Jesper Hjermind og Charlie Christensen (red.): *Viborg Sønder sø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*, 2005, s. 553-63.
- Hjermind, Jesper: Søfolk, kågmænd og skippere på Hjarbæk fjord. Træk af søfartens historie 1850-1900, *Fra Viborg Amt*, 1988, s. 60-90.
- Holmgaard, Jens: *Viborg Landstings skøde- og pantebøger 1624-1637, 1966-70. – 1645-1652, 1969-73. – 1653-1657*, 1978.
- Jensen, Jørgen Steen: *Numismatisk opslagsbog. Mønter fra vikingetid til vor tid*, 1974.
- Johansen, Hans Christian: *Shipping and trade between the Baltic area and Western Europe 1784-95*, 1983.
- Jørgensen, Harald: *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970*, 1985.
- Kancelliets brevbøger 1571-1575, 1895. – 1584-1588, 1906.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Middelalderbyen Viborg*, 1987.

Krog, Anders Christian: *Samlede efterretninger om Viborg bye i ældre og nyere tider*, 1779.

la Cour, Albert: Viborg thing, *Fra Viborg Amt*, 1930, s. 1-13.

Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse, 1, red. af Hans H. Worsøe, 1980.

Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse, 2, red. af Poul Rasmussen, 1981.

Larsen, Christian (udg.): *Eske Brock medt egen handt. Eske Broks dagbøger 1604-1622*, 2005.

Lykke, Palle: Viborg som universitetsby. Træk af striden om det jyske universitet, *Fra Viborg Amt*, 1989, s. 59-108.

Matthiessen, Hugo: Viborgs beliggenhed i historisk belysning, *Fra Viborg Amt*, 1929, s. 24-31.

Matthiessen, Hugo: *Snepstinget. Jydsk termin. Marked og mennesker*, 1946.

Pedersen, Henrik: *De danske landbrug fremstillet paa grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688*, 1928, reprotryk 1975.

Pontoppidan, Erik: *Marmora Danica*, 1739-41.

Pontoppidan, Erik: *Danske Atlas*, 4, 1768.

Resen, Peder Hansen: *Kobberstikkene fra Peder Hansen Resens Atlas Danicus*, 1677. Udgivet med efterskrift og kommentarer af Ib Ronne Kejlbo, 1974.

Rørsig, P.M.: *De store ildebrande i Viborg. Fra middelalder til nutid. I anledning af tohundredaaret for kæmpebranden 1726*, 1926.

Salmonsens Konversationsleksikon, 2. udg., 1915-30.

Secher, V.A. (udg.): *Corpus constitutionum Danicæ. Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende*, 1. 1558-75, 1887-88.

Skatteliste for Viborg Købstad 1870.

Statistiske Meddelelser, 4. rk. 37.1, 1911.

Statistiske Undersøgelser, 10. Folketal, areal og klima 1901-60, 1964.

Statistisk Årbog 1970, 1974, 1983, 1991, 2000 og 2009.

Thomsen, Kristian Buhl: De første historiske provinsmuseer og deres forhold til Oldnordisk Museum. Museet i Viborg, *Fra Viborg Amt*, 2004, s. 84-112.

Thomsen, Johs.: Viborg Katedralskoles alder, Lizzie Andersen m.fl. (red.): *900 år. Viborg Katedralskoles jubileumsskrift*, 2000, s. 7-9.

Trap, J.P.: *Statistisk-topographisk beskrivelse af kongeriget Danmark*, 2. udg., 5, 1875.

Trap; *Danmark*, 5. udg., 17, 1962.

Ursin, Martin Reinhardt: *Stiftsstaten Viborg. En topografisk, historisk og statistisk beskrivelse med tilhørende grundtegnung*, 1849.

Viborg Amts stednavne, Danmarks Stednavne, nr. 4, 1948, s. 1-2.

Viborg købstads historie, red. af Svend, Aakjær, 1-3 og atlas hæfte, 1940.

Worsøe, Hans H.: Træk af Viborg amts historie, *Fra Viborg Amt*, 1978, s. 89-174.

Worsøe, Hans H., og Paul G. Ørberg: *Viborgs brand 1726*, 1976.

Ørberg, Paul G.: En adelsmand kommer til byen, *Fra Viborg Amt*, 1998, s. 7-19.

NOTER

1. Afsnittet bygger på *Viborg Købstads Historie*, 1, 1940, s. 15-19 og 301. Viborg Amts stednavne. Danmarks Stednavne, nr. 4, 1948, s. 1-2. Degn 2002, s. 11-14. Hjeremind m.fl. 2005, s. 556-58. Matthiessen 1929.
2. Afsnittet bygger på *Viborg Købstads Historie*, 1, 1940, s. 301. Matthiessen 1929. *Kancelliets Brevbøger 1584-1588*, 1906, s. 16-17. Jensen 1974, s. 150.
3. Afsnittet bygger på *Viborg Købstads historie*, 3, s. 761-72. Matthiessen 1929. Holmgaard 1966-78. Jørgensen 1985, s. 37-39, 45, 52, 87, 123-28, 295. Kristensen 1987, s. 89-90. Matthiessen 1946, s. 13. Pontoppidan 1768, s. 644. Larsen 2005. *Landsarkivet for Nørrejylland*, 1980, s. 120-22.
4. Afsnittet bygger på Vellev 1990, s. 10. Kristensen 1990, s. 67-68. Trap 1962, s. 76-77. *Salmonsens*, 2. udg., artikler om stifterne. *Landsarkivet for Nørrejylland*, 1981, s. 10-11.
5. Afsnittet bygger på Trap 1962, s. 57-58, 312-16. Degn 1987-89, s. 540-41. *Salmonsens*, 2. udg., artikler om amterne. *Den store Danske Encyklopædi*, Supplementsbind 2, artikler om regionerne. Jørgensen 1985, s. 83-84, 88-89, 95, 99, 176-77, 199, 327-31. Grundtakst 1682. Worsøe og Ørberg 1976, s. 48. Brandtaksationer 1756, 1761, 1771, 1781, 1791, 1801. Worsøe 1978, s. 96-98. *Landsarkivet for Nørrejylland*, 1980, s. 21-22, 37-38 og 53-54.
6. Afsnittet bygger på Matthiessen 1946, s. 13-14. Berntsen 1656, 1, s. 154. Grundtakst 1682. Brandtaksation 1781. Rørsig 1926, s. 16-23. Worsøe og Ørberg 1976, s. 48. Pontoppidan 1739-41, s. 215-17. Larsen 2005.
7. Afsnittet bygger på Degn 1981, 2, s. 56-58. Opgørelser på grundlag af Pedersen, 1928. Enemark 2003, s. 279, 297, 313,

- 353, 362. Degn 1969, s. s. 19-21 og 30-31. Degn 1980, s. 20-22. Degn 1987-89, s. 540-41. D 2. Århus rådstuearkiv, 90. Regnskab over havnetold 1639-47. 91. Regnskab over hvidetolden 1653-73. Krogh 1773, s. 193. *Skatteliste for Viborg Købstad 1870*, 1870. D 33. Viborg rådstuearkiv, 361. Hjermind 1988, s. 60-61, Pontoppidan 1768, s. 642. Bang 1906, registre. Hans Chr. Johansen, registre.
8. Afsnittet bygger på Thomsen 2000, s. 7-9. Helleesen og Tuxen 1985, s. 105. *Landsarkivet for Nørrejylland*, 1981, s. 82. Erslev 1883-88. *Kancelliets Brevbøger 1571-1575*, 1895, s. 225. Dam og Schæffer 1925, s. 7-11, 13-16, 30-31, 58-59. 87-88, 136-37, 159-60. Jørgensen 1985, s. 458. Trap 1962, s. 63-67, 72. Thomsen 2004. *Salmonsens*, 19, 1925, s. 637-38.
  9. Citatet er fra *Danmarks land* [1903-04], s. 170.
  10. Afsnittet bygger på Secher 1887-88, s. 668-71. Degn 2008, s. 123-25. D 33-219 Grundtakst 1682 (opregner 205 gårde, 47 huse og mindst 400 boder, idet tallet kan være større, da der ved mange gårde og huse blot anføres "boder", hvor der ved opgørelsen her blot er medtalt to, idet man altså ikke kender det rigtige tal). *Statistiske Meddelelser*, 4. rk. 37.1, s. 2-5. Trap 1875, s. 336. *Statistiske Undersøgelser*, 10. *Statistisk Årbog* 1970, 1974, 1983, 1991, 2000 og 2009.
  11. Ursin 1849, s. 208-09. Lykke 1989. LAV Privatarkiver, Pr. Vig-Nielsen, Søren, og PIT o(2).

OLE DEGN

Født 1937 i Frederikshavn. Cand. mag. i historie og dansk fra Aarhus Universitet 1966. Tidligere arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. Har arbejdet med og skrevet om dansk forvaltningshistorie og økonomisk og social historie 1550-1800, herunder søfartshistorie og toldhistorie. Dr. phil. 1981 på afhandlingen *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, 1981. Adresse: Mellemhøjen 11, 8800 Viborg.

Steffen Elmer Jørgensen

VEJE TIL VIBORG

– VEJNETTETS INDFLYDELSE PÅ
VIBORGS UDVIKLING SIDEN FORHISTORISK TID

Det er en almen antagelse blandt de historikere og arkæologer, der har beskæftiget sig med Viborgs historie i oldtiden og middelalderen, at byen voksede frem ved et naturskabt trafikknudepunkt.¹ Umidledbart kunne spørgsmålet, om vejene eller byen opstod først, synes at være et af de uløselige “hønen eller ægget”-spørgsmål. Men i og med, at der allerede før byen begyndte at vokse frem sidst i 900-tallet, med meget stor sandsynlighed blev etableret et helligsted og et landstingssted, taler meget for, at vejforbindelserne blev skabt før bosættelsen. Man kan sammenligne Viborgs geografiske position med navet i et hjul, hvor vejene som eger går ud i alle retninger.²

I denne artikel skal både de gamle vejspor til Viborg, ikke mindst hærvejen, og de nyere veje følges. Der skal argumenteres for, at byen trods sine centrale administrative opgaver efter Enevældens indførelse 1660 i større grad fik sin geografiske position imod sig. Under anlæg af Danmarks første hovedlandevisnet var Viborg blandt de sidst tilknyttede byer, og i efterkrigsperioden er det ikke lykkedes at trække tidens nye hovedfærdselsårer, motorvejene, blot i nærheden af Viborg. Blev fortidens trafikknudepunkt til en geografisk isoleret by?

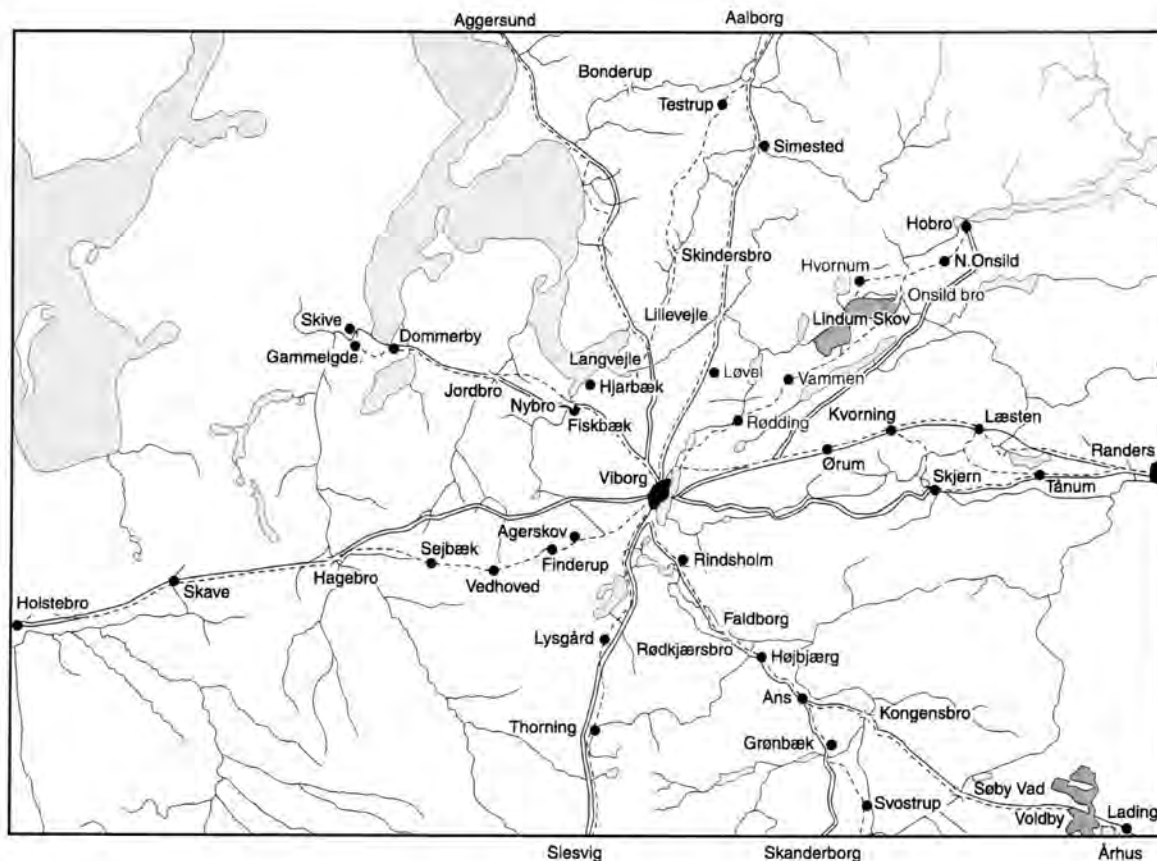
DET NATURGIVNE VEJKNUDEPUNKT

Viborg ligger tæt på nordsiden af den jyske hede på kanten af den gamle isrand fra sidste istid og er knudepunkt for en række veje, der trækker bånd til store dele af Jylland.³ Viborg ligger for enden af

den såkaldte jyske vandskelslinje, der hvor hærvejen havde sit udgangspunkt. Mod øst fører en naturskabt rute i Nørreå-dalen på den nordre side af Nørreå til Randers Fjord. Nørreå-dalen er en tunneldal skabt af istiden, og den føres gennem Viborg-søerne ned til Hald Sø. Fra Nørreå-dalen løber et vandskel mod Hobro og danner en naturlig linje for en landevej, der dog skal passere Skals Å. En anden vigtig vejroute gik tæt langs Himmerlands vestkyst op til Agger færgested ved Limfjorden. Som Hugo Matthiessen påviste, var vejen til Ålborg allerede i den islandske abbed Nicolaus' tid i 1150 en hovedfærdselsåre, der gennem Viborg fortsatte ad hærvejen sydpå.⁴ At vejene gennem Himmerland var særligt vigtige, viser fund af fem middelalderlige stenbroer ved bl.a. Løvel og Simested.⁵ Mod vest løber en over lange strækninger højtliggende vejforbindelse til Holstebro, der kun ved amtsgrænsen til Ringkøbing Amt ved Hagebro skulle forcere et mindre vandløb. En anden alvej søgte gennem det flade land til Skive, den lille Limfjordsby, der var oplandskøbstad og havn for halvøen Salling. Fra samme vej kunne man senere dreje nordpå til Viborgs beskedne havneby, Hjarbæk. Endelig løb syd for Viborg en gammel rute via Rindsholm og Rødkjærbro til Ans, hvor den delte sig i retning mod Skanderborg og Århus. Alle disse fremkommelige vejspor mødtes i Viborg og gav byen en naturlig rolle som Nørrejyllands gamle midtpunkt.

Nutidigt billede af hovedlandevejen Viborg-Randers mellem Viborg og Ørum. Vejen har beholdt sit oprindelige lineallige tracé. Bredden er øget lidt siden 1850'erne, og vejen er naturligvis blevet asfalteret. Foto Steffen E. Jørgensen.

Hugo Matthiessens "storveje" til Viborg er et billede af vejene i middelalderen og renessancen. Hans kort fra bogen *Hærvejen, 1933*, er her omtegnet af Svend Kaae og gengivet efter Mette Iversen, David E. Robinson, Jesper Hjerminde og Charlie Christensen (red.): *Viborg Søndersø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid, 2005*, s. 14.

FØR VIBORG – OLDTIDENS VEJE

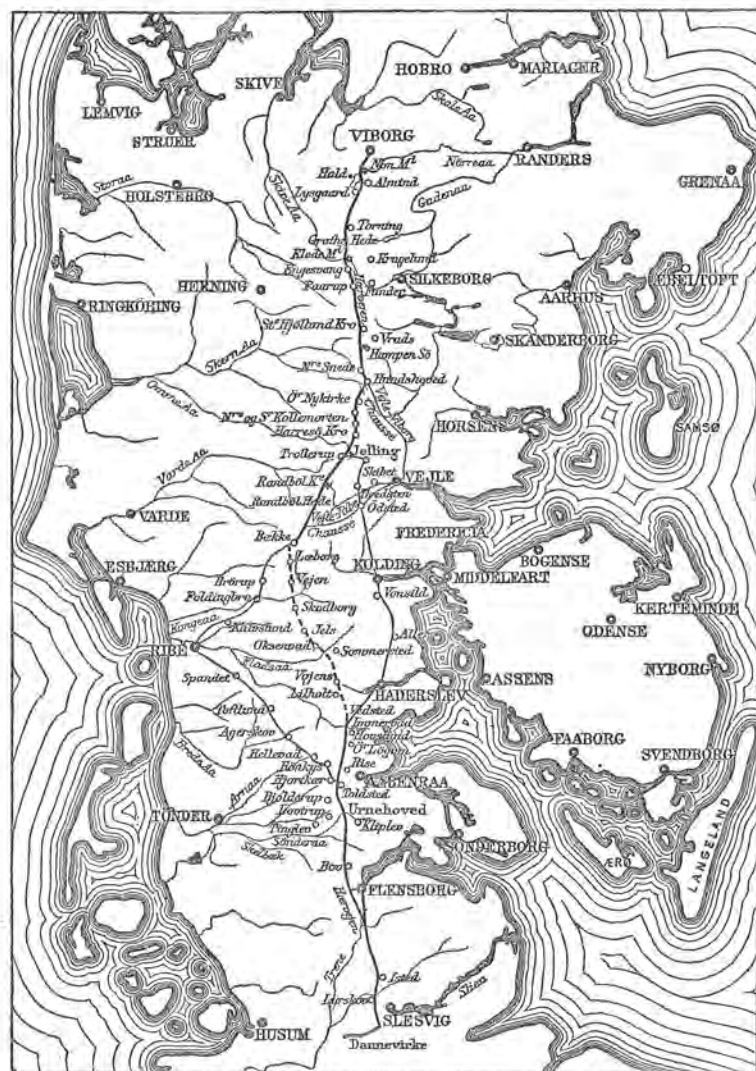
De første veje er opstået i forbindelse med de første studevognes udbredelse i yngre stenalder ca. 2.500 år f. Kr.⁶ De tidligst forekommende påviste vejspor bestod i risfletværk lagt for at befæste vejbaner gennem våde og mudrede strøg.⁷ I Hauris nord for Viborg udgravede Viborg Stiftsmuseum i 1990 en oldtidsvej, der har levn af tre typer vejbelæggninger.⁸ Tidligst er vejen blevet befæstet med grene og risfletværk, for det 150 meter lange vejstykke fører over en våd del af det nordligste af Nørreå-dalen. Siden er der blevet lagt en vejbane af tværgående planker. Den er igen blevet afløst af en stensat vej, der har været fyldt op med sand. 250 m fra oldtidsvejen er i øvrigt i 1918 fundet et skivehjul fra ca. 400

f. Kr. Vejen har således tjent som kørevej for studevogne af den ældste kendte model med to store hjul skåret ud af en træstamme. På de lange vejstrøg på tør jord har der kun været de tilkørte vejspor, som eventuelt er blevet nødtørftigt planeret og opfyldt. Sådanne spor er vanskelige at påvise.

Et andet eksempel på en brolagt vej er fundet i Borremose nord for Viborg.⁹ Vejen førte gennem et sumpet område ud til en bosættelse, der af forsvarshensyn var lagt ude i en mose. I andre tilfælde er broer vidnesbyrd om vigtige vejforbindelser. Fra forhistorisk tid kender vi det enestående broanlæg fra vikingetiden over Ravnning Enge ved Vejle og på Viborg-kanten Skindersbro, der førte over Simsted Å ved Vester Tostrup.¹⁰

Arkæologen Sophus Müller påpegede omkring forrige århundredeskifte sammenhænge mellem de rækker af oldtidsgravhøje, der kan findes i landskabet, og gamle vejspor.¹¹ Han anførte dog klogeligt, at ikke alle rækker af gravhøje må tolkes som sikre spor efter oldtidsveje. Man finder på Viborg-egnen nogle rækker af gravhøje mellem Bruunshåb og Rindsholm og mellem Rindsholm og Almind. Stormænd, der gerne ville huskes, er sikkert blevet begravet nær hovedfærdselsårer. Hærvejen passerede

Sådan præsenteredes hærvejen inklusive alternative vejspor og sideveje i Hugo Matthiessens berømte bog Hærvejen. En tusindårig vej fra Viborg til Danevirke, fra 1930.

forbi stedet, men hvis der har været en vej her før vikingetiden, er det ikke givet, at det skal betragtes som en del af hærvejen. Det kan have været et vejstykke af mere lokal karakter.

Rollen som helligsted og tingsted var givet årsagen til, at byen blev valgt som stiftsby i 1060. Byen hører dog ikke til Danmarks ældste bosættelser. De første påviste spor af bosættelse dateres til mellem 950 og 1000.¹² Tre andre jyske byer var da allerede stiftsbyer, nemlig Slesvig, Ribe og Århus.

MIDDELALDERENS VIBORG – NØRREJYLLANDS CENTRALBY

Der er i andre artikler i denne bog berettet om baggrunden for, at Viborg blev stiftsby i middelalderen. Kult- og tingstedet blev domkirkesæde. Det trak handel og håndværk til stedet og hurtigt voksede en betydelig by frem. De første middelalderkonger skulle kåres i Viborg, og det gav byen en særlig position, der tiltrak adelig bosættelse indtil Enevældens indførelse 1660. Det adelige element er ifølge Hans Krongaard Kristensen en forklaring på, at byen relativt hurtigt fik bygget 12 sognekirker og med tiden fem klostre.¹³ Desuden blev Asmild Kloster grundlagt på den anden side af søerne. I senmiddelalderen udvikledes Snapstinget, der oprindeligt blev holdt på årets første landstingsdag, i anden eller tredje uge af januar.¹⁴ Her holdtes marked, og frem for alt udviklede der sig et länemarked, hvor skøder og pantelån kunne tinglæses. Snapstinget var også et folkeligt marked, som drog bønder og handlende fra hele Jylland til byen og vedblev som sådan til den store landbrugskrise 1818-38 tog livet af markedet.

HÆRVEJEN – JYLLANDS RYGRAD?

At hærvejen har opnået den status, den har i dag, skyldes kulturhistorikeren Hugo Matthiessen. Han demonstrerede i 1930 i bogen af samme navn vejens

eksistens og betydning og formåede at skrive om den i en fængende og visualiserende stil.

Hærvejen er næsten blevet synonym med Viborg, der var det nordlige udgangspunkt for vejen, der dog uden tvivl i sin oprindelse er ældre end købstaden og var i brug som central færdselsåre for hærtogter og høvdingerejser før de første bosættelser fandt sted ved Sønder sø sidst i 900-tallet.¹⁵ Vejen gik fra Viborgs Sankt Mikkel's Port til Hedeby og Slesvig. Vejen har båret mange navne. Den har været, hvad der i landskabslovene, især Jyske Lov, betegnes som "kunungs hærstratæ", altså kongens hærvej, hvilket antyder, at et hovedformål var mobilisering af tropper f.eks. til forsvar af grænsen ved voldene ved Kovirke og Dannevirke. Hvis vejen havde en sådan mobiliseringsfunktion, kan den måske have vundet sin centrale rolle samtidig med tilblivelsen af de to voldanlæg i den sene jernalder eller tidlige vikingetid. Der findes flere såkaldte kongeveje rundt om i landet.

Et andet benyttet udtryk i middelalderen var adelvej, senere forkortet alvej, også en betegnelse for en hovedfærdselsåre mellem landsdele eller blot mellem købstæder. Denne udbredte betegnelse for de gamle hovedfærdselsårer har hærvejen dog ikke båret. Den har haft en mere betydelig rolle.

I den seneste analyse af de middelalderlige landskabsloves vejparagraffer tolker Annette Hoff kongernes hærveje som fjernttransportveje anlagt af den tidlige middelalders konger, muligvis især til mobiliseringsformål.¹⁶ Hun drager en sammenligning til de kongeveje, som Frederik 2. og Christian 4. lod anlægge til kongemagtens eget brug sidst i 1500- og først i 1600-tallet. Der gjaldt særlige retsbestemmelser mod overgreb mod vejfarende. Hun fremhæver også, at der til herredsveje og adelveje var bestemmelser om svorne veje, der ikke måtte aflukkes eller afspærres.¹⁷ Der gjaldt således en art vejlinjebestemmelser, der sikrede, at vejene kunne bruges uantastet. Om kongernes hærstræder hedder det i

Jyske Lov, I, 56 ligeledes, at de ikke må afbrydes og at 12 edsmænd i en by skulle sværge for vejenes linjeføring.¹⁸ Dertil lagde loven på bylagenes lodsejere en pligt til at anlægge og vedligeholde hærstræderne.

Vi har ikke mange direkte middelalderlige kilder til belysning af hærvejen. Adam af Bremen angiver i hvad, der er den første Danmarksbeskrivelse, rejsetiden fra Ejderen til Ålborg til syv dagsrejser. Og han kan været draget ad hærvejen. Den islandske munk Nicolaus angav i en rejseguide for pilgrimme (itinerarium) i 1150 rejsen fra Ålborg til Viborg til at vare to dage og siden rejsen fra Viborg til Hedeby til syv dages varighed.¹⁹ Denne opdeling inspirerede Hugo Matthiessens til at opbygge sin hærvejsbog som et itinerarium med en indledning og et kapitel for hver af de syv rejsedage. Nicolaus' bog er også udsagn om, at ikke kun danske, men også norske og islandske pilgrimme er draget ned af hærvejen i middelalderen.

Der er fundet grave med muslingeskaller fra Santiago, de såkaldte ibsskaller, i Viborg under udgravninger af kirketomter fra nogle af byens 12 middelalderkirker.²⁰ Det er konkrete vidnesbyrd om, at viborgensere før Reformationen drog til Santiago. Andre drog måske helt til den hellige grav eller blot til Rom. Hugo Matthiessen rejser sig til lyriske højder, når han skildrer pilgrimmene på hærvejen. I sidste kapitel, hvor rejsen når Dannevirke, skriver han i næstsidste afsnit: "Hellig var Vejen for Middelalderens fromme Pilgrim, der taalmodigt traadte dens Spor undervejs til Frelserens Grav, og Historien har gjort den hellig ogsaa for os. Ad den vandrede Kristendommen til Norden, og Varmen af Sydens Kultur har som et Vaarbrud smeltet Jorden og bragt Spirene til at gro."²¹ Her har vi hærvejen, som vejen, der bragte den kontinentaleuropæiske kultur til Norden.

Skal vi prøve at se lidt teknisk og historisk på hærvejen, så havde den ganske rigtigt sit udspring i Viborg, hvor den samlede trafik fra vest i retning fra Holstebro, nordvest fra Salling, Mors og Thy, fra

I 1990'erne udgravede Viborg Stiftsmuseums arkæologer en oldtidsvej ved Kvorning i Nørreådalene. Der er dog nærmere tale om tre veje, idet en vej af risfletværk fra ca. 100 f.Kr. siden blevet afløst af en plankevej og igen af en vej med kampstensbefæstelse. Der blev også fundet rester af en vejdamning, der har ført over vådt eller oversvømmet terræn. Viborg Stiftsmuseum.

nordøst fra Himmerland og fra øst fra Randers og sendte den sydpå. Vejen udgik fra Sankt Mikkel's Port og løb via Nørre Omme ned til Hundshoved, hvor en gren gik til Vejle og en anden over Trolle-rup og Randbøl Hede til Bække, hvorfra der gik en sydvestlig vejroute til Ribe og en sydøstlig rute over Læborg og Vejen ned til Immervad, hvor den mødte afgreningen fra Jelling og Vejle over Kolding og Haderslev og fortsatte ned vest om Åbenrå til Flensborg og Slesvig By for angiveligt at stoppe ved Dannevirke. Som oksevej fortsatte vejen dog ned til Gottorp, hvor kvæget blev afsat til tyske og hollandske

købmænd. Hugo Matthiessens kort over vejen viser tydeligt, at der var tale om en rute med flere valgmuligheder. Et længere samlet forløb havde vejen kun mellem Viborg og Bække og fra Hjortkær ned til Slesvig By. Det gælder både på lange forløb og korte strækninger. Når vi ved, at der ved Viborg var spor både øst og vest om Hald Sø, så åbner sådanne alternative vejforløb muligheden for mange nutidige og fremtidige formodninger om vejens forløb.²² Stillet meget på spidsen vil Rasmus Mødsat måske kunne påstå, at der ikke var én, men flere hærveje. Hugo Matthiessen vedblev dog at behandle den som

ét vejstrøg, men åbnede i det mindste for skiftende konkrete vejforløb.

Det er, som om Hugo Matthiessen læser selve Jyllands sjæl ind i denne vej, som han ser som ryggraden i det gamle Jyllands historie. Han skriver med patos om

... Storrouten (der) i sig selv er værd at lære at kende, fordi Jylland saa at sige krænger sit inderste Væsen ud om dens Leje, der saa mærkelig markerer den ældgamle Kampfront mellem frugtbar og øde Natur. Indbygget som en Rygsøjle i Halvøens Krop er Hærvejen ikke alene af den største Betydning for Forstaaelsen af Vejnettets historiske Udvikling, men staar i sin næsten organiske Sammenhæng med Terrainformerne som et overraskende Vidnesbyrd om vore Forfædres Orienteringsevne og Sporsans.²³

Trods Hugo Matthiessens lejlighedsvis patos, kunne han også se nuancerne. Hærvejen fulgte gennem tiderne flere spor på sin vej ned gennem Jylland. I bogen *Viborg Veje* fra 1933 fremlagde Hugo Matthiessen udsagn om, at megen trafik til Viborg og andre købstæder allerede i middelalderen ikke benyttede sig af hærvejen, hvilket var en selvfølge, eftersom megen trafik og mange varer måtte komme fra fjordhavnene. Vejen, der for dens historiker næsten er Jyllands sjæl, er vel derfor sine steder en historikers konstruktion. Var det overhovedet én vej? Hugo Matthiessen lod sig derimod ikke forføre af andre historikers tilbageskrivning af hærvejen til jernalderen eller bronzealderen. For ham var det en vej, der tidligst blev skabt i vikingetiden og især var en middelaldervej.²⁴

ANDRE MIDDELALDERVEJE TIL OG FRA VIBORG

Udover den vigtige Ålborgvej var også adelvejen til Århus og Skanderborg af stor betydning for Viborg

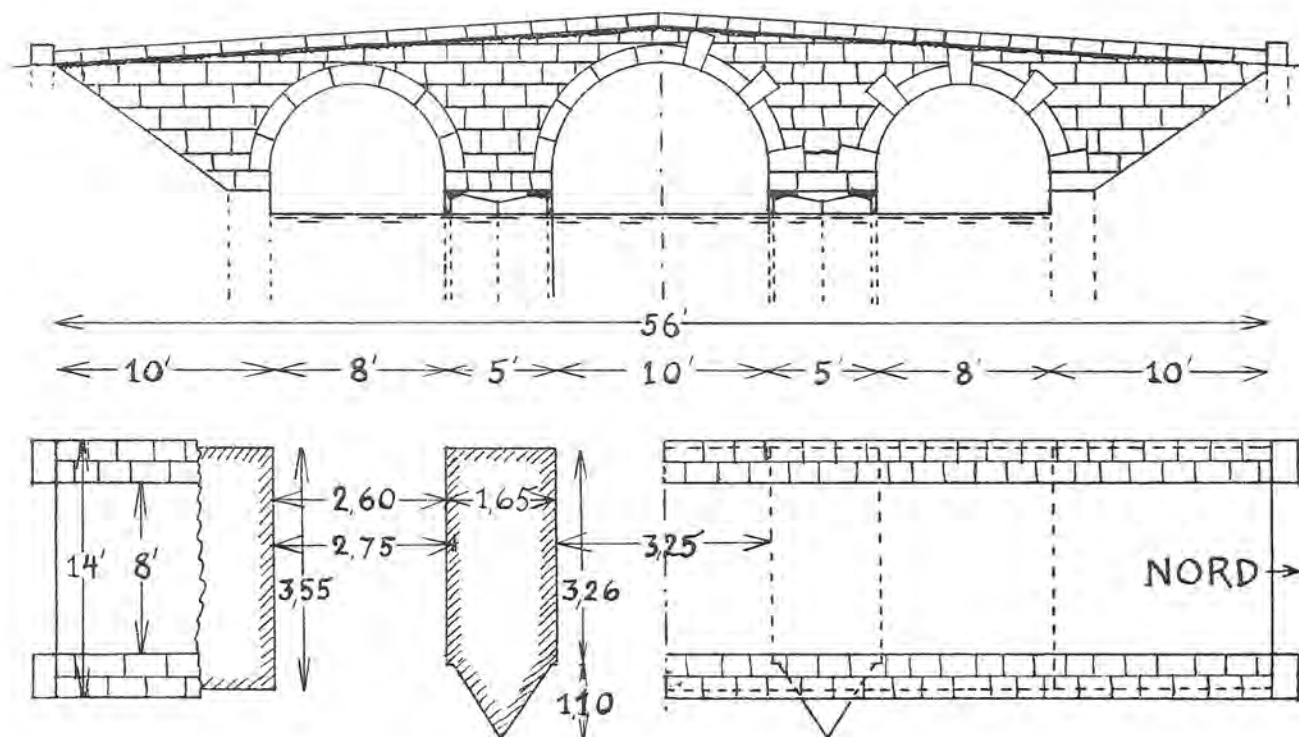
fra middelalderen.²⁵ I Skanderborg lå en af de vigtige kongelige borge. I Århus lå det ældre nabostift. Matthiessen fremmaner klostrene på Silkeborgegnen som skabere af vejens trafik: Venge, Kalvø, Ring, Øm, Vor og Vissing klostre. De har uden tvivl skabt en del trafik i retning både mod Århus og Viborg som de selvstændige og avancerede samfund med store jordejendomme, de var.²⁶ Det er i øvrigt slående, at de gamle vejforløb, som Hugo Matthiessen påviser i bogen *Viborg Veje*, stort set er identiske med nuværende hovedlandeveje.²⁷

Til Randers gik en anden vigtig vej – eller nærmere to veje. Den vigtigste har sammenfald med den senere hovedlandevej fra 1850'erne og gik fra Nørremølle til Ørum og Overfussing. En anden rute løb fra Nørremølle over Tapdrup til Løvskaal og Holbæk. Hugo Matthiessen vil vide, at vejen over Randers var kongernes vej til Viborg.²⁸ Han lader Frederik 1. drage ind til Viborg i 1523 for at sikre sig den danske krone efter oprøret mod brodersønnen Christian 2. Christian 3. kom samme vej for at blive hyldet efter Grevens Fejde. Hugo Matthiessen lader konger som købmænd komme gennem hulvejene ved Nørremølle. De måtte nemlig vejen nord om dagens Nørresø, da ingen dæmning gik over søen.

Ret vestpå over flere høje bakkedrag kom viborgenserne til det midtvestjyske trafikknudepunkt Holstebro, hvor allerede middelalderens købmænd opkøbte heste til eksport.²⁹ På ruten lå også kalkbruddene i Daugbjerg og Mønsted. Og ulden fra bøndernes får er kommet til Viborg. Ifølge Hugo Matthiessen gik vejen tidligere gennem Finderup og ind i Viborg ad Sankt Mikkelssport, som den delte med hærvejen og Århusvejen.

STENBROER I HIMMERLAND

Et sikkert tegn på vigtige vejspor er de rester af broer, hvoriblandt fem stenbroer, der er fundet på grænsen til Himmerland. De må have været ganske

Rekonstruktionstegning af Lovel Bro af arkitekt Vilhelm Marstrand gengivet efter *Fra Viborg Amt*, 1941. Tegningen giver en idé om broens udseende med to piller og tre buer. Det er muligt, at Marstrands udkast er flottere end virkelighedens bro var. Viborg Lokallhistoriske Arkiv.

usædvanlige i middelalderen, hvor normen har været træbroer eller vadesteder. Det betydeligste fund er Lovelbroen, som lå lige ved vore dages Ålborgvej. Den blev bygget, hvor alfarvejen mellem Ålborg og Viborg krydsede Skals A. Bevaret i dag er det udgravede fundament til den ene bropille, som blev fundet af Viborg Amts vejvæsen og udgravet af Viborg Stiftsmuseum i 1936. Desuden er der udgravet en række kvadre, som nu ligger på det åbne område ved den moderne bro.

Der blev i 1925 fundet en slutsten til broen med en lille tekst, der giver en kong Erik æren for broens opførelse. Stenens læselige, men vanskeligt tolkbare latinske tekst blev i to artikler i *Årbog for Historisk Samfund for Viborg Amt* i 1942 dateret til henholdsvis Erik Menveds (1286-1319) og Erik Emunes tid (1134-37), uden at tolkningerne kunne kaldes over-

bevisende.³⁰ Den sidst foreliggende tolkning af slutstenens tekst er fremlagt i 1974 af skrifteksperten Erik Moltke, der beskriver skriften som uncialer, rundede bogstaver, der omkring 1150 gradvist afløste de indtil da benyttede versalier. Det skulle udelukke, at henvisningen til en kong Erik angiver en af de tre Erik'er fra 1100-tallet. Da Erik Menved blev konge i 1286, var uncialer som stenens gået af brug, og Moltke mener også, at bogstavformer på adelige segl bør udelukke Erik Glipping, der blev konge i 1259. Tilbage bliver Erik Plovpenning, der var konge 1241-50.³¹ Moltke udlægger teksten således. "I den første tid befalede kong Erik denne ... konge pil/ler at gøre af sten i stedet for den gamle af træ."

Der er som nævnt fundet mindre rester af fire andre stenbroer her på grænsen til Himmerland, nemlig i Binderup (over Lerkenfeldt Å), Håls (Lin-

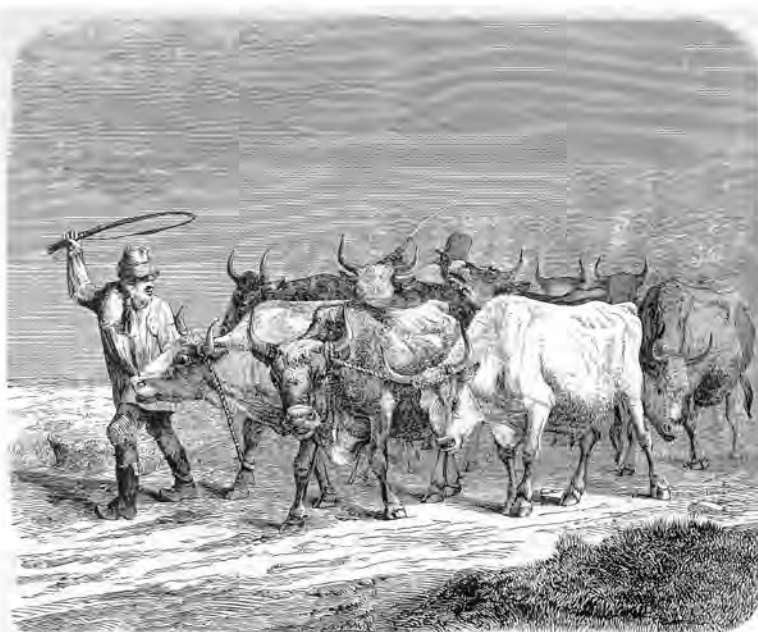
denborg Å), Simested og Stenild (begge over Simested Å). De har været en del af vigtige veje til Aggersund, Ålborg og Hobro. Broerne er bygget længe før oksedrifterne begyndte, så de har haft andre, sikkert militære og handelsmæssige betydninger – den vigtigste at forbinde Nordjyllands hovedby med Jyllands daværende administrative centrum.

Arkæologen Jens Vellew knytter broernes opførelse sammen med de stenhuggere, der bidrog ved opførelsen af mange jyske kvaderstenskirker netop først i 1200-tallet.³² Løvel-broen er bygget af fint tilhugne kvadre. Der har været to piller i åen og broen har således haft tre buer. Der er ikke fundet broer svarende til de fem Himmerlandsbroer andre steder i Jylland. Det peger unægtelig på, at Løvel Bro har været en af de vigtigste broer i Jylland i middelalderen. Broen eksisterede til ca. 1650, hvor den blev afløst af to andre træbroer.

OKSEVEJEN 1450-1700 OG VIBORGS HANDEL

Hærvejens gennem tiderne vigtigste rolle var at være ruten for de store stuedrifter syd på til Nordtyskland og Nederlandene. Der er nævnt stuedrifter allerede i 1200-tallet, men sikre kildebelæg for studeeksporten har vi først med toldregnskaber fra årene omkring 1480. Enkelte udsagn fra 1300-tallet nævner eksport pr. skib af heste og okser. De historikere, der er trængt længst ned i emnet, Poul Enemark, Erling Ladewig Petersen og Karl-Erik Frandsen, daterer alle oksedrifternes storhedstid til at ligge mellem 1500 og 1650.³³ Ubetydelige var drifterne dog heller ikke senere i 1700-tallet, og de fortsatte til ind midt i 1800-tallet, hvor dampskibe og jernbaner efterhånden tog over i eksporten af levende kvæg.

Viborgs købmænd var ikke blandt de første på oksemarkedet, idet de holdt sig til eksport af heste.³⁴ Men omkring 1500 vovede viborgenserne sig også ind i oksehandlen. I de toldregnskaber fra Kolding,

Haderslev, Ribe, Gottorp og Rendsburg, der er hovedkilden til oksedrifternes historie, viser viborgensiske borgere sig som et betydeligt element fra omkring 1500 og i resten af århundredet. Viborgkøbmændenes okser blev for størstedelens vedkommende drevet over Kolding og Haderslev til Gottorp og længere sydpå, hvor tyske eller hollandske opkøbere opkøbte dyrene. Enkelte købmænd fik drevet over 200 okser sydpå om året.³⁵ I 1650 blev Viborgs købmænd registreret som ejere af 1.528 okser eller 21 % af alle ved Kolding-toldstedet fortoldede okser og blev kun overgået af hollandske købmænd, der stod med en andel på 28 %.³⁶

En del af oksedrifterne nordfra gik over Viborgengen. Drifterne fra Vendsyssel kom over Nørresundby og Ålborg eller fra Aggersund-færgen ned til Løvel, hvor de passerede den gamle stenbro over Skals Å. Der er påpeget vejspor både øst og vest om Viborg. Mads Lidegaard peger på, at der findes rester af en stor fold i Finderup vest for Viborg.³⁷ Der er også påpeget vejspor over Ravnstrup og Finderup

Oksedrift. Der findes ikke mange billeder af oksedrifterne. Dette er fra Illustreret Tidende fra 1860. De langhornede stude har sikkert været nogenlunde identiske med de stude, der blev drevet sydpå i 1500-1600-tallet. Fra Gunnar Knudsen: Dansk bondeliv i forrige århundrede, 1975, s. 30.

ned mod Stanghede, Dollerup og Skelhøje. Okser fra Salling og Skive kan i så fald være draget vest om byen.³⁸ Andre spor vest om Viborg går lidt længere mod øst til Non Mølle, over Almind højland og gennem Lysgård. Vejen fortsætter ned mod Vejle ad et spor, der ligger ganske tæt på den nuværende hovedvej 13. De to grene mødtes muligvis ved Nørre Knudstrup, der i senere tider havde en studedriverkro og et marked.

Det kan ses af regnskabsmateriale fra de store fortoldingssteder, hvor der betaltes told af okserne til kronen, at de fleste viborgensiske oksedrifter gik ad hærvejen til Kolding og derfra mod Gottorp og Slesvig. Opgørelser ved Ole Degn viser dog, at nogle Viborg-købmænd benyttede sig af at eksportere okser per skib fra Ribe. De stod i 1638 for eksport af 190 okser, hvor Ribes egne købmænd afsatte 626 og Ålborgs 666.³⁹ Der har været gode geografiske grunde til, at kun få Viborg-købmænd søgte til Ribe. Man har betalt sin hovedtold i Kolding, og derfra blev okserne drevet til Gottorp og Rendsborg.⁴⁰

FRA RENÆSSANCEN TIL REFORMTIDEN

1500- OG 1600-TALLET

Omkring Reformationen var Viborg endnu Jyllands måske mest betydningsfulde by. Oksehandelen var en kilde til velstand for byens købmænd og for den adel, der byggede gårde i byen. Og adelens tilstedeværelse gav handel og håndværk gode betingelser.

I 1500-tallet har Viborg været på et højdepunkt. Snapstinget i januar måned var for byen en institution, der tiltrak adelen. Kongerne tog til tider ophold dér. Men med Enevældens indførelse i 1660 var adelsvældens tid forbi, gamle adelsfamilier mistede indflydelse, og nye borgerlige godsejere kom til. Kongerne ophørte med rejser rundt i riget og højadelen søgte til København. Resultatet var, at Viborg tabte landspolitisk betydning.

Ifølge Hugo Matthiessen bredte heden sig mere nådesløst i tiden fra 1500 til midten af 1800-tallet. Hvad han kalder "bondegrådighed" fik al skovvækst fældet og skabte lidt af en økologisk katastrofe. Bønderne levede konservativt med hedelandbrugets tarvelige vilkår og strittede imod nye vejanlæg og andre forbedringer. Hugo Matthiessen hørte blandt de historikere, der tidligst tog økologiske temaer op.

1700-CA. 1830

I 1700-tallet var Viborg vel endnu domkirkeby, landstingsby og stiftamtsby samt hjemsted for Snapstinget, men byen var dog sunket til fortrinsvis at være en traditionel handels- og håndværkskøbstad, der blot kunne prale af en glorios fortid. I 1726 rammes byen af den værste af en række ildebrande. Store dele af byen blev raseret inklusive Domkirken.⁴¹ 71 gårde og 78 huse brændte. Med branden forsvandt de fleste af de gamle adelsgårde. Det satte en tyk strek under den hastige nedgang, byen nu oplevede.

Der blev ikke skabt nye vejforbindelser på Viborg-kanten i perioden. Man kan dog formode, at den vejvedligeholdelse, som amtmændene skulle tilse, at fæstebønderne udførte, formentlig er forvaltet bedre og mere regelmæssigt end tidligere.

DET STORE HOVEDLANDEVEJS- PROJEKT OG VIBORG

VIBORG OG

DET FØRSTE HOVEDLANDEVEJSNET

Allerede i 1670'erne blev det under Christian 5. forsøgt at starte anlæg af et dansk hovedvejsnet.⁴² Det blev ikke til noget. I 1680'erne gennemførtes under astronomen og matematikeren Ole Rømers tilsyn en opmåling af landets vigtigste veje. Det førte til systematisk angivelse på et kort af et net af milesten – hel-, halv- og kvartmilesten.⁴³ Processen trak ud i årtier, men en række af de milesten, som findes aftegnet på et primitivt kort, blev opstillet, og en del

af stenene findes bevaret rundt om i landet.⁴⁴ Der angives på kortet milesten på hele strækningen mellem Vejle og Viborg, den gamle hærvej. Stenene er dog næppe blevet opstillet.

I 1761 blev der under Frederik 5. udstedt en ordre om anlæg af et hovedlandeveysnet i Danmark, Norge og Hertugdømmerne.⁴⁵ Grundet kvægstæp blev forberedelserne sinket et par år, men i 1763 begyndte styret at søge efter egnede folk til at lede et sådant projekt. Inspirationen kom fra Frankrig, og det var ikke mindst Danmarks tidligere gesandt i Paris, J.H.E. Bernstorff (1712-72), der nu var chef for Tyske Kancelli (udenrigsminister) og for Kommercekollegiet, der stod bag dette tidlige reformprojekt.⁴⁶ Han havde oplevet tidens bedste veje, de såkaldte chaussées med en effektiv grundforbedring, som det franske Corps des ponts et chaussées udførte i Frankrig.

Styret erkendte, at der ikke da i monarkiet var en tilsvarende ekspertise, og man søgte derfor kompetente vejingeniører ude i Europa.⁴⁷ Valget faldt altså på Frankrig, hvor regeringskredse tilmed gerne ville skabe gode relationer til Danmark. Der blev indgået en aftale, hvorefter tre ingeniører fra Corps des ponts et chaussées i Paris efter at have tilforhandlet sig gode gager indvilligede i at drage til Danmark for at lede arbejdet med et hovedvejsnet.

Fra dansk side oprettedes i november 1763 Direktionen for de nye vejarbejder med minister F.C. Rosenkrantz (1724-1802) som direktør med den opgave at opbygge en statslig vejorganisation.⁴⁸ Den ledende franske vejingeniør, Jean Marmillod (1720-86), blev overvejsingeniør og den praktiske leder af det danske chausséprojekt. Der blev indtil 1793 ikke arbejdet efter en samlet vejplan, men det blev allerede i 1761 bestemt, at der skulle anlægges hoved(lande)veje i hele monarkiet, og at de skulle udgå fra 'residensstaden', altså København. Denne taktik havde som konsekvens, at Jylland måtte komme til sidst. De første hovedlandeveys-

anlæg blev Fredensborgvejen eller Kongevejen og Roskildevejen, der begge blev anlagt i en meget høj standard. Flere omgange intriger og regeringsindgreb mod de store anlægsomkostninger førte til, at Marmillod sagde op og forlod Danmark i 1775.⁴⁹ De to yngre kolleger var rejst allerede i 1767. I 1778 overtog Generalvejkommisionen bestyrelsen af vejarbejderne, der da var blevet styret af ad-hoc-kommisioner. Der blev taget tilløb til at få bygget lange strækninger til lavere omkostninger og i øvrigt at skabe en sammenhængende vejlovgivning, der fastlagde vejbestyrelsens fordeling mellem staten, amterne og sognene.⁵⁰ Arbejdet hvilede på tre hovedled: 1. Den planlæggende og projekterende del under ingeniørerne, 2. Den udførende del, som nu det militære vejkorps tog sig af, og 3. Vejhove-riet, som udførtes af bønder, der kørte materialer til vejanlæggene.

Med Vejforordningen af 13. december 1793 skabtes Danmarks første egentlige vejlov, der i høj grad var C.D. Reventlows (1748-1827) værk.⁵¹ Loven definerede klart Danmarks vejnet som opdelt i tre kategorier: Der var hovedlandeveje, der forbandt landsdelene. Almindelige landeveje, der forbandt købstæder og købstæder med ladepladser. Og endelig var der de øvrige små veje, bivejene – for så vidt de var underlagt offentlig vedligeholdelsespligt. Staten forestod anlæg af hovedlandeveysnettet, mens amterne fra 1793 skulle vedligeholde de overdragne afsluttede hovedlandeveje. Amterne bestyrede de mindre landeveje, mens bivejene var under bestyrelse af sognefogeder og den lokale politimyndighed, herreds- eller byfogederne. Amterne førte tilsyn med de kommunale biveje. Desuden angav loven normer for chausséernes bredde og grundforbedring. Der blev også skitseret en hovedvejsplan for Danmark. Viborg fik heri forbindelse til en hovedlandevej fra Hobro, hvorigennem den østjyske længdevej passerede, til Holstebro. Udgangspunktet mod øst blev dog med tiden ændret til Randers.

Marmillod og hans yngre kolleger Boudin og Sorbée medbragte fra det franske vejvæsen tidens mest avancerede vejteknik, chausséen. For nutidens øje ligner en 1700-tals-chaussé ikke noget revolutionerende fremskridt.⁵² Der blev lavet en vejjudgravning på ½-1 meters dybde. Der blev lagt kampesten i bunden, hvor der forberedtes en afrundet profil. Derover blev lagt et lag store sten, eventuelt et lag mellemstore sten og flere lag skærver, som til sidste dækkedes af et lag grus, som tromledes fast. Den afrundede profil tjente til afdræning sammen med de grøfter, der gravedes langs vejene. Nogle vejbaner kunne eventuelt brolægges. I den danske udgave blev midtersporet chausséret i en bredde, så to hestevogne kunne mødes, mens der blev et jordvejs- eller grusspor til hestene mellem det grundforbedrede stykke og rabatten.⁵³

Vejprojektet arbejdede sig gradvist bort fra hovedstaden. Fra 1780'erne til 1832 blev de lange strækninger fra København til Korsør, Kalundborg og Vordingborg samt vejen tværs over Fyn anlagt – dog afbrudt af mobiliseringen under Napoleonskrigene. De jyske anlægsarbejder var egentlig beregnet til at starte i 1818-19, men Rentekammeret, hvis vejkontor i 1808 overtog det overordnede ansvar for hovedlandevejsnettet, valgte at prioritere færdiggørelsen af lange strækninger på Sjælland, Lolland-Falster og Fyn. Derfor begyndte Ingeniørkorpsets Vejtjeneste først for alvor på arbejderne i Jylland i foråret 1831.⁵⁴ Der blev satset mest på den østjyske længdevej fra Haderslev til Ålborg, men man begyndte faktisk få år efter med arbejder på den vestlige længdevej fra Ribe til Holstebro og fra 1837 til 1839 på forbindelsen fra Viborg til Holstebro. Hovedlandeveysarbejdet blev i 1839 stillet i bero efter stænderforsamlingernes pres for en vejlovsrevision, og indsatsen blev efter lovrevisionen i 1841 koncentreret om den østlige længdevej. Det betød, at strækningen Randers-Viborg kom til at høre til de sidst afsluttede arbejder under det næsten 100-årige vejprojekt. Arbejdet udførtes

i årene 1855-61. Det var samtidig med arbejderne på strækningerne Århus-Silkeborg-Ringkøbing og Varde-Holstebro, og 1861 var det sidste anlægsår for hovedlandevejsnettet.

DE JYSKE HOVEDLANDEVEJE I DEN OFFENTLIGE DEBAT

Hovedlandevejen kom ikke til Viborg under jubelrån. Allerede ved starten af de jyske hovedlandeveysarbejder på Kolding-Vejle-egnen indkom klager over det belastende vejhoveri i forbindelse med anlægsarbejderne.⁵⁵ Lederen af vejarbejderne i Vejle og Ribe amter, vejmaster, major N.W. Stockfleth (1780-1831), indsendte et pro memoria til Vejkorpsets chef Casper von Kochen (1774-1832), hvori han foreslog, at de jyske chausséer skulle anlægges som såkaldt let chaussé.⁵⁶ De skulle efter Stockfleths mening i stedet for den sædvanlige bredde af 20 alen kun være 14 alen brede og anlægges af sand, al, grusklæg og ler. Der var stor utilfredshed blandt de jyske bønder med vejhoveriordningen, da de for længst havde sagt farvel til hoveriet. Og "kunstvejene" var ikke nødvendige for landbrugets opkomst.

En prominent modstander fik den planlagte tværvej fra Randers til Holstebro i digteren Steen Steensen Blicher (1782-1848), der i 1839 skrev bindet om Viborg Amt i Landhusholdningsselskabets serie af amtsbeskrivelser.⁵⁷ Viborg lå ifølge digteren ikke fordelagtigt placeret i det jyske vejnet. Udenlandske varer blev hentet fra Randers via pram ad Nørreåen og fra skibestedet med vogn den sidste vej til Viborg. Andre varer kom til Hjarbæk Havn ved Limfjorden, eller de kom med vogn fra Hamburg, om nu ad hærvejen eller ad østjyske hovedlandeveje. Det gjorde varerne dyrere i Viborg end i søkøbstæderne. Det var næppe muligt at udføre korn på disse betingelser. De 15 brænderier i byen brugte kun 2.500 tdr. korn årligt til brænding. Kun uld kunne afsættes med stor fordel.

De mindre veje var måske slette, men bonden burde hellere bruge dem end den nye chaussé, der i 1830'erne var anlagt mellem Viborg og Holstebro. Blicher tog ikke rigtig stilling til hovedlandevejens fortsættelse mod Randers, men dommen over Holstebrovejen var klar:

Dersom denne (vej) skulle fuldføres, saaledes som den er begyndt, da vil den ikke nær kunne bekostes med en Tønde Guld. Og for hvem anlægges denne virkelige brugelige Vej? Ikke for Fragtvogne; thi Viborg og Holstebro hente ikke Varer for hverandre. For Rejsende? De Faa, som her passere, kunne meget godt være tjente med den for en Snees Aar siden anlagte gode Landevej. Og kalkmændene i Dagbjerg og Mønsted kunde lige saa godt, og dertil bedre sove paa deres gamle Sandveje, med de lette Læs, deres Heste have at trække, og som neppe veje meer end 2 Tønder Rug. Jeg anseer det for min Pligt som landoeconomisk Skribent, at fremlægge saadant til forhaabet Overvejelse.⁵⁸

Blicher havde noget af den samme uvilje mod omkostningsfyldte projekter, som jyske bønder allerede havde udvist i 1831. Mere begejstring for hovedlandevejsprojektet var der heller ikke, da Den Nørrejyske Stænderforsamling i Viborg i 1830'erne diskuterede projektet de jyske hovedlandeveje. Tre deputerede i Viborg, møller H.A. Wulff, herredsfoged J.P. With (1791-1854) og proprietær H.O. Ostenfeld (1791-1854) foreslog i 1836 ændringer i vejlovgivningen.⁵⁹ En hovedtanke i Jylland var, at der til hovedlandevejene gjaldt vejhovert med fremkørsel af materialer og eventuelt hjælp med gravning af vejbefæstelsen. De jyske bønder fandt det uacceptabelt at blive udsat for hovert igen. Dertil fremførte man, at samtlige vejes vedligeholdelse burde være kommunal. Alt hovedlandevejsarbejde burde udliciteres, og kom hovert på tale, skulle der betales afløsning. Desuden anførtes det, at der med visse undtagelser

ikke skulle anlægges veje med chaussé-teknik på de tre ruter, der var udpeget i vejforordningen. Man kunne nøjes med de såkaldte lette chausséer uden massiv grundforbedring.

Østifternes Stænderforsamling fremlagde også i 1836 en petition, hvor de indstillede, at vejhovert (pligtarbejdet) skulle afskaffes.⁶⁰ Et flertal i Nørrejyllands Stænderforsamling tiltrådte den 23. august 1838 en petition, der henstillede, at chausséarbejderne på samtlige veje i Nørrejylland skulle indstilles fra årets udløb.⁶¹ Stoppet skulle gælde til vejspørgsmålet var afgjort i dets helhed. Argumentet var, at hartkornsyderne var trykket af flere dårlige høstår i 1835, 1836 og 1837. Rentekammeret replicerede, at høsten i 1838 havde været god. Man ville heller ikke stoppe et så stort projekt på grund af enkelte års svigtende indtægter.⁶² Stænderforsamlingens andet argument var, at bondestanden ikke kunne udrede 88-93 sk. pr. td. hartkorn i hovertafløsning. Det blev også afvist.

Petitionerne medførte, at styret i 1841 vedtog en revision af vejloven, der frem for alt afskaffede vejhovert til hovedlandeveje og landeveje, hvor det var muligt.⁶³ Vejarbejderne skulle udføres ved brug af betalt arbejdskraft. Befolkningstvæksten var løbet hurtigt siden 1793. Der var nu en meget større gruppe af landarbejdere, der søgte beskæftigelse. Loven fremlagde desuden i § 1 en revision af vejplanen fra 1793. Det indebar, at der i Jylland skulle anlægges hovedlandevej fra Århus over Herning til Ringkøbing, og fra Oddesund til Thisted. Desuden stadfæstedes beslutningen om, at forbindelsen fra Viborg til den østlige længevej skulle gå til Randers og ikke Hobro.

Med vejlovsrevisionen i 1841 blev indstillingen til vejanlæggene mere positiv. Ja, der fremkom under forsamlingernes behandling af finansbudgettet i 1842 endog kritik af for langsom fremdrift i vejarbejdet.⁶⁴ I 1840'erne blæste der mildere vinde for landbrugs-eksporten. Derfor kunne man nu forlange, at hele

hovedlandeveisprojektet skulle være afsluttet 13 år senere i stedet for de planlagte 26 år. Det blev bevilget, men Treårskrigen udbrød bandt en stor del af Ingeniørkorpsets folk til krigstjeneste.⁶⁵ Derfor blev vejarbejderne stort set stoppet fra 1848 til 1850.

Der blev gjort en indsats for at fuldende den østjyske hovedlandevej, og først i 1855 genoptog man arbejderne på Randers-Viborg-strækningen.⁶⁶ I 1855 fuldendtes en ny dæmning med bro mellem søerne, ligesom chausséen blev ført til Ørum. I 1856 arbejdede man sig fra Ørum til Læsten. I 1861 blev Holbæk ved amtsgrænsen nået, og vejen var fuldbragt. Når der blev anlagt hovedlandeveje, skulle de købstæder, som vejene passerede, påtage sig udgiften til hovedlandevejsgaderne i byerne. Denne byrde blev siden 1868 delt mellem amter og byråd. I Viborg gik hovedlandevejen frem til 1973 over dæmningen og op gennem byen ad Sankt Mathias Gade og Vesterbrogade – også selv om byen kunne indvie den indre ringvej i 1954. Underligt, at

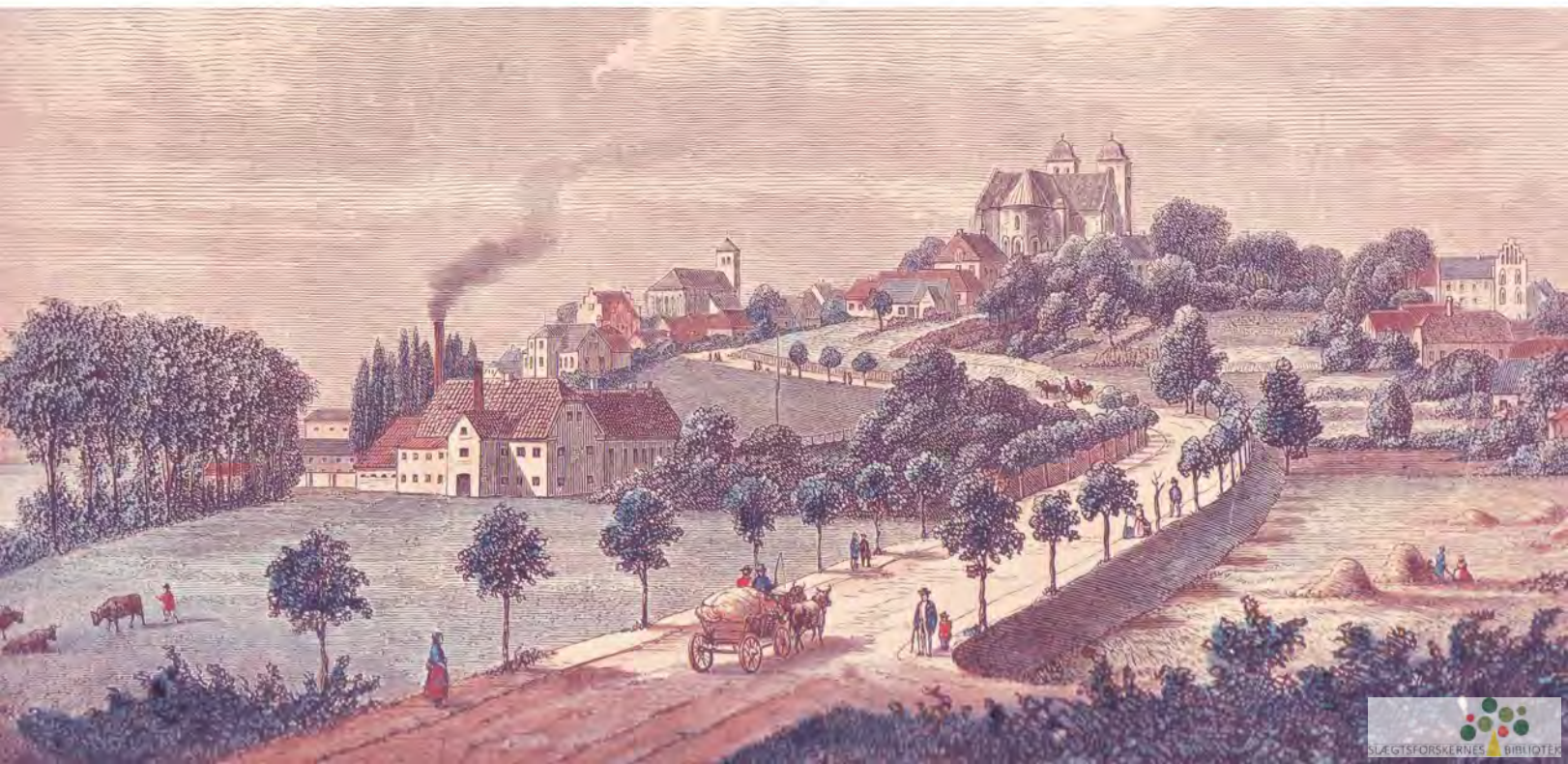
I 1855 blev der i forbindelse med hovedlandeveisanlægget anlagt en ny dæmning med brodel over Viborg Sø, syd for den gamle, der nu ses ved salonsøen. Hovedlandevejen fortsætter op gennem byen ad Sankt Mathias Gade og Vesterbro, hvorfra den går videre mod Holstebro. Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

Viborg lige som mange andre købstæder ville leve så længe med et ubærligt pres fra biltrafikken. En generel årsag var, at mange handlende frygtede, at de ville miste handelsandele, hvis trafikken blev ledt uden om deres by.

I tilslutning til Viborg-Randers-vejen anlagde Viborg Amt en chaussé til Hobro, og ligeledes arbejdede amtsvejevæsenet i årene 1856-57 på landevejen fra Silkeborg op til Ans, der ligeledes sluttedes til hovedlandevejen.⁶⁷ Der førte også en landevej over Karup til Herning. Hernede stødte den til en anden tværgående hovedlandevej fra Århus til Ringkøbing, der på en kort strækning løb gennem Viborg Amt.

HOVEDLANDEVEJENE AFSKAFFES

I 1867 blev der udstedt en ny vejlov, der afviklede statens bestyrelse af det overordnede vejnet. Statens kontrol med vejevæsenet involverede nu kun

Overvejsinspektoratet, der skulle førte tilsyn med især amternes vejvæsen, og Indenrigsministeriets vejkontor, der stod for den departementale behandling af vejsager.⁶⁸ Vejloven af 1867 var ikke mindst indenrigsminister Jacob Estrups (1825-1913) værk. Udgangspunkt for ministeren og for det lovforberevende udvalg var, at jernbanerne snart ville overtage næsten hele fjerntrafikken. I udvalgets betænkning af 4. marts 1867 hed det bl.a.:

Det synes umiskjendeligt, at Jernbanerne for en stor Deel allerede have, og forhaabentlig i en nær Fremtid i det Væsentlige ville overtage det Hverv, der i Lovgivningen er betegnet som Hovedlandeveisenes Opgave, "at forbinde den ene Provinds med den anden".

Estrup påpegede derfor, at staten burde afgive bestyrelsen af hovedlandevejene.⁶⁹ For amterne ville det være en meget stor fordel at overtage disse af staten bekostede velanlagte veje. De havde sikkert aldrig fået sådanne veje, med mindre de blev dem (amterne!) overdraget.⁷⁰

Vejloven nedklassificerede de med så stort møje anlagte hovedlandeveje til mindre (amts)landeveje og overdrog landets amter bestyrelsen af alle landeveje. Ingeniørkorpsets Vejtjeneste, der havde anlagt hovedlandevejene siden 1833, blev nedlagt, og dets stab blev enten ansat i amtsvejvæsenene eller overgik til andre funktioner. Det betød for amtsrådene et øget virkefelt, da amterne nu havde vejbestyrelsen. Viborg havde allerede en amtsvejinspektør. Amtet blev opdelt i fire vejdistrikter, hvert bestyret af en såkaldt amtsvejassistent.⁷¹ Disse assistenter havde enten en grundig praktisk vejfaglig uddannelse, eller med tiden blev posterne besat med civilingeniører.

Jernbaneudviklingen gik dog ikke Viborg forbi. Den første sidebane til længdebanen skulle gå fra Langå på Århus-Randers-strækningen til Viborg og Skive. Strækningen til Viborg blev bygget allerede 1861-63 og blev således færdig, før den østjyske

længdebane var færdigbygget.⁷² Det var kun to år efter, at hovedlandevejen Randers-Holstebro var fulden. I 1864 kunne strækningen til Skive indvies.

AMTSVEJENE CHAUSSERES ELLER MAKADAMISERES

Lige fra det nye amtsråd overtog ansvaret for amtets vejvæsen i 1841, blev der også i Viborg Amt gennemført en del chaussering af mindre landeveje, amtslandevejene. I 1855, hvor hovedlandevejsanlægget til Randers blev genoptaget, var amtsvejvæsenet således i gang med arbejdet på landevejen over Ans til Silkeborg.⁷³ Fra 1840'erne til 1860'erne blev der udført chaussering på landevejene til Århus, på Skivevejen, der også fik en sidevej til Hjarbæk, og på Løgstørvejen. Meget typisk rummer amtsvejvæsenets journaler en gruppe, der hedder "De mindre Landevejes grundforbedring".

Amtsvejvæsenets rapporter og regnskaber fra 1880'erne til omkring 1920 udviser en stor mængde broarbejder, der blev udført i det ellers ikke særligt vandrige Viborg Amt. Gamle træbroer blev afløst af nye sten- eller jernbetonbroer, og der blev støbt brodæk af jernbeton. Sådanne arbejder omfattede f.eks. Kongensbro, Hagebro, Skive Broer, Silkeborg Bro og mange andre broer.

Enrico Dalgas (1828-94) var avanceret til leder af vejarbejderne i Ingeniørkorpsets Århusdistrikt med hovedkvarter i Århus, da vejloven gennemførte den store reform. Han blev ved vejlovens ikrafttræden 1. april 1868 overvejsinspektørens assistent, dvs. næstøverste i Overvejsinspektoratet. Dalgas havde især Jylland som arbejdsområde og drog hvert år på inspektion på amternes landeveje. I 1872 kunne han 15. november rapportere til Viborg Amtsråd om den nys afsluttede inspektion på amtets landeveje.⁷⁴ Her blev de gamle hovedlandevejsstrækninger Lysbro-Pårup og Viborg-Hagebro (amtsgrænsen) skildret som "... i enhver Henseende god og godt pas-

Enrico Mylius Dalgas var fra 1854 for Ingeniørkorpsets Vejtjeneste som kaptajn leder af arbejdet på hovedlandevejen Viborg-Randers. Han boede i Viborg til 1859. Sammen med overretsprøkurator Georg Morville var han en ledende kraft bag dannelsen af Hedeselskabet i 1866. Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

set". Det må vel have tilfredsstillet ham, da han selv havde ledet anlægsarbejderne. Landevejen Viborg-Skive havde gode længde- og tværprofiler, mens de to Skive-broer burde ombygges i den nære fremtid.

Fra Pårup til Skive gik en "letbygget hedevej". Den var bygget meget billigt, men tilfredsstillende alligevel alle fordringer. Den havde gode broer og stenkister, og vejbanen var god og fast, og Dalgas docerede, at han anså denne slags billige landeveje for at være overordentligt vigtige for Vestjylland. De var med andre ord en ideel løsning i hedeområder. Som direktør for Hedeselskabet var Dalgas også med til at udarbejde en indstilling til Folketingets vejudvalg om betydningen af vej- og jernbaneforbindelser i hedeområderne,⁷⁵ Den blev dog ikke fulgt af ministeriet Estrup.

STILSTAND I VEJARBEJDERNE CA. 1875-1920

Fra omkring 1875 til 1910 herskede der stagnation på vejfronten. Vejvæsenet var stadig den største post på amternes og amtsrådenes budget, men store nyanlæg var sjældne over alt i landet. Jernbanefebren herskede stadig. Der var i 1860'erne og 1870'erne startet en bølge af privatbaneanlæg, som dog blev bremset af den langvarige forfatningskamp i 1870'erne og 1880'erne. Efter at Højre og Bojsen-fløjen af Venstre indgik forlig i 1894, løb privatbanebyggeriet næsten

Den i Skive bosatte maler Hans Smidth (1839-1917) var hedens maler. Han har mange motiver med stude- og hestevogne på vej ad de elendige hedeveje. Skive Museum.

grassat.⁷⁶ Der blev i 1893 indviet en privatbane fra Viborg til Ålestrup, hvor den stødte til statsbanelinjen Hobro-Løgstør. I 1906 åbnedes banen Viborg-Herning som et egnsudviklingsprojekt. Endelig kunne Mariager-Fårup-Viborg-banen indvies i 1927 som en af de sidste privatbaner i Danmark.⁷⁷

Konkurrencen til jernbanernes monopol begyndte tidligt at dukke op i Viborg. Fabrikant A. Brems begyndte i 1903 produktionen af en bil, der reelt var en kopi af den tyske Wartburgfabriks første selvstændige bilkonstruktion.⁷⁸ Selv om projektet ikke fik medgang, kom der snart flere biler i byen. Følgerne af vej- og jernbaneudviklingen var, at en vis industriel udvikling blev mulig. Den største industrigren i Viborg og omegn var tekstilindustrien, navnlig Bruunshåb Klædefabrik, der udnyttede den stedlige vandkraft i Bruunshåb, og trikotagefabrikken i Dollerup, hvor der også var vandkraft til stede.⁷⁹ Begge fabrikker tog dog hurtigt dampkraften i brug. Desuden havde Viborg som andre købstæder sine mindre maskinfabrikker, inklusive fabrikant Brems' ovennævnte fabrik,

MODERNISERING I BILALDERENS TID UDBYGNING I 1920'ERNE OG 1930'ERNE – ASFALTENS TID

Ser man på statistikken over nyanlæg fra omkring 1910, året, hvor de første refusioner til vejanlæg blev indført, til 1945, så er tilgangen af nye landeveje beskeden.⁸⁰ På Viborg-egnen bestod den især i landevejen, den senere hovedlandevej 12, til Herning, der blev taget i brug i 1937.

Allerede i 1910 indførtes med en motorlov en hestekraftsskat på biler, hvor det indirekte var bestemt, at provenuet skulle fordeles til vejbygningsformål, idet amtsskatterne ikke ville kunne dække udbygningsudgifterne.⁸¹ Ved en række motorlove og refusionslove i 1920'erne og senest i 1931 indførtes gradvist et system, hvorefter provenuet fra vægtafgifter, registreringsafgifter og benzinskatter skulle gå til refusioner til amtsrådene og Københavns og Frederiksberg kommuner.⁸² Med love i 1929 og 1931 blev refusionerne suppleret af såkaldte vejfondsmidler. Vejfondene fik 4/9 af det afgiftsprovenu, der lå højere end 33 mio. kr. Fondens midler kunne søges med begrundet ansøgning vedlagt projektskitse. By- og landkommunerne blev indlemmet i støtten, men kunne dog kun opnå støtte til projekter af mere end lokal betydning. Altså ingen penge til biveje. Vejfondsmidlerne, som også fik tilført penge fra Socialministeriet til beskæftigelsesformål, gav et løft til vejarbejderne i hele landet og således også på Viborg-kanten. Når det gik så stærkt med de faste belægnings, skyldtes det således i høj grad arbejdsløshedsbekæmpelse. Refusionsordningerne bestod lige til den nye 1971-vejlovs ikrafttræden i 1972.

I 1937 blev der udstedt en bekendtgørelse om højrevejgepligt fra sideveje til hovedfærdselsårer. Da amterne havde vejbestyrelsen, og der siden den nye vejlovs ikrafttrædelse i 1868 ikke fandtes klassificerede hovedlandeveje, manglede landet et nummereret hovedfærdselsnet. Da der ikke kunne gennemfø-

Denne mindre bro er typisk for de mange broer, der blev anlagt i Viborg Amt i 1800-tallets sidste årtier og lidt ind i 1900-tallet. Gamle træbroer blev erstattet af nye broer med brodække af jernbeton og so-lide rækværk. Viborg Lokallistoriske Arkiv

Lige til 1973 forblev Sankt Mathias Gade en del af hovedlandevejen Grenå-Ringkøbing. Den tunge trafik ind gennem byen var en stor belastning. Der blev da også anlagt en ringvej i 1955, men den fik først officiel status som del af hovedlandevejen i 1973. Den er siden afløst af Ydre Ringvej. Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

res en ny hovedlandevejsklassifikation, valgte man at bruge færdselsloven, og nummererede en række vigtige landeveje, der forbandt regioner og var tæt befærdede. Der indførtes fuld vigepligt fra sidevejene til disse hovedfærdselsårer.⁸³ Det var i den forbindelse, at de danske hovedlandeveje fik de kendte

numre, som på Viborg-kanten A-13 til Vejle og A-16 til Randers og Holstebro – ja, faktisk gik vejen fra Grenå til Ringkøbing. A-12 var på det tidspunkt kun strækningen Esbjerg-Varde. Den blev først i 1957 trukket op til Viborg.

UDVIKLING I FASTE BELÆGNINGER PÅ LANDEVEJE I VIBORG AMT 1923-1938

	ALM. BRO- LÆGNING	CHAUSSÉ- BROLÆGNING	CEMENT- BETON	TYNDT NØST	BITUMI- DÆKLAG	TOPLAGSFYLDT MAKADAM	OVERFLADEBE- HANDLET MAKADAM	ALM. MAKA- DAM OG GRUS	KM LANDE- VEJ.
1923	0,26	12,3	0,33	-	-	-	3,0	626,5	642,5
1928	0,26	23,5	0,44	-	-	-	108,2	510,1	642,4
1933	0,26	28,8	0,42	-	-	25,2	518,9	67,3	642,9
1938	0,26	28,3	-	-	7,85	22,0	581,1	3,2	642,6

Anm.: Bituminøst, dvs. indeholder asfalt. Makadam er vejbelægning af skærver og grus.

Kilde : Generalrapporter vedr. Kongeriget Danmarks landeveje og landevejsgader, 1918-23, 1923-28, 1928-33 og 1933-38. Udg. af Overvejsinspektøren.

Vejfundsordningerne, der også blev kædet sammen med beskæftigelsesformål, førte til en hastig asfaltering af landevejene mellem 1925 og 1940. Hvor over 626 km landeveje i Viborg Amt var uden faste belægninger i 1923, var det kun 3,2 km i 1938.

Ser man alene på statistik over tilgang af veje, kunne man tro, at der intet skete, men det er netop denne gradvise udbygning og asfaltering af landevejene, forlægninger og nye broer, der gjorde, at Viborg Amt havde bragt sit vejnet up-to-date omkring 1940.

VIBORG OG MOTORVEJENE – SKUFFEDE FORVENTNINGER

Københavns og Frederiksborg amter indledte motorvejsalderen i Danmark i årene 1952-56⁸⁴ med anlæg af Hørsholmmotorvejen. I 1955 blev Det Trafikøkonomiske Udvalg nedsat. Det udarbejdede en prioriteret investeringsplan for de danske trafik- og kommunikationsprojekter frem til 1980.⁸⁵ Udvalgets plan fra 1961 satte sammen med vejloven af 1957 skub i et vejplanarbejde med deltagelse af Vejdirektoratet og amterne og kommunerne.⁸⁶ Udvalgets skøn over det fremtidige behov for motorveje i henhold til prognoserne for biltallets udvikling steg fra et par hundrede kilometer i 1955 til 750 km i 1961. Vejdirektoratets model for et dansk motorvejsnet blev Det store H, der blev præsenteret for pressen i 1962.⁸⁷ Det højre ben i H'et gik fra København eller Helsingør ned over Sjælland til Rødby Havn. Tværbjælken gik fra Midtsjælland over Fyn til Fredericia-Kolding-området, hvor den stødte til H'ets venstre ben, den østjyske længdemotorvej, der havde meget tilfælles med den gamle hovedlandevej – bortset fra, at den foreløbig kun skulle gå til Nørresundby. I november 1962 offentliggjorde Vejdirektoratet i *Rapport om anlæg af motorveje i Jylland* i detaljer sine planer for halvøen.

I Viborg Købstad rundede biltallet i 1955 1.000.⁸⁸ Bare 10 år efter, i 1965, havde tallet rundet 4.000. I Viborg Politikreds var der i 1990'erne 38.000 biler til 45.000 husstande. Byen holdt således takt med den stærke vækst i biltallet i hele landet siden midten af 1950'erne. I Vejdirektoratets plan lå Viborg langt fra den østjyske længdevej, som viborgenserne ville kunne nå ved at køre 35 km mod Randers eller 80 km ned mod Vejle. Tidligt i 1960'erne var der ikke meget, der talte for, at udviklingen i Viborg, Skive og Struer kaldte på en motorvejsforbindelse.

En anden spiller meldte sig imidlertid på banen, og selv om han var en enmands-hær, formåede han at bringe røre i andedammen og få gjort emnet vejplanlægning til en offentlig sag. Manden, der skabte røret, var professor i kulturgeografi Johannes Humlum (1911-90) fra Aarhus Universitet. I avisen *Politiken* og i tidsskriftet *Kulturgeografi* publicerede Humlum i 1960 artikler, hvor han gjorde sig til talsmand for, at man skulle bruge det kommende danske motorvejsnet i en landsplanlægnings-sammenhæng.⁸⁹ Hvor vejplanarbejdet hidtil for Jyllands vedkommende havde tegnet en linje, der tangerede de østjyske fjordbyer og Århus, gik Humlum ud fra argumentet om, at motorvejstrafik var langdistance-trafik. Derfor behøvede man ikke at lægge motorvejen ind til tæt bebyggelse. Han gik i stedet ind for en hærvejslignende linjeføring fra Kruså forbi Grindsted og nordpå øst om Herning og vest om Viborg.⁹⁰ Herfra gik den over Limfjorden ved Sebbesund op til Løkken og videre til Hirtshals. Denne centraljyske placering skulle knyttes til flere nye udviklingscentre. Et var placeret lige nord for grænsen ved Kruså mellem Tønder og Åbenrå, et andet omkring Vejen og Vojens – her skulle skabes et administrativt centrum, hvortil man skulle flytte regeringen og centraladministrationen. Et tredje center omfattede Herning-Ikast-Silkeborg-egnen og Holstebro. Et fjerde lå vest for Ålborg. Viborg-egnen blev altså faktisk også forbigået i Humlums plan.

Professor Johannes Humlum fremlagde i årene 1961-66 forslag til en anden motorvejslinjeføring, end den østjyske længdemotorvej, som Vejdirektoratet udkastede i årene frem til 1962. På billedet ses også Vejdirektoratets store H, som indeholdt den nuværende jyske motorvej, der passerer tæt forbi de østjyske fjordbyer. En konsekvens af placeringen inde på halvøen var, at der skulle anlægges en stikvej til Århus. Fra: Johs. Humlum: Landsplanlægningsproblemer, 1966.

Der var lidt jysk Rasmus Modsat over Humlums plan, der også var udtryk for en teknokrats tro på, at man ved planlægning kunne omkalfatre hele landets og især Jyllands bosættelses- og erhvervsstruktur. Forslagene var tegnet professionelt op på præcise Danmarkskort. Humlum vandt derfor især i Jylland en del tilhængere og tvang Vejdirektoratet, der entydigt gik ind for en østjysk længdevej, til at tage ham alvorligt. Der blev holdt rækker af møder om motorvejs-spørgsmålet. I Viborg blev der således holdt et møde den 14. august 1961, hvor Humlum præsenterede sit forslag.⁹¹ Ifølge Humlums senere fremstilling deltog 150 repræsentanter for fem jyske amtsråd, 21 jyske byråd og 8 jyske sogneråd. Mødet sluttede med, at forsamlingen vedtog en resolution. Man erklærede at have gjort sig bekendt med Humlums plan for en midtjysk motorvej, med udbygning af nye industriregioner, med hans planer for vestjyske højere læreanstalter og for internationale lufthavne i Jylland. Man fremhævede, at en udbygning efter Humlums skitse ikke blot ville gavne den regionale vækst, men give bedre balance i landet. Regeringen – under statsminister Viggo Kampmann (1910-76) – burde tage hensyn til helheden. Og et mindre “skævt” Danmark ville også styrke landets position i EF, som regeringen da gerne ville optages i. Viborg Erhvervsråd indrykkede kort efter en stor annonce i Jyllandsposten med anbefaling af Humlum-planen.

Vejdirektoratets holdning til den jyske motorvejslinjeføring findes i rapporten *Anlæg af motorveje i Jylland* fra 1962.⁹² Heri fremlagdes planen for en østjysk hovedfærdselsåre fra Kruså op til Ålborg. Humlums vejplan var fremkommet før rapportens udgivelse, og rapporten polemiserede direkte mod professorens “hærvej”. Modsat Humlums opfattelse refereredes der til, at trafikken på motorvejene langtfra kun var langdistancetrafik. Så hvorfor lægge en jysk motorvej langt væk fra de største befolkningskoncentrationer i Jylland? Det ville ifølge

Vejdirektoratets eksperter give et langt større forbrug af bilminutter end den østjyske linjeføring. Det blev også sarkastisk anført, at Humlums forslag ville finde begejstring hos tyske badeturister, der søgte Vendsyssels vestkyst. Dertil anførtes det, at kraftcentre omkring Herning og Holstebro kunne betjenes af en motorvej, der udgik fra Trekantsområdet. Det er aldrig blevet virkelighed, men der er til gengæld anlagt motorvej fra Århus over Silkeborg til Herning.

Der er siden Humlums forslag fremkommet forslag om motorveje til Viborg fra Vejle eller fra Århus eller i det mindste en motorvej op til Holstebro. Her i 2010 har trafikminister Hans Chr. Schmidt frem-

Fra 1950'erne blev vejnettet moderniseret ved vejudbygninger og kapacitetsforøgelser. En udbredt bestræbelse var det at lede stærkt trafikerede veje uden om bymæssig bebyggelse. Her er Århusvej blevet ledt uden om Rindsholm. Viborg Lokalhistoriske Arkiv

lagt et forslag om en motorvej efter hærvejslinjen.⁹³ Det er næsten Humlum om igen. Det blev straks bakket op af lokale viborgensiske folketingsmænd som Venstres trafikordfører Kristian Pihl Lorentzen og socialdemokraten Jens Chr. Lund.

Planer om en motorvej fra Vejle til Viborg er aldrig blevet virkelighed. Heller ikke kompromisløsningen: en motortrafikvej – en ren bilvej med få tilkørsler, men med krydsninger i niveau – er blevet virkeliggjort. Hovedlandevej 13 er præget af, at lastbiltrafik samler køer. Her, som på Århusvej og Ålborgvej er nogle strækninger over større bakker udvidet til tresporet vej for at skille langsom og hurtig trafik. Hovedlandevej 12 mod Herning og Esbjerg blev klassificeret som hovedlandevej i 1958. Her taler trafikbelastningen vel næppe for store udvidelser, men hvis tanken om en central jysk motorvej skulle virkeliggøres, kan denne rute blive en hovedfærdselsåre til Viborg.

Fabrikant Brems i sin nykonstruerede bil omkring 1904. Hans sønner havde arbejdet på bilfabrikken Wartburg i Eisenach i Sachsen og studeret fabrikkens bil nøje. Deres bil var en kopi af den tyske bil. Brems-bilen var den første bil, der blev foresøgt sat i produktion i Danmark, men der blev kun produceret fire eksemplarer. Viborg Stiftsmuseum.

Til at klare trafikpreset blev der fra 1950'erne anlagt flere ring- og omfartsveje uden om byerne. Viborg fik sin ydre ringvej i 2000 og dermed en effektiv omledning af den omfattende biltrafik, der dagligt passerer Viborg på vej mod Ålborg og andre lokaliteter. Desuden er der anlagt omfartsveje uden om Rindsholm, Rødkærsbro, Løgstrup og Skals.⁹⁴

Jernbanemæssigt er Viborg nu en station på en lokalbane fra Århus til Struer, idet alle privatbaner til byen har måttet lade livet. DSB kører dog fire daglige forbindelser fra Struer over Viborg-Langå til København. Den øvrige togtrafik er overtaget af det først engelskejede, senere tyskejede Arriva.

På ét område er Viborg dog kommet nær en moderne og effektiv transportform, idet Karup Lufthavn blev åbnet for civil flytrafik i 1965.

SLUTORD

Svaret på det indledende spørgsmål om, hvad der kom først, byen Viborg eller vejene til det helligsted og det tingsted, der må have gået forud for bosættelsen, er, at sandsynligheden taler for, at vejene kom først. Viborg skylder sine geografiske forudsætninger som trafikknudepunkt sin eksistens. Knudepunktrollen forklarer byens centrale rolle i jysk historie frem til, at den mistede politisk betydning i 1660. Siden 1700-tallet har byen været præget af afstanden til landets centrale vej- og jernbaneforbindelser. I 1820 tabte Snapstinget sin betydning, og byen mistede sin betydning som finansielt centrum for Nørrejylland. Der blev mindre grund til at søge til Viborg, hvis man ikke boede i oplandet. Byen gik ikke i stå – byvæksten var såmænd betragtelig fra 1860 med en firedobling af indbyggertallet frem til 1940, og den bevarede sin rolle som amts-, landstings-, stifts-, kaserne- og skoleby – men den har ikke kunnet følge de store fjordbyers vækstrater eller for den sags skyld Holstebros, Hernings og Silkeborgs. Vejforbindelserne og andre transportformer har

ikke begunstiget fremvæksten af moderne industri, forædling af landbrugsvarer og eksport af samme. Og diverse planer for at lægge jernbaneforbindelser og motorveje som en ny "hærvej" langs den jyske vandskelslinje er ikke blevet til virkelighed. Billedet af byen som navet i et hjul med forbindelser til store dele af Jylland har dog stadig gyldighed, men byen ligger stadig uden for de store befolknings- og industrikoncentrationer.

KILDER OG LITTERATUR

UTRYKTE KILDER

Landsarkivet for Nørrejylland

B 4. Viborg Amts arkiv

Amtsrådets journalsager, litra C, 1842-1950, Journaler nr. 1049, 6379-83, 7481,

Amtsrådets journalsager: nr. 1050-58, 6384-6460, 6655-6712, 7476-7480, 8144-8163

Amtvejvæsenets sager 1954-1970: 1993/1627-1642, 1988/1-31

Kortsamlingen

KO(D9), 1-25.

Rigsarkivet

Rentekammeret, Vejkontoret 1808-41.

Relations- og resolutionsprotokoller.

Vejsager.

TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

Anlæg af Motorveje i Jylland. Tekst samt Bilag. Vejdirektoratet, november 1962.

Becker-Christensen, Henrik: *Hærvejen i Sønderjylland - et vejhistorisk studie. Fra Kongeåen til Danevirke*, 1981.

Blicher, Steen Steensen: *Viborg Amt. Beskrevet efter opfordring fra det kongl. Landhuusholdnings-Selskab*, Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende. Tolvte Stykke, Viborg Amt, 1839, reproptryk 1973.

Dejn, Ole: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, 1-2, 1981.

Draiby, Ejvind: *Gamle danske milepæle*, Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1990.

Frandsen, Karl-Erik: *Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet*, 1994.

Enemark, Poul: *Dansk øksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning*, 1-2, 2003.

Forordning om Vei-Væsenet i Danmark af 13. December 1793. Udgivet af Dansk Vejhistorisk Selskab i faksimile, 1993.

Generalrapport vedrørende kongeriget Danmarks landeveje og landevejsgader 1871/72-1873/74 - 1938-43. Udg. af Overvejsinspektøren.

Hansen, J.C.: *Løvelbro-indskriften og dens tydning, Fra Viborg Amt*, 1941, s. 7-19.

Hoff, Annette: *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*, 1997.

Humlum, Johannes: *Landsplanlægning i Danmark*, 1961.

Humlum, Johannes: *Landsplanlægningsproblemer*, 1966.

Humlum, Johs.: *Helt ny landsmotorvej uden om alle traditioner, Politiken*, 7. februar 1960.

Humlum, Johs.: *Landsplanlægning og ringmotorveje, Politiken*, 19. februar 1960.

Humlum, Johs.: *Problemer i Danmarks landsplanlægning. Kulturgeografi*, nr. 68, juni 1960.

Humlum, Johs.: *Landsplanlægning i Danmark*, 1961.

Iversen, Mette: *Fund fra Kvorning-vejen, Jens Vellev (red.): P.S. 2 - Postscriptum til kulturhistoriske undersøgelser på Viborgegnen*, 1996, s. 7-16.

Jacobsen, Christian: *Til lands, til vands og i luften. Transport og kommunikation på Viborgegnen*, Viborg Leksikon, 10, 1995.

Jensen, Bente: *Kommunikation og transport*, Henning R. Lauridsen og Lars Munkøe (red.): *Viborgs historie*, 2, 1999.

Jensen, Hans: *De danske Stænderforsamlings historie. Første Del*, 1931, *Anden Del*, 1934.

Johansen, Hans Chr.: *Menneskene*, Henning R. Lauridsen og Lars Munkøe (red.): *Viborgs historie*, 3, 1940-1997, 1997.

Jørgensen, Mogens Schou: *Oldtidens veje i Danmark. Nogle aspekter af den forhistoriske landfærdsel*, Jens Vellev og C.J. Hansen (red.): *Braut*, 1, *Nordiske Vejhistoriske Studier*, 1996.

Jørgensen, Steffen Elmer: *Inspektør Marmillods fortrædeligheder. Om den tidlige reformperiodes hovedvejsbyggeri og behandlingen af dertil indkaldte franske eksperter*, Jens Vellev og C.J. Hansen (red.): *Braut*, 1, *Nordiske Vejhistoriske Studier*, 1996.

Jørgensen, Steffen Elmer: *Fra chaussé til motorvej. Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761*, 2001

- Jørgensen, Steffen Elmer: Velfærdsstaten sættes på hjul. Om langsigtet trafikplanlægning i 1950'erne, dens forudsætninger og dens følger for dagens Danmark, Else Hansen og Leon Jespersen (red.): *Samfundsplanlægning i 1950'erne. Tradition eller tiløb*, Administrationshistoriske Studier, 17, 2009, s. 77-152.
- Kristensen, Hans Krøngaard: *Middelalderbyen Viborg*, 1987.
- Lauridsen, Henning R.: Viborgs erhvervsliv og institutioner 1850-1940, Henning R. Lauridsen og Lars Munkøe (red.): *Viborgs Historie*, 2, 1999.
- Lay, Maxwell G.: *Ways of the world. A history of the world's roads and of the vehicles that used them*. New Brunswick, NJ, 1992.
- Lidegaard, Mads: *Hærvejen i Viborg Amt*, 1973.
- Lidegaard, Mads: *Hærvejen i Vejle Amt*, 1977.
- Marstrand, Vilhelm: Indskriften fra Løvel Bro, *Fra Viborg Amt*, 1941, s. 21-40.
- Matthiessen, Hugo: *Hærvejen. En tusindaarig vej fra Viborg til Danvirke. En historisk-topografisk studie*, 1930.
- Matthiessen, Hugo: *Viborg-veje. Studier og vandringer*, 1933.
- Matthiessen, Hugo: *Snapstinget. Jydsk termin – marked og mennesker*, 1946.
- Moltke, Erik: Indskriften fra Løvelbro, Jens Vellev (red.): *hikuin*, 1, 1974, s. 81-86.
- Müller, Sophus: *Vor oldtid. Danmarks forhistoriske arkæologi*, 1897.
- Nyborg, O.: Udviklingen i dansk vejlovgivning og dennes administration. Foredrag af ekspeditionssekretær i Ministeriet for Offentlige Arbejder O. Nyborg holdt paa Amtsrådsforeningens generalforsamling i Odense den 13. august 1941, *Aktuelle Motorproblemer*, Hefte 11, 1941.
- Petersen, Erling Ladewig: The Danish cattle trade during the sixteenth and seventeenth centuries, *Scandinavian Economic History Review*, bd. 18, 1970.
- Poulsen, Bjørn: Byens styre og byens næring, Henning Ringgaard Lauridsen og H. Munkøe (red.): *Viborgs historie*, 1, 1998.
- Schultz, Annette Østergaard: *Pligtarbejde og lystarbejde – historie om at bryde veje i Nordvest- og Midtjylland 1842-1855*, 2000.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Det indvundne Danmark*. Udgivet af Det danske Hedeselskab, 1966.
- Thestrup, Poul: Dampen binder Danmark sammen, Poul Thestrup (red.): *På sporet 1947-1997. Jernbanerne, DSB og samfundet*, 1, Til 1914, 1997.
- Vellev, Jens: Fem himmerlandske kvaderstensbroer. Rekonstruktion af et middelalderligt vejnet, *hikuin*, 1, 1974, s. 69-86.
- Vellev, Jens: Løvel Bro, Kong Eriks stenbro, træbroer og arkæologi, Jens Vellev og C.J. Hansen (red.): *Braut*, 1, *Nordiske Vejhistoriske Studier*, 1996.
- Wittendorff, Alex: *Kongevej og alvej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. g 17. århundrede*, 1973.
- Worsøe, Hans H., og Poul G. Ørberg: *Viborgs brand 1726*, 1976.

NOTER

- 1 Se f.eks. Kristensen 1987, s. 29-32.
- 2 Jf. Matthiessen 1933, s. 8.
- 3 Kristensen 1987, s. 29-32.
- 4 Matthiessen 1930, s. 14-15.
- 5 Vellev 1974, s. 69-86.
- 6 Schovsbo 1974, s. 69-86. Schovsbo 1987, s. 131-32.
- 7 Jørgensen 1996, s. 44-47.
- 8 Iversen 1996, s. 7-16.
- 9 Jørgensen 1996, s. 50. Vejen udgravet af Bodil Nørgaard for Viborg Stiftsmuseum i 1987.
- 10 Jørgensen 1996, s. 51-52.
- 11 Müller 1897. Müller 1904.
- 12 Iversen 1998, s. 17-20.
- 13 Kristensen 1998, s. 98-104.
- 14 Poulsen 1998, s. 145-48.
- 15 Viborg spiller en meget central rolle i Hugo Matthiessens forfatterskab. Det gælder især i bøgerne.
- 16 Hoff 1997, s. 288-91.
- 17 Hoff 1997, s. 291-92.
- 18 Hoff 1997, s. 293-95.
- 19 Matthiessen 1930, s. 14-15.
- 20 Eksemplarer er udstillet på Viborg Stiftsmuseum.
- 21 Matthiessen 1930, s. 113.
- 22 Lidegaard 1973.
- 23 Matthiessen 1930, s. 113.
- 24 Hugo Matthiessen skrev mest specifikt om de metodiske problemer med at tolke vejhistorien i Matthiessen 1927, s. 107-09.
- 25 Matthiessen 1933, s. 81.
- 26 Matthiessen 1933, s. 82.
- 27 Matthiessen, 1933, s. 84.

- 28 Matthiessen 1933, s. 62.
- 29 Kristensen 1987, s. 31-32.
- 30 Hansen, 1941, s. 7-19. – Marstrand 1941, s. 21-40. Replik fra J.C. Hansen sst., s. 41-43.
- 31 Moltke 1974, s. 81-86.
- 32 Velle 1974, s. 69-86
- 33 Enemark 2003; Petersen 1970; Frandsen 1994.
- 34 Poulsen 1998, s. 156-59.
- 35 Enemark 2005, bilag 52, s. 313-14.
- 36 Frandsen 1994, s. 125-28.
- 37 Lidegaard 1975, s. 32-42.
- 38 Enemark 2003, s. 373.
- 39 Degn 1981, 2, tabelbilag 17. Er benyttet af Frandsen 1994, s. 108-10.
- 40 Enemark 2003, 1, s. 368.
- 41 Worsøe og Ørberg 1976.
- 42 Dahl, 1991, s.29-32.
- 43 Draiby 1990, s. 19-38.
- 44 Draiby 1990, s. 27 og 32-37.
- 45 Jørgensen 2001, s. 43-44.
- 46 Jørgensen 1996, s. 121-25.
- 47 Jørgensen 2001, s. 44-45.
- 48 Jørgensen 2001, s. 45-55.
- 49 Jørgensen 2001, s. 129-32 og 136-39.
- 50 Jørgensen 2001, s. 78-82.
- 51 *Forordning om vejvæsenet i Danmark af 13.december 1793*, 1993.
- 52 En fin introduktion til vejbygningsteknikkernes udvikling i Lay 1992, s. 70-75 og 112-14.
- 53 Jørgensen 2001, s. 41-42.
- 54 Jørgensen 2001, s. 111-13. Der blev dog arbejdet på vejen fra Brøns over Ribe mod Varde fra 1823 til 1830. Desuden medvirkede den langvarige landbrugskrise til at synke arbejderne.
- 55 Jørgensen 2001, s. 113.
- 56 N.V. Stockfleth: Bemærkninger i anledning af veiarbejderne i Danmark i almindelighed og i Jylland i særdeleshed, mai 1831, ved N.V. Stockfleth, major i Veicorpset. Rentekammerets Vejkontor, RA. Memorandum er ikke blevet identificeret blandt sagerne, men det findes i fotokopi.
- 57 Blicher 1839, s. 106-10.
- 58 Blicher 1839, s. 108.
- 59 Se Jensen 1931, s. 512-13.
- 60 Jensen 1931, s. 521-13.
- 61 Jensen 1931, s. 512-13.
- 62 Rigsarkivet, Rtk. 2411.117. Rentekammerets relations- og resolutionsprotokol, 1831, nr. 210, Allerunderdanigst forestilling af 1. juni 1831.
- 63 Forordning af 29. september 1841 indeholdende adskillige nærmere bestemmelser af, hvad i Forordningen af 13. december 1793 ang. vejvæsenet i Danmark, er foreskrevet om veiarbejdet og vejudgifternes fordeling, med mere.
- 64 Jensen 1931, s. 146 og 556
- 65 Jørgensen 2001, s. 101-03, behandler vejarbejdernes sårbarhed i krigssituationer og under økonomiske kriser. Begrundelser for de enkelte års arbejdsindsats beskrives i RA, Rentekammerets relations- og resolutionsprotokoller frem 1848 og siden bl.a. i generalrapporter i Indenrigsministeriets vej- og færagesager.
- 66 RA, Indenrigsministeriet, Vej- og færgevæsen, generalrapporter fra 1850'erne-1861/62. Generalrapporterne blev udgivet i trykt form fra 1867/68.
- 67 LAV, Viborg Amt, B 4-6391, Litra C, vejevæsenessager 1857, C-2a
- 68 Lov af 21 Juni 1867 om bestyrelse af vejvæsenet og udredelse af bekostningerne samt udførelse af arbejdet ved offentlige veies anlæg, istandsættelse og vedligeholdelse.
- 69 *Rigsdagstidende*, Forhandlinger paa Folketinget, 1866-67, A, sp. 1063.
- 70 Jørgensen 2001, s. 136.
- 71 Oversigter over amtsvejevæsenernes stabe findes i de femårige generalrapporter fra Overvejinspektøren.
- 72 Thestrup 1997, s. 138-41
- 73 LAV, B 4, 6391, Viborg Amtsråd, litra C, vejsager, 1857-C-2a.
- 74 LAV, B-4, 6407, Viborg Amtsråd, C-1,c, 136.
- 75 Skrubbeltrang 1966, s. 164-69
- 76 Thestrup 1997, s. 395-407.
- 77 Jensen 1999, s. 148-51
- 78 Lauridsen 1999, s. 267-69.
- 79 Lauridsen 1999, s. 261-63.
- 80 Oversigter over landevejsarbejderne kan findes i generalrapporter vedkommende Kongeriget Danmarks landeveje og landevejsgader, der udkom hvert femte år fra 1871/72-1873/74 til 1938-43.

- 81 Lov nr. 98 af 18. april 1910 om kørsel med motorvogne og motorcykler.. – Bekendtgørelse nr. 254 af 22. december om opkrævningen af den ved par. 34 i Lov nr. 98 af 18. april 1910 indførte afgift af motorvogne.
- 82 Afgifts- og refusionsordningerne er beskrevet i Nyborg 1941.
- 83 Bekendtgørelse nr. 74 af 20. marts 1937 om hovedfærdselsårer.
- 84 Jørgensen 2001, s. 367-69.
- 85 Beskrevet i Jørgensen 2009, s. 77-152.
- 86 Jørgensen 2009, s. 131-39.
- 87 Præsenteret i detaljer af Vejdirektoratets motorvejschef Per Milner i FDMs Motor, juli 1962.
- 88 Johansen 1997, s. 102-03
- 89 Humlum: Helt ny landsmotorvej uden om alle traditioner, *Politiken*, 7. februar 1960 – Humlum: Landsplanlægning og ringmotorveje, *Politiken*, 19. februar 1960. Humlum 1960. Humlum 1961.
- 90 Humlum 1961, s. 56-71.
- 91 Humlum 1966, s. 261-67.
- 92 *Anlæg af motorveje i Jylland. Tekst samt bilag*, Vejdirektoratet, november 1962.
- 93 *Viborg Stifts Folkeblads* hjemmeside 16. marts 2010: Ny motorvej er kommet en smule nærmere.
- 94 Jacobsen 1995, s. 31.

STEFFEN ELMER JØRGENSEN

*Født 1953 i Stege på Møn. Nysproglig student fra Vordingborg Gymnasium 1973. Cand.mag. i historie og engelsk fra Københavns Universitet 1982. Stipendiat ved European University Institute, Firenze, 1984-87. Ph.d. 1991. Ophold ved Clare Hall, Cambridge, 1989-90. Stipendium for Dansk Vejhistorisk Selskab 1994-98 med kontor i Vejdirektoratet. Udarbejdede her *Fra chaussé til motorvej. Det overordnede danske vejnets udvikling siden 1761, 2001*. Ansat som arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg i 1999.*

Jesper Hjermind

PÅ SPORET AF VIBORGS MIDDELALDERLIGE SOGNEKIRKER

INDLEDNING

Mur med renaissance-murværk og genbrugte kvadersten i gårdside i Karnaphusets sidehus, Sankt Mogens Gade 31. Sidehuset er opført 1643.

En artikel om Viborgs mange middelalderlige sognekirker – er det nu endnu en gammel travert? Jo, det er i al fald et emne, som Viborgs middelalderarkæologer og historikere gerne kaster sig over. Og flere arkæologiske udgravninger har på det sidste givet ny viden om tre af kirkerne, og i tilgift skal vi her høre lidt om de hellige personer,¹ der har givet navn til både sogn og kirker – navne, som vi genfinder i byens stednavne den dag i dag.

Hvordan så de viborgensiske sognekirker så ud i middelalderen? Det ved vi ikke meget om. Vi kan præsentere nogle mere eller mindre komplette grundplaner, men samtidig spørge: “Hvad rejste der sig egentlig over grønsværen?” Hvis vi kombinerer fundene af granitdetaljer fra hele byen, kan vi komme lidt tættere på den middelalderlige virkelighed. Det tegnede billede bliver ganske vist tænkt, men det giver en idé om, hvordan en viborgensisk granitsognekirke kan have set ud omkring 1250. Til

Sognekirkerne

- 1 Sankt Ibs kirke
- 2 Sankt Mogens kirke
- 3 Sankt Nicolai kirke
- 4 Sankt Villads kirken
- 5 Sankt Mortens kirke
- 6 Sankt Drottens kirke
- 7 Sankt Stefans kirke
- 8 Sankt Hans kirke
- 9 Sankt Mathias kirke
- 10 Sankt Budolfi kirke
- 11 Sankt Peders kirke
- 12 Sankt Mikkel's kirken
- 13 Ukendt kirke under Gråbrødre Kloster

Klostrene

- 14 Gråbrødre kloster
- 15 Sortebrødre kloster
- 16 Maria kloster
- 17 Budolfi nonnekloster
- 18 Johanner kloster

Viborg Domkirke

- 19 Domkirken

Befæstning og borg

- 20 Vold og grav
- 21 Byporte nævnt fra nord: Sankt Ib, Sankt Mogens, Sankt Hans, Sankt Mathias, og Sankt Mikkel
- 22 Borgvold

Kort over Viborg med angivelse af sognekirkernes omtrentlige placering, med nummerering som i gennemgangen af kirkerne. Tegning Betina Thorup Lauersen.

slut går vi inden for i kirken og hører lidt om, hvad der fyldte kirkerummene, og om det, der er bevaret til i dag.

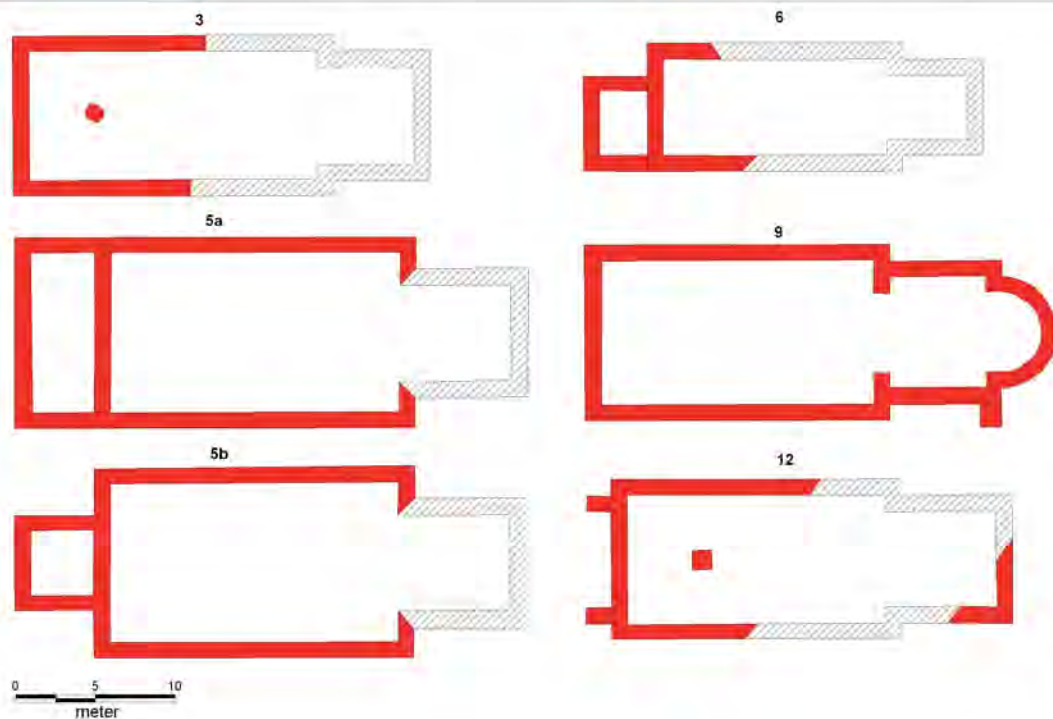
De nye oplysninger rykker ikke ved placeringen af kirkepatrociniene (den helgen eller apostel, som sogn og kirke har fået navn efter) på de kendte og formodede kirketomter. Der er stadig usikkerhed om nogle af kirkernes placering, men som Hans Krongaard Kristensen, der senest har behandlet Viborgs middelalderlige sognekirker,² skriver i *Viborgs Historie*, bd. 1: "hovedparten [af kirkerne] kan dog stedfæstes og resten placeres, så det giver et uimodsigeligt system."³ Dette system benyttes i det følgende, og nummereringen i parentes () refererer til oversigtskortet (se s. 81) og den fyldige gennemgang af de 12-13 sognekirker med henvisninger i slutningen af artiklen (se s. 92-100).

RESEN, ERICHSON, KROG, URSIN, HEISE, SEVERINSEN OG GULLEV

Ofte kikker vi ældre byhistorikere over skuldrene, når vi skal udrede byens middelalderlige topografi, og det gør vi også, når talen falder på beliggenheden af Viborgs sognekirker.

Peder Hansen Resen (1625-88) tegner i 1677 et kort, hvor en række af kirketomterne nævnes, skønt det på det tidspunkt ifølge grundtaksten er bebyggede arealer. Resens kort skal nok nærmere betragtes som forfatterens bud på Viborg i den middelalderlige storhedstid.⁴ Men trods alt, som vi skal se i det følgende, har mange af kirkerne ligget hen som stenbrud længe efter Reformationen, så Resens oplysninger har formodentlig rod i en levende erindring.

Christen Erichsøn (1639-1711) beskriver kortfattet på fem og en halv side sognekirkerne og be-

Grundplanerne af Sankt Nicolai Kirke (3), Sankt Mortens Kirke, måske med et vestgalleriet (5a) og med indbygget tårn (5b), Sankt Drottens Kirke (6) og Sankt Mikkels Kirke (12). Skravering angiver, at tolkningen er usikker. Planerne er ikke målfaste, men giver en idé om størrelsesforholdet. Tegning Jesper Hjermind og Mikkel Kielsen.

handler bl.a. den middelalderlige sogneinddeling i *Viborg Byes Beskrivelse* fra 1727.⁵

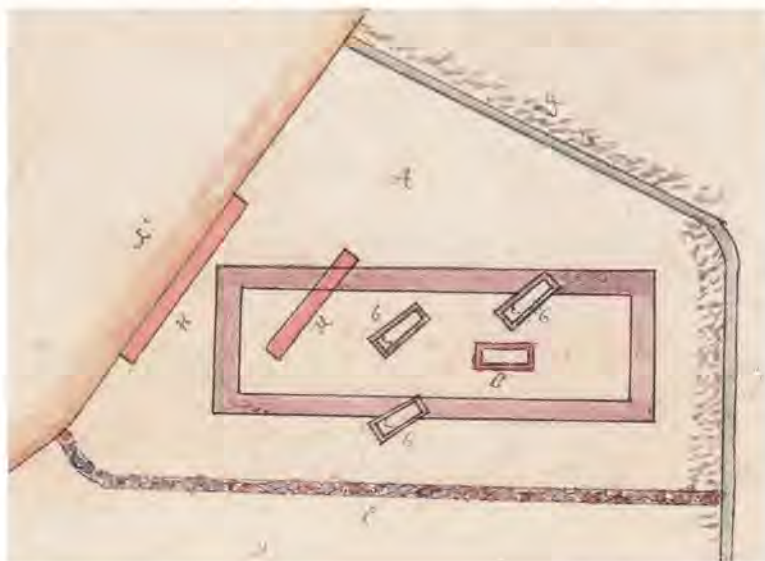
Andreas Christian Krogs (1748-97) *Samlede Efterretninger om Viborg Bye i ældre og nyere Tider* fra 1779⁶ er næsten udelukkende baseret på Erichsøns byhistorie, ja, meget er direkte afskrift.

Martin Reinhard Ursin (1795-1855) kommer med en række nye oplysninger, gerne af topografisk art, i sin *Stiftsstadten Viborg. En historisk, topografisk og statistisk beskrivelse* fra 1849.⁷

Arnold Heise (1837-1915) bringer antallet at kirker og klostre ned på antallet, der regnes med i dag, i *Diplomatarium Vibergense* fra 1879⁸ – en næsten komplet samling af alle de bevarede middelalderlige kilder til byens historie. Erichsøn og Ursin var i deres fremstillinger oppe på hen ved 21 kirker og kapeller og ni klostre.

Peder Severinsen (1869-1939) gennemarbejder de mange spredte oplysninger om kirkerne og trækker store veksler på bl.a. murermester C. M. Gullevs optegnelser og skitser. Det sker i hans endnu meget læseværdige *Viborg Domkirke med stad og stift i 800 aar* fra 1932, hvor han også fortæller om de

Murermester Gullevs plan af Sankt Peders Kirke. Foto Viborg Stiftsmuseum.

forskellige apostle og helgener, der har lagt navn til sognekirkerne.

Kildematerialet til de ældste byhistorier er ofte de skriftlige kilder, men som nævnt så inddrog Severinsen også murermester Gullevs (1806-92) iagttagelser.⁹ Gullev betegnes ofte som Viborgs første byarkæolog, og sikkert er det, at han registrerede de rester, der fra tid til anden dukkede frem fra byens ældre historie, men samtidig optegnede han også, hvad ældre folk vidste at fortælle om bl.a. fund af skeletter og fundamentrester. I hans store manuskript, der i dag befinder sig på Viborg Stiftsmuseum,¹⁰ fortæller han selv om sin fremgangsmåde:

At der her i Viborg i Middelalderen har været mange Kirker, kan vistnok ikke drages i Tvivl; men om der i Virkeligheden har været så mange, som der i Beskrivelser over Byen opregnes, er vist vanskeligt at sige. Jeg har derfor, hvor Lejlighed dertil gaves, og navnlig når Udgravninger foretoges på de Steder, hvor Bygninger ifølge Beskrivelser have ligget, foretaget nøjagtige Undersøgelser og Opmålinger af de Grunde, der ved disse Lejligheder er til Syne og er derved kommen til følgende Resultat.¹¹

DE MANGE SOGNEKIRKER

Vi kender til 12-13 kirker eller kapeller fra Viborgs middelalder. Ikke at de alle har været benyttet i samme tidsrum. Nogle forsvinder tidligt, hvilket må gøre sig gældende i forhold til den mulige kirke – eller måske kapel – med tilhørende kirkegård, der er fundet rester af ved Gråbrødre Kloster (13). Her var der begravelser inde i et af østfløjens rum, og skeletterne havde ydermere en anden orientering i forhold til klostermurene. Her er der formodentlig tale om, at gråmunkene overtager en ældre kirkebygning i 1235, som de benytter, indtil deres egen langhuskirke står færdigbygget. I takt med, at ud-

bygningen af klosteret med øst-, vest- og nordfløj finder sted, sker det på den gamle kirkegård.

I slutningen af middelalderen ser det ud, som om nogle af kirkerne er, ja, måske ikke helt forsvundet fra overfladen, så i alt fald har stået hen som ruiner og ikke længere er blevet benyttet til aktiv gudstjeneste. Det kan være tilfældet med Sankt Ibs (1), Sankt Villads (4), Sankt Stefans (7) og Sankt Budolfi (10),¹² der ikke er nævnt blandt de kirker, der har bidraget til landehjælpen 1524-26 – en ekstra skattebetaling.¹³ De fire kirker nævnes i øvrigt heller ikke senere i de skriftlige kilder, bortset fra oplysningen om, at de er iblandt byens 12 sognekirker, der med kongens tilladelse nedbrydes i 1529.¹⁴

Der var mange kirker i Viborg, og på det område er vi i top tre sammen med Roskilde, der havde 14 kirker, og Lund, der havde 22 kirker gennem middelalderen. På fjerdepladsen kommer Ribe, der "kun" havde seks kirker. Baggrunden er nok, at de tre byer er opstået som et ønske fra Knud den Store om byer i en angelsaksisk tradition, hvor mange sognekirker ikke er noget særsyn – byen Norwich rummede således 57 kirker; heriblandt en Budolfi Kirke.

Den ældste kilde, der nævner de viborgensiske kirker, er kannikken Bunfreds testamente fra 1188, og ganske tankevækkende er det Sankt Budolfi, Sankt Trinitatis og Sankt Villads kirker, der nævnes her.¹⁵ Det virker ikke urimeligt, om de to kirker med mulige engelske patrociner hører hjemme i det tidlige 1000-tal og knytter sig til aktiviteterne under Knud den Store; aktiviteter, som museet ved flere lejligheder har undersøgt ved nordenden af Viborg Sønderløse. Her er der spor efter engelske håndværkere, skomagere, pottemagere m.fl., og vi ved, at engelske møntmestre opererede der tidligt i 1000-tallet.¹⁶ Og gad vide, om ikke Viborgs første biskop, Heribert, havde relikvierne (f.eks. skeletdele af hellige mænd og kvinder) af Sankt Villads med sig og indviede kirken (4) i årene lige efter 1060? De øvrige patrociner er fælleseuropæiske og fortæller

ikke om et snævrere tilhørsforhold til en egn eller et land.

DE ÆLDSTE KIRKER

Vi kan ikke udpege Viborgs første kirke, hertil er både de skriftlige og arkæologiske kilder alt for sparsomme, men fra tid til anden fornemmer vi, at der i de arkæologiske udgravninger er spor af flere byggefaser ved kirkerne. Mest tydeligt ved Sankt Mathias Kirke (9), hvor tre stolpehuller syd for skibet blev undersøgt og tolket som mulige rester af en trækirke.

Ved en række af de andre kirker er der indirekte spor efter en ældre kirkefase, men om det her drejer sig om en træ- eller stenkirke kan ikke sikkert afgøres. Ved Sankt Mikkel Kirke (12) er der begravelser, der skæres af stenkirkens fundamenter, og en lille gruppe grave har en ganske afvigende orientering i forhold til langt hovedparten af gravene, der i øvrigt alle ligger forbløffende parallelle med kirkebygningen. Det gør sig også gældende ved Sankt Drottens Kirke (6). Her er gruppen af grave med afvigende orientering dog noget større. Den ældste kirke har vi altså ikke fundet endnu.¹⁷ Et godt bud på en placering vil være i tilknytning til kongsgårdsområdet ved den nuværende Brænderigård. Måske en trækirke, eventuelt en mulig forgænger for f.eks. Sankt Mortens (5) eller Sankt Drottens (6) eller en helt selvstændig bygning centralt på selve kongsgårdsområdet.

SOGNEKIRKER OG KAPELLER

For at kaste lys over historien, har vi en tendens til at generalisere over de perioder i vores fortid, hvor kilderne ikke er mange, men det er næppe korrekt. Det er jo ikke givet, at alle sognekirkerne over tid har haft lige stor betydning og søgning. Vi må nok forestille os en blanding af (små) stormandskirker med senere tilknyttet sogn og deciderede (store) sognekir-

ker. Det må formodes, at de store kirker som f.eks. Sankt Mathias Kirke fra starten blev bygget til og har nydt midlerne fra et sognefolk, mens en mindre kirke som Sankt Drottens blev bygget til brug for en lokal stormand, for senere at få et sogn tilknyttet.¹⁸ I løbet af den senere del af middelalderen nævnes alle 12 Viborg kirker som værende sognekirker.¹⁹

LANDBEBYGGELSE UDEN KIRKELIG BETJENING

Gennem det sidste år har Viborg Stiftsmuseum ved flere lejligheder undersøgt landbebyggelse fra sen vikingetid og ældre middelalder i nærområdet til Viborg by. Det er slående ved disse bebyggelser, der dateres til perioden 1000-1100-tallet, at der hverken er spor af en kirke, et kapel eller kirkegård.²⁰ Beboerne var kristne, men blev tilsyneladende hverken kirkeligt betjent eller begravet ved deres bebyggelser. En mulig forklaring er selvfølgelig, at vores udgravningsfelter ikke har været placeret der, hvor kirken har ligget, men udgravningsområderne er efterhånden så omfattende, at det skulle være mærkeligt, om vi rammer ved siden af hver gang.²¹

Beboerne i disse bebyggelser har selvfølgelig også skullet i kirke og skullet begraves. Dette er nok i stedet sket inde i Viborg by. Tanken er ikke helt uden belæg i det skriftlige kildemateriale. Bønderne i Loldrup nord for Viborg sognede således til Sankt Nikolai Kirke. Samme billede finder vi både i Lund og Roskilde, hvor en række af kirkegængerne uden for byen også sognede til kirker, der lå inde i byen.²² Løbende er der sket forandringer. Nogle sogne vokser, andre sygner hen. Flere af landbebyggelserne forsvinder tilsyneladende allerede i middelalderen,²³ og det kan have sat sine spor på de kirker, som man sognede til. Her tænkes specifikt på Sankt Mortens Kirke (5), hvor man indskrænker skibet og bygger et tårn i stedet. Det skal måske ses i lyset af, at der ikke længere var behov for et stort skib

til menigheden; måske fordi menigheden i sognet blev mindre. Det kan der have været flere grunde til: Sønderø-området gøres i begyndelsen af 1300-tallet ubeboeligt, idet søen opstemmer med over 2 m og/eller den mulige landbebyggelse, der sognede til kirken, forsvandt.

KIRKERNES STØRRELSE OG GRUNDPLAN

Hvor store var Viborgs sognekirker så? Vi kan delvis besvare spørgsmålet via de arkæologiske iagttagelser, vi har for hånden, og her tager vi alene udgangspunkt i størrelsen af skibet, det rum, hvor menigheden befandt sig.

KIRKE	SKIB LÆNGDE/ BREDDE	SKIBETS AREAL	KOR LÆNGDE/ BREDDE	KORETS AREAL	APSIS
Sankt Nikolai (3)	8 x 18 m	144 m ²	6 x 6 m	36 m ²	x
Sankt Mortens (5a)	9,5 x 23 m	225 m ²	7 x 7 m	49 m ²	
Sankt Mortens (5b)	9,5 x 18 m	171 m ²	7 x 7 m	49 m ²	?
Sankt Drottens (6)	6 x 14 m	84 m ²	4 x 5 m	20 m ²	?
Sankt Stefans (7)			7 x 7 m*	49 m ² *	
Sankt Mathias (9)	9,5 x 17	165 m ²	6 x 7 m	42 m ²	x
Sankt Mikkels (12)	8 x 16 m	128 m ²	6 x 6 m	36 m ²	

Alle mål er indvendige mål og omtrentlige. Murtykkelsen er anslået til 1 m. Mål i kursiv er anslåede. *Fundamentresterne tolkes bedst som et kor, men tolkningen er usikker.

Den største kirke, vi har målet på, er Sankt Mortens med et areal på 225 m² (5a). Den mindste har været Sankt Drottens Kirke (6) med et areal på ca. 84 m². Da Sankt Mortens Kirke (5b) formindskes, får den et areal på ca. 171 m², og det falder i fin tråd med de tre andre kirker: Sankt Nikolai (3) på ca. 144 m², Sankt Mathias (9) på 165 m² og Sankt Mikkels på ca. 160 m².

En "standard"-viborgensisk kirke har altså i grundplan målt ca. 160 m² +/- 10-15 m². Hvis vi

sammenligner med de landsbykirker, der ligger umiddelbart uden for Viborg, så måler grundarealet på skibet i f.eks. Vorde, Tårup og Kvols kirker under 100 m²; altså på størrelse med den mindste Sankt Drottens Kirke. Hovedparten af Viborgs sognekirker har altså været relativt store kirker.

KIRKER MED APSIS

Flere af kirkerne har haft apsis, hvilket fundet af de karakteristiske tildannede rundede apsissten fortæller. Apsis er et begreb, der har sin oprindelse i det græske ord hapsis, der betyder halvrund. Halvrunde sten, i et antal af fire, blev fundet ved Sankt Villads Kirke (4) i 1930'erne. En lignende sten fandtes også ved Sankt Drottens Kirke (6). Ved undersøgelsen af Sankt Mathias Kirke (9) fandtes ingen apsissten, men alene selve den jordgravede fundamentgrøft til apsidens.

KIRKER MED TÅRN

Fra de skriftlige kilder ved vi, at Sankt Ibs (1) og Sankt Hans (8) kirker havde tårn. Her hang stormklokken, der benyttedes, når der udbrød ildebrand, i årene efter Reformationen, først i Sankt Ibs, siden hen i Sankt Hans for til sidst at blive flyttet til Domkirken i 1613.

Der blev også bygget tårne til Sankt Mortens (5) og Sankt Drottens (6) kirker. Ved Sankt Mortens Kirke (5) skete det som nævnt ved at nedbryde den vestlige ende af skibet og så bygge tårnet her. Fremgangsmåden er lidt utraditionel og har betydet, at skibet er blevet noget indskrænket. Ved Sankt Drottens Kirke (6) har man haft pladsproblemer. Skrænten mod vest har ganske simpelt ligget i vejen, så man har været nødt til at forskyde tårnet mod syd, så det kom til at sidde asymmetrisk på skibets vestfacade.

Sankt Mikkel Kirke (12) var uden tårn, og det samme kan have gjort sig gældende for Sankt Ni-

kolai (3) og Sankt Mathias (9) kirker, men her var iagttagelsesforholdene ved kirkernes vestende ringe, så sporene af tårnene kan være fjernet af yngre aktiviteter efter Reformationen.

GULLEVS KIRKEPLANER

Som det tydeligt vil fremgå af nedenstående gennemgang af Viborgs kirker, så trækker vi store veksler på muremester Gullevs optegnelser og skitser, men det kan desværre ikke gøres helt ukritisk. Det blev lysende klart, da museet i 1999 gravede, før den såkaldte kirkeskulptur på Hjultorvet blev opført. Kirkeskulpturen var en gengivelse i naturlig størrelse af Gullevs skitse fra 1862 til Sankt Mathias Kirke (9). Gullevs tegning viste en mulig gotisk langhuskirke med skib og kor ud i et, et våbenhus og et muligt sakristi eller kapel. Udgravningen før støbningen af kirkeskulpturen viste noget helt andet; nemlig en romansk kirke med skib, et mindre kor og en halvrund apsis (se s. 82).

Man bliver også lidt urolig, når man omregner målene²⁴ på den detaljerige plan fra Sankt Hans Kirke (8). Skibet med kor er indvendig målt ca. 27 m langt, men kun ca. 6,5 m bredt, og altså kun lidt bredere end den forholdsvis lille Sankt Drottens Kirke (6). Det søndre sideskib er ca. 16 m langt og ca. 5 m bredt.

Der er ingen målestok på tegningen fra Sankt Peders Kirke (11) fra 1886, men det slår nok ikke helt fejl, hvis vi regner med, at en muret grav er ca. 2 m lang. Langhuskirken bliver dermed ifølge skitsen ca. 15 m lang og 4 m bred. Det står i skærende kontrast til Gullevs opgivelser fra 1870, hvor den er ca. 60 alen (ca. 38 m) lang og 11,5 alen (ca. 7 m) bred.²⁵ Det vil sige, at den har været næsten lige så stor som Sortebrødre Kirke, der er ca. 40 m lang og 8,5 m bred.²⁶

Om Sankt Mortens Kirke (5), den største blandt de arkæologisk undersøgte kirker, fortæller Gulle-

at den har været lille og i øvrigt tårnløs – de nutidige arkæologiske undersøgelser afslørede, at den er endda meget stor og senere får tilbygget et tårn.

Der er ingen som helst tvivl om, at Gullev registrerede både skeletter og fundamenter fra mange af Viborgs gamle kirker, og vi kan benytte hans optegnelser, når det handler om at placere kirkerne i byen. Men når det kommer til selve kirkernes grundplaner, så skal hans skitser og planer tages med mere end et gran salt.

NEDRIVNING AF KIRKERNE

Det er tænkeligt, at viborgenserne har påbegyndt nedbrydningen af kirkerne i 1529, men helt væk fra jordens overflade var de nu nok ikke lige med det samme. Således må der stå væsentlige rester af Sankt Drottens Kirke (6) tilbage i 1552, for da skænker kongen kirken med kalk, sten og tømmer til ærkedegnen Anders Skovgaard. Det nævnes også om Sankt Peders Kirke (11), at der stadig efter 1700 skulle være betydelige ruiner. Det må der også have været af Sankt Mortens Kirke (5), da man fra stedet i 1694 kunne købe 200 tilhuggede sten.

Byens stormklokke hang i Sankt Ibs (1) kirketårn fra 1584 til 1613, og var flyttet hertil fra Sankt Hans Kirke (8) i 1584, da dennes kirkegård blev omdannet til det nuværende Nytorv i forbindelse med hylldningen af den senere Christian 4. Så her har der også stået væsentlige bygningsdele længe efter Reformationen.

Hvis man sammenholder de godt nok lidt spredte oplysninger med det ældst kendte bykort, Resens kort fra 1677, er der noget, der tyder på, at en række af hans kirkeangivelser ikke udelukkende er baseret på andenhånds oplysninger. En række af kirkerne kan stadig på dette tidspunkt have stået hen som synlige ruiner, der vel nærmest har haft karakter af stenbrud.

HVORDAN SÅ KIRKERNE UD?

Gennem heldige arkæologiske udgravninger er det lykkedes at afsløre fem til seks nogenlunde sikre grundplaner af de 12 kirker (se s. 82), men skal vi blot fortælle lidt om selve udsmykningen og indretningen, så kommer vi ynkeligt til kort.

Det er egentligt forbløffende, at vi har så få genstande og levninger efter de mange sognekirker, der blev rejst i Viborg gennem middelalderen. Og mængden har været stor, tænk blot på mængden af glatte kvadersten, der løber op i mange hundrede m², op mod 24 døroverliggerer og over 100 vinduesoverliggerer osv.

Viborg har måske her mistet et væsentligt og spændende stykke kulturarv, der nok kunne have været værd at glæde sig over i dag. Mogens Mackeprang skriver i sin omtale af de to tympanoner med Kristus-fremstillinger (se nedenstående afsnit) følgende: "Ypperst mellem fremstillingerne af den velsignende Christus med livets bog, men uden sidefigurer står to fragmenter, der begge snart sagt naturligvis hører hjemme i Viborg". En klar tilkendegivelse af, at stenhuggerkunsten har stået højt i bispebyen.²⁷

Men hist og pist er der da noget bevaret. Nogle sten er genanvendt i bestående bygninger, gerne som sokkel eller trappesten, mens andre opbevares på Viborg Stiftsmuseum; enten i gårdhaven, i den permanente udstilling eller på magasin.

BYGGEMATERIALER OG BYGNINGS- OG INVENTARDELE

BYGGEMATERIALER

Langt hovedparten af kirkerne var nok opført helt eller delvist af granit, og i mange bygninger i Viborg har man med flid genbrugt de glatte granitkvadre; mest omfattende på Karnapgården i Sankt Mogens Gade (se s. 80). Kigger man godt efter på den nederste del af murværket i Statsadvokatens bygning i

samme gade, så vil man kunne se en lille blomst indhugget på en ellers glat kvadersten, så der er undtagelser fra reglen om de ellers billedløse kvadersten (se s. 100).

Der er også benyttet andre byggematerialer. Ved både Sankt Villads (4) og Sankt Stefans (7) kirker er der således fundet både hvide frådsten og røde alsten. Og Gullev nævner, at der er fundet tufsten – vel frådsten – ved Sankt Peders Kirke (11). Byggematerialer, vi gerne forbinder med de ældste stenkirker.

SOKKELSTEN

Vi starter nederst, som man jo gerne gør, når man rejser en bygning. Rundt om i byen finder vi mange sokkelsten. I forbindelse med de arkæologiske undersøgelser både ved Sankt Drottens (6) og Sankt Villads (4) kirker blev der opsamlet sokkelsten, der kan hidrøre fra de kirker, som tidligere har ligget på stedet. Sokkelstenene er dekoreret med skråkant profil og hulkehl.

En runesokkelsten, formoder vi, stammer fra Viborg og er nu udstillet på museet. På skråkanten er der indhugget et planteornament og på den lodrette flade en dobbelt rundbuefrise, hvori der med runer står skrevet "Asser" – måske navnet på bygmesteren eller måske ham, der bekostede opførelsen af kirken. I andre af buerne ses små træer – vel livets træ.²⁸

[LÆNGST TV]
Sokkelsten med
mandsnavnet Asser
skrevet med runer.
Foto Jesper Hjermin.

KARMSTEN

Der er kun bevaret to stumper af dekorerede karmsten. Den ene er placeret i Viborg Stiftsmuseums gårdhave og skulle være fundet i et stendige syd for Domkirken. Fragmentet har vel været en del af en mandshøj karmsten og viser et snoet bladværk – et velkendt motiv i spalte romansk stenhuggerkunst, som kan have prydet en døråbning i en af sognekirkerne eller måske i Domkirken.

Et andet muligt fragment af en karmsten, dekoreret med bladværk, er nu indmuret i siden til et trappeparti i Bispegården. Hvor den stammer fra vides ikke.

[ØVERST] To stumper
karmsten dekoreret
med planteslyng. Den
ene er nu indmuret
i Bispegården, den
anden i Viborg Stifts-
museums gårdhave.
Foto Jesper Hjermin.

DØROVERLIGGERE

– TYMPANONER MED BILLEDER

Fra en række af kirkerne har vi fund af tympanoner, de ofte halvrunde billedsten, der sidder over de to indgangsdøre.

To stykker af tympanoner sidder indmuret i Karnapgården. Det ene fragment er resterne af et smukt og veludført tympanon. Billedet viser Kristus med højre hånd løftet til velsignelse, og til

[HERUNDER] To
fragmenter af tympanoner er indmuret i
Karnapgården i Sankt
Mogens Gade. Foto
Jesper Hjermin.

venstre ses det græske bogstav alpha – A – som på den højre side har været modstillet af et omega – O – det første og det sidste bogstav i det græske alfabet. For yderligere at understrege dette billede er der også en sol, og på den modstående side har der været en måne; alle symboler på Kristi ord: “Jeg er begyndelsen og enden”.

Det andet fragment viser en stump af en engel og er ikke hugget med samme sikre udførelse. Hvilke kirker, de stammer fra, ved vi ikke, men tympanonet med englen kommer måske fra Sankt Mogens Kirke, der lå umiddelbart syd for Karnapgården.²⁹

De mest komplette fragmenter af dekorerede tympanoner er nu indmuret i museets gårdhave over et vandkar. Det store fragment er uden fundsted, mens det lille er fundet i Latinerhaven i 1951 ved omsætningen af stendiget ud mod Sankt Mogens Gade.³⁰ Midt på tympanonet er afbildet en kvinde, som ammer to skællede drager. Hen over dragernes rygge er der to store blomster. Kvindekikkelsen vokser på det nærmeste op af et bundt blomster eller blade, hvoraf det ene ligner et akanthusblad. Figuren benævnes i flæng enten “luxuria”, som betyder vellysten, én af de syv dødssynder, eller simpelthen “Moder jord”. I museets nye middelalderudstilling er udstillet en bemalet kopi af stenen.

Det tympanon, der pryder Domkirkens sydportal, skal fremhæves her.³¹ Det er fundet ved nedbrydningen af et stendige, der var omkring Dom-

[TV] Tympanonet med kvinden, der ammer to skællede drager, er malet i middelalderens stærke farver af kunstneren Henning Elwing. Kopien hænger i Viborg Stiftsmuseums middelalderudstilling. Foto Liselotte Sørensen.

[TH] Glat tympanon fra Sortebrødre Kirke. Foto Jesper Hjermin. Viborg Stiftsmuseums middelalderudstilling. Foto Liselotte Sørensen.

kirkegården, og stammer sandsynligvis fra Domkirken, men kan også have prydet en af sognekirkerne. Tympanonet viser Kristus med en bog i venstre hånd og højre hånd løftet til velsignelse. “Et smukt arbejde med en omhyggelig behandling af alle enkeltheder lige fra fuldskægget og det lange hår til kjortlens perleprydede søm” skriver Mackeprang i *Jydske Granitportaler* fra 1948.³²

DØROVERLIGGERE

– TYMPANONER UDEN BILLEDER

Der er flere fragmenter af billedløse tympanoner – det vil sige uden indhuggede billeder eller ornamenter. De har nu ikke været helt uden dekoration i middelalderen, for de har nemlig været bemalet i kraftige farver.

Fragmenter af glatte tympanoner er fundet ved arkæologiske undersøgelser ved Sankt Drottens Kirke (6) og Sankt Mortens Kirke (5). De to komplette tympanoner, der i dag er indmuret i Sortebrødre Kirke,³³ kan også stamme fra Sankt Mortens Kirke, da vi ved, at kirken køber 200 sten fra denne kirke i 1694, og blandt dem har tympanonerne måske været.³⁴ Fra nabokirken Sankt Villads (4) er der også bevaret en stump af et glat tympanon.

Under østfløjen til Brænderigården fandtes i 1962 et stort fragment,³⁵ og på museets fjernmagasin og i gårdhaven er der flere fragmenter fra billedløse tympanoner, dog er de alle uden oprindelsessted.

VINDUER

En hel vinduesmonolit er indmuret på sydsiden af koret på Sortebrødre Kirke³⁶ og stammer muligvis fra Sankt Mortens Kirke (5). Fra undersøgelserne ved Sankt Villads Kirke (4) er der fundet to hele, og ved Sankt Drottens (6) en halv vinduessten. I Viborg Stiftsmuseums gårdhave og rundt i byens diger og bygninger er der flere både hele og dele af vinduessten, men fra hvilke kirker de stammer vides ikke.

VIEVANDSKAR

Der er sørgeligt lidt bevaret af alt det inventar, der har været i kirkerne. Nogle af de gaver, trofaste kirkegængere skænkede gennem tiden, har dog overlevet, om det nu har været altre, døbefonte eller alterkalke.

I middelalderen var der i alle kirker et vievandskar, som gerne var placeret lige inden for døren. Det er en meget gammel praksis at dyppe fingerspidserne i vievand, før man gør korsets tegn. Skikken er overtaget fra den jødiske renselseskult, hvor man vaskede sig, før man gik ind i templet.

Hovedparten af karrene har været en kumme støbt

ind i murværket,³⁷ men der er også eksempler på mindre, løse kar, der har været placeret i en niche. En sådan mindre, løs granitkumme til det indviede vand stammer fra Viborg. I hvilken kirke, den oprindeligt har haft hjemme, vides ikke. På siden er der indhugget lidt bladværk. Den blev fundet i en gård i Reberbanen, hvor den blev benyttet til vandingstrug for høns.³⁸

FORTEPODIE?

Den store halvrunde indgangssten til Sortebrødre Kirke kan være rester af et muligt fonteplodie. Vi må regne med, at langt de fleste døbefonte i middelalderen var placeret i vestenden af kirken på et rundt plodie med to til tre trin. Placeringen var i bekvem nærhed af indgangen til kirken, og man har helt bevidst placeret døbefonten centralt, da dåben er indgangen til det kristne fællesskab. Døbefonten var altså hævet et godt stykke op over gulvet, hvorfor placeringen af fontenes udsmykning også giver bedre mening, da de nemmere kunne ses, og ikke som nu, hvor fonten står på gulvet, og man skal ned på knæ for at se billederne.

[TV] Vievandskarret endte sine dage som vandingstrug for høns i Reberbanen. Foto Liselotte Sørensen.

[TH] Tærskelstenen ved Sortebrødre Kirke har måske tidligere været en del af et fonteplodie. Foto Jesper Hjermand.

DØBEFONTE

En døbefonte med fire mandshoveder på hjørnerne er fundet i Viborg by, men det er uvist, i hvilken kirke den tidligere har været benyttet.³⁹ Fodstykker med mandshoveder på hjørnerne er der mange af på Fyn, skriver Mogens Mackeprang i sin store bog om døbefonte fra 1941,⁴⁰ men de optræder også på Viborg-egnen.⁴¹

ALTERSTEN

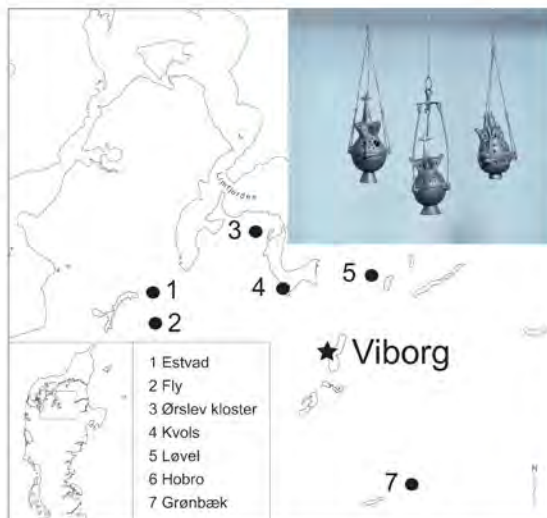
Alterstenen i granit med et hul til en helgengrav er fundet i Viborg, men nøjagtigt hvor, ved vi ikke.⁴² At samtlige kirker skulle have en helgengrav, blev besluttet på et kirkemøde i 787, ingen kirke måtte

Altersten med helgengrav fundet i Viborg. Hvilken kirkes alter, den har været indmuret i, ved vi ikke. Relikviebeholderen i bly stammer fra Tårup Kirke. Foto Liselotte Sørensen.

tages i brug, uden der var enten en rest af en helgen eller noget, som en helgen havde rørt ved. Og relikvien skulle placeres i den lille helgengrav i alteret og dækkes af en sten – sommetider marmor eller en anden italiensk sten. Alterstenen kan ses på Viborg Stiftsmuseum.

Gruppen af røgelseskar stammer fra landsbyer omkring Viborg og menes støbt i byen. Lignende røgelseskar har givet været i brug i Viborgs sognekirker. Foto Lars Guldager.

RØGELSESKAR

En gruppe røgelseskar fra bl.a. Grønbæk Kirke, Kvols Kirke, Løvel Kirke og et løst låg til et røgelseskar købt i Viborg i 1867⁴³ er alle sandsynligvis støbt på et værksted i Viborg i 1300-tallet. Det virker helt

[TV] Romanske gravsten fra Gråbrødre Kirke og Domkirken. Foto Jesper Hjerminde.

oplagt, at lignende røgelseskar også er blevet støbt til en række af Viborgs sognekirker.⁴⁴

Tanken med røgelseskarrene er, at den vellugtende røg steg til vejrs som et symbol på bønnerne til Gud.

VESTGALLERIER

I tre af kirkerne er der muligvis spor efter et såkaldt vestgalleri. Stenfyldte gruber er fundet ved Sankt Nikolai (3) og Mikkels (12) kirker, og i Sankt Mortens Kirke (5) har den vestlige del måske også været adskilt fra resten af skibet. Gruberne kan have udgjort fundamentet til en pille eller midtersøjle i vestenden af kirken, hvorover der kan have været et galleri. Her havde den stormand og hans familie, der havde bekostet opførelsen af kirken, plads – højt hævet over resten af menigheden, ganske som det kan ses i midtsjællandske kirker som Fjenneslev og Tveje Merløse og i den himmerlandske Skarp Salting Kirke.

PÅ KIRKEGÅRDEN

Oprindelsen til de fire kendte romanske gravsten er lidt uklar. To af dem ligger nu umiddelbart øst for Domkirkens sydportal, og de stammer vel fra Domkirkens kirkegård. Yderligere en er placeret i Hans Tausens Minde og kan have ligget på Gråbrødrenes kirkegård. Den sidste er i museets gårdhave og skulle stamme fra Brænderigården og kan måske tidli-

gere have ligget på kirkegården til Sankt Villads (4), Sankt Mortens (5) eller Sankt Drottens (6) kirker. De tre komplette er alle dekoreret med indhuggede kors på en lang stang – et såkaldt processionskrucifix.

SOGNEKIRKERNE

1. SANKT IBS ELLER SANKT JACOBS KIRKE VED HJØRNET AF SANKT NIKOLAI GADE OG ROSENSTRÆDE

Murermester Gullev var på pletten, da der udførtes jordarbejder her i 1825, og registrerede både fundamenter og skeletter. Men allerede i 1796 og 1807 havde man været i kontakt med kirken, da der ved jordarbejder var kommet fundamenter for dagen. Gullev beskriver ikke fundene nærmere, så vi kender så at sige intet til kirkens udseende. I de skriftlige kilder hører vi om kirken i 1284 under navnet "ecclesie b. Jacobi vibergis" og igen i 1448, hvor kirken nu kaldes for Sankt Ibs.⁴⁵ Kirken nævnes ikke i landehjælpen fra 1524-26 og er måske gået ud af drift.

Kirken havde et tårn, hvor byens stormklokke hang fra 1584 til 1613, men i forbindelse med Christian 4.s hyldning, fortæller Christen Erichsøn i sin byhistorie fra 1727,⁴⁶ blev den flyttet til Domkirkens nordtårn. Tårnet på Sankt Ibs Kirke overlevede altså Reformationen med næsten 100 år. Den nederste del af Rosenstræde (fra Sankt Nikolai Gade) hed tidligere Sankt Ibs Kirkestræde.⁴⁷

En alterkalk er mirakuløst nok bevaret fra Sankt Ibs Kirke og befinder sig i dag i Kastbjerg Kirke ved Mariager.⁴⁸ Indskriften lyder: "Broder Niels, kaldet Mav, gav mig til Sankt Jacobs Kirke, Viborgensere tænk på ham".

Sankt Ib eller Jacob (den ældre) var apostel og broder til Johannes Evangelist. Johannes blev henrettet omkring år 44 i Judæa under kong Herodes Agrippa 1.⁴⁹ Jacob missionerede i Spanien og blev

Alterkalken fra Sankt Ibs Kirke stammer fra tiden omkring 1400. På foden ses Sankt Jacob som pilgrim med muslingeskaller på hat og taske. Kalken er nu i Kastbjerg Kirke. Foto Poul Pedersen.

begravet i Compostella i Nordvestspanien. Her blev Jacobs grav i middelalderen et meget søgt valfartssted. På kalkmalerier og på alterkalken fra Sankt Ibs Kirke i Viborg er han afbildet i pilgrimsdragt med hat og stok. På hatten eller på hans taske ses gerne en stor hjertemuslingeskal – "Ibsskallen". Pilgrimme, som havde besøgt Compostella, satte skaller på deres dragt som et synligt bevis på, at de havde været ved helgenens grav, der befinder sig under hovedalteret i en lille hvælving. Derved viste de andre deres fromhed både i levende live og på den yderste dag, når de stod foran himmelens port og skulle lukkes ind af Sankt Peter, idet de fik skallerne med i graven. En arkæologisk undersøgelse i 1960 ved Sankt Stefans Kirke (7) afdækkede en grav, hvor den døde havde fået hele fire skaller med på den sidste rejse.

2. SANKT MOGENS KIRKE PÅ HJØRNET AF ROSENSTRÆDE OG SANKT MOGENS GADE

Ved husbyggeri i Sankt Mogens Gade i 1788 stødte håndværkerne på store kvadersten og skeletter, fortæller Gullev i 1868. Og op gennem årene har man til stadighed opgravet skeletter på denne grund. Resen fortæller, at en viborgenser ved navn Simon Bonde byggede en gård her i reformationsårene af

kvadersten fra Sankt Mogens Kirke, hvorfor vi nok tør formode, at der har været tale om en romansk kvaderstenskirke.⁵⁰ De skriftlige kilder omtaler "sanchte Magens soghen" i 1448⁵¹ og i 1476, hvor Lauritz Butz var prior ved "St. Mogens Kirke". I 1524 omtales sognepræsten Kristen Nielsen til Sankt Mogens Kirke.⁵² I 1541 får vi i forbindelse med Gråbrødre Klosters deling oplyst, at kirken lå lige nord for klosteret⁵³. Navnet Sankt Mogens Gade kender vi helt tilbage til 1475. I 1673 kaldtes den vestlige del af Rosenstræde for Sankt Mogens Kirkestræde.⁵⁴

Mogens er en fordanskning af det latinske ord magnus, som betyder stor. Kirken benævnes 1500 som "ecclesia s. Magni martiris."⁵⁵ Tre helgener har gennem historien båret dette navn. Den syditalienske hellige Magnus led martyrdøden under en romersk kejser, og det må være ham, kirken er opkaldt efter. Relikvier af denne helgen blev skænket til domkirken i Münster i Sachsen, hvor flere kirker og klostre opkaldtes efter ham.⁵⁶ Den Schweiziske Magnus var munk og blev senere biskop i Sankt Gallen. Og endelig er der Magnus af Orkneyøerne, der blev dræbt i 1116 på en lille ø Egilsay – Ejlilso. Denne Magnus, der var af nordisk afstamning, blev begravet i domkirken i Kirkwall. I alt 21 kirker i Europa er indviet til Sankt Magnus. I det gamle danske område fandtes der Sankt Magnus-kirker i Lund, Torum (Thorhamn) i Blekinge og Tating i Ejdersted.⁵⁷

3. SANKT NIKOLAI KIRKE VED SØVEJ

I 1970 gravede arkæologer fra Viborg Stiftsmuseum på hjørnet af Sankt Ibs Gade og Søvej og fandt sporene efter en kirke.⁵⁸ De var dog ikke de første på stedet, da arbejdsmænd allerede i 1790 havde opgravet svære bygningsfundamenter og menneskeben, ligesom en grav omkranset af kampesten kom for dagen.⁵⁹ Kirkeskibets bredde var ca. 10 m, og af skibets nordmur blev 15 m afdækket. Midt for murene blev der fundet en stenfyldt grube; måske

fundamentet til en pille, som har været med til at bære et specielt vestgalleri. Her kunne kirkens stifter sidde hævet over menigheden. Dynger af granitafslag viste, at kirken helt eller delvist var bygget af granit. I 1983 blev der ved ledningsarbejde fundet en såkaldt muret grav, hvor den døde var omgivet af en stenkiste, i dette tilfælde sat af kløvede granitsten.⁶⁰ Lignende grave kom muligvis for dagen, da man gravede ud til hjørnehuset i 1914, hvis der da ikke er tale om resterne af et gravkammer fra stenalderen, således at der har været en stenalderhøj på kirkegården.⁶¹

Sankt Nikolai Kirke er nævnt i et testamente fra 1304 og i 1452, hvor borgmester Jens Jensen solgte sin gård, som lå nord for vejen ved "sancti Nicolai kirky i Wiborgh". Og i forbindelse med udlejning af en ødegård i 1475 bliver både sognet og sognepræsten Andree Nicolai nævnt.⁶²

Danmarks store reformator, Hans Tausen, indrettede i 1529 sin bolig i den tidligere kirkelade til Sankt Nikolai Kirke.⁶³ I middelalderen vandrede bønderne fra Loldrup til gudstjeneste i Sankt Nikolai Kirke, for man siger, at de sognede til kirken.⁶⁴ I 1727 nævner Erichsøn, at her havde bisperne deres residens i sognet og kalder det ikke Sankt Nikolai sogn, men bruger den danske form Sankt Nielses sogn.⁶⁵ Kirken er ikke nævnt i landehjælpen 1524-26, hvorfor den muligvis allerede er nedlagt før Reformationen.⁶⁶

Sankt Nikolai var en sære from mand, noget, der allerede havde vist sig, da han var ganske spæd, hvor han ikke døde på fastedagene onsdag og fredag! Som voksen vakte han til live tre drenge, som var blevet slagtet og puttet i saltkarret af en krovært. Han reddede også tre unge fattige piger fra at ende på et bordel ved tre nætter i træk at kaste en pung fyldt med guldmønter ind gennem vinduet, så de kunne blive ordentligt gift – nok den begivenhed, der var med til at forme hans nutidige store popularitet i december måned, og som samtidig sikrede

ham status som alle jomfruers hjælp og trøst. En anden form af navnet Nikolai er Claus eller Sankt Claus, der blev til Santa Claus, julemandens navn i de engelsktalende områder. Sankt Nikolai reddede desuden et skib fra at gå under, og derfor blev han helgen for de søfarende.

I Ål Kirke er der fra 1200-25 en hel kalkmalet frise, der viser mange af Nikolais helgenlegender – så alt tyder på, at han allerede var en populær figur i den ældre middelalder.

4. SANKT VILLADS KIRKE VED SANKT NIKOLAI GADE

Sankt Villads Kirkes grundplan kender vi ikke. Men fund fra 1930'erne af tilhuggede buede granitsten og to romanske vinduesoverligger fortæller, at vi nok står over for en romansk granitkirke, hvor koret har haft en buet tilbygning, en apsis. Over en af dørene lå en glat dørøverligger, et såkaldt tympanon.⁶⁷ Rester af byggematerialer, som blev fundet i 1960'erne, tyder på, at kirkens bygmestre også benyttede hvide frådsten og røde alsten,⁶⁸ som var meget lig stenene, vi stadig kan se i vinduessmigene i Viborg Domkirkes krypt.

De skriftlige kilder nævner Sankt Villads Kirke allerede i 1188 under betegnelsen "sanctum Willehadum."⁶⁹ Den høje alder stemmer fint overens med de anvendte byggematerialer, idet frådsten og alsten ofte blev benyttet i de ældste danske kirker.

Sankt Villads – eller som han mere korrekt hedder: Sankt Villehad – var angelsachser og en af kejser Karl den Stores håndgangne mænd. Han hjalp kejseren med at omvende hedninge, først blandt friserne, senere blandt sachserne i Nordtyskland, for at ende som bisp i Bremen, hvor ærkebispesædet, der også dækkede Danmark, var beliggende. En af Villehads betroede hjælpere, Ansgar – der ifølge legenden kristnede Danmark – nedskrev siden hans helgenlegende. Blandt den store samling af hellige relikvier, som blev opbevaret i Domkirken indtil den store brand i 1726,

fandtes der nogle af Villadses knogler og noget af hans bukser og endvidere et Sankt Villads-skrin, som måske var fra den gamle sognekirke.⁷⁰

Den sydligste del af Sankt Ibs Gade, tidligere Østre Adelgade, kaldtes for Villads Gade.⁷¹

5. SANKT MORTENS KIRKE VED SANKT MATHIAS GADE OG RIDDERGADE

Sankt Mortens Kirke blev delvist afdækket ved en arkæologisk undersøgelse i begyndelsen af 1960'erne, da Viborg Kommune ændrede vejføringen i det, vi nu kender som Lille Sankt Mikkel Gade.⁷²

Skibets udvendige mål var ca. 25 x 11,5 m, mens koret har været lidt smallere. I vestenden er der muligvis spor efter et vestgalleri, hvor kirkegrundlæggeren og hans familie har kunnet følge gudstjenesten. Senere i middelalderen blev det mulige vestgalleri fjernet, og skibet blev afkortet med 5 m. Indgrebet gav plads til et 4,5 x 4,5 m stort tårn.

Kirken var opført af granitkvadre og var rejst på en sokkel med skråningsprofil og hulkehl. I 1694 blev der solgt 200 kvadersten fra tomten til Sortebrødre Kirke.⁷³ Måske har kirken også haft en halvrund apsis, for flere krumt tilhuggede sten er fundet i Viborg-hallens have, hvor kirken lå. Over en af dørene har der siddet et glat tympanon – en halvrund dørøverligger.⁷⁴ Taget har været dækket af tegl og bly, og selve kirkerummet har haft hvælvinger. Kirken nævnes i 1440 som "santcj Morthens". Johannes Nikolai nævnes som sognepræst i 1499 ved "Sancti Martini Vibergis".⁷⁵ Sognet og kirken har ligget syd for Domkirken, læser vi i breve fra 1477, 1479 og 1480,⁷⁶ og i et brev fra 1508 står der, at kirken og kirkegården mod nord lå ud til et stræde, der må være en forlængelse af nuværende Domkirkestræde ned til Riddergade.⁷⁷

Gullev mener, at kirken har været lille og uden tårn.⁷⁸ Viborg Domkirkes arkitekt N.L. Höyen (1798-1870) skriver i sin dagbog fra genopførelsen i 1864-76, at der var et relief af Sankt Morten indmuret i Gråbrødre Kirkes tårn.⁷⁹

Den sydlige side af skibet til Sankt Mortens Kirke. I baggrunden Brænderigården. Foto Viborg Stiftsmuseum.

Sankt Morten eller Martin er en fordanskning af Martinus. Han var en romersk officer, som senere blev biskop af Tours i Frankrig. På en rejse mødte han en dag en tigger, han stoppede op og delte sin kappe i to, så de hver fik et stykke at dække sig med. Det ene kappestykke blev siden opbevaret som et relikvie i domkirken i Tours i en tilbygning, der efter kappen blev kaldt cappella, på dansk kapel. Og den, der passede på kappen, var selvfølgelig en kappellan.

6. SANKT DROTTENS/TRINITATIS KIRKE VED RIDDERGADE

I årene 1963, 1977, 1999 og sidst i 2006-07 fandt Viborg Stiftsmuseums arkæologer spor af en kirke og en kirkegård ved Riddergade.⁸⁰ Kirken har væ-

ret bygget af granit og røde teglsten og har været et relativt lille gudshus. Den vestlige ende af skibet og et tårn blev afdækket og afslørede, at skibet var ca. 8 m bredt, mens tårnet målte 4 x 6 m – udvendige mål. Skibets fulde længde med kor er anslået til ca. 20 m. Store dele af skib, kor og en mulig apsis – der er fund af en krum kvadersten – ligger i dag under Lille Sankt Mikkels Gade. I alt 171 grave blev undersøgt. En række grave viste sig at have en afvigende orientering, hvilket kunne tyde på, at der på stedet har ligget en ældre kirke, måske af træ.

Kirker med navnet Drotten hører til blandt de ældste, vi kender,⁸¹ Viborgs eksemplar er nævnt så tidligt som i 1188, her under navnet “Sanctæ Trinitatis”⁸² og igen i 1527, hvor kirkeværgen Laust Kedelsmed betaler 15 mark i skat af kirken til Frederik 1.⁸³ I 1552 var der stadig rester tilbage af kirken, måske som en ruin. Det ved vi fra et brev, hvor kongen giver Sankt Drottens Kirke med kalk, sten og tømmer til ærkedegn, mester Anders Skovgaard (1480/85-1554).

Kirken har været benævnt Trinitatis eller Drotten på gammeldansk. Begge ord betyder Treenigheden og henviser til Gud Fader, Sønnen og Helligånden.

7. SANKT STEFANS KIRKE VED LILLE SANKT MIKKELS GADE

I et længere notat på Lokalhistorisk Arkiv læses

At der på det nævnte sted har været kirkegård er aldeles sikkert, fra 1780 til 1830 vides bestemt, at der flere gange er opgravet kister med menneskeben og i 1861 en kiste med en kårde og en daggert⁸⁴ og et sandstens billede.⁸⁵

Knogler fandt man også mange af, da Lille Sankt Mikkels Gade blev udvidet i 1960.⁸⁶ Arkæologiske undersøgelser forud for vejreguleringen afslørede en række grave samt fundamentgrøfter med en

De fire muslingeskaller fra en grav ved Sankt Stefans Kirke viser, at den gravlagte har været på pilgrimsfærd til Santiago de Compostella i Nordspanien. Her ligger Sankt Jacob begravet. Foto Liselotte Sørensen.

bredde på 7 m til en kvadratisk bygning. Hvis bygningen har været koret til en kirke, skal resten af kirken findes under Lille Sankt Mikkel's Gade. Hvid frådsten (kildekalk) og rød alsten, som kendes fra hedeegnen, har været en del af kirkens byggemateriale. Også flere mønter blev fundet, og den ældste er slået af Valdemar den Store (konge 1157-82).

I en af gravene lå fire såkaldte Ibs-skaller,⁸⁷ muslingeskaller fra Santiago de Compostella i Nordspanien.

Sankt Stefans Kirke er nævnt i skriftlige kilder i 1378, og sognet nævnes i 1351⁸⁸ som Sankt Stephans Sogn og Kirke. Kirken optræder ikke i landehjælpen 1524-26.

Sankt Stefan forbindes med julen. Hans helgendag falder 26. december, og i legenden fortælles, at han som kong Herodes stald dreng var ude at vande hestene tidligt om morgenen. Derfor så han, som den første, den store Bethlehemstjerne. Han skyndte sig op til kongen og fortalte, at nu var der blevet født én, der var større end alle andre. Det tro-

ede Herodes ikke på: "Det vil være lige så umuligt, som hvis den stegte hane på min tallerken pludselig rejste sig op og begyndte at gale". Hanen blev selvfølgelig straks levende og galede: "Kristus er født". Kong Herodes befalede straks, at drengebørn i mange miles omkreds skulle slås ihjel, og Stefan stald dreng blev tillige også stenet til døde.

Flere domkirker i Tyskland er indviet til Stefan, således domkirkerne i Metz, Magdeburg, Paderborn og Halberstadt.⁸⁹ Stefan afbildes, mens han bliver stenet.

8. SANKT HANS KIRKE PÅ NYTORV

Sankt Hans Kirke bestod af skib og kor, et kapel, et sideskib mod syd og et tårn mod vest. Oplysningerne er fra murermester Gullev, der registrerede sporene af kirken, da Nytorv blev omlagt og brolagt i 1832.⁹⁰ Sine iagttagelser sammenfattede han små 50 år senere i en tegning dateret C. Gullevsen(ior) 1886,⁹¹ men i sandhedens interesse må det siges, at det er en noget smal kirke, som han tegner. Skibet er således ca. 27 m langt, men kun 6,5 m bredt.

Ved Reformationen i Viborg i 1529 blev kirken på nær tårnet revet ned. I tårnet hang byens stormklokke frem til 1584, hvor hele kirkegården blev ryddet og brolagt, da pladsen – Nytorv – skulle anvendes til hyldning af prins Christian, den senere kong Christian 4.

Kirken nævnes første gang i 1274⁹² som "s. Hannnsz kircke", hvor den skænkes til Johanniterne på Antvorskov Kloster. I 1440 var ejerskabet overgået til domkapitlet.⁹³ Jesper Simonsen nævnes som værge til kirken i 1527.⁹⁴

Sankt Hans er en fordanskning af Johannes. Enten er der tale om Johannes Evangelist, som skrev Johannes-evangeliet eller – og det er mere sandsynligt – Johannes Døberen, der er blandt de helt centrale helgener. Kristus betegnede ham selv som: "Den helligste mand, der er født af en kvinde".

Johannes døbte Jesus i Jordanfloden. Døberen afbildes gerne i halvlång kamelhårskjortel med bælte. I den ene hånd har han en bog, hvorpå der efter Johannes-evangeliet ligger et lam, idet der står: “Se det guds lam, som bærer alverdens synd.”⁹⁵ Sammen med Maria var han menneskehedens vigtige forbeder, der på den sidste dag – dommedag – skulle gå i forbøn for alle syndere. Efter Salomes berømte slørdans blev han halshugget på ørkenborgen Machæus.⁹⁶

9. SANKT MATHIAS KIRKE PÅ HJULTORVET
Mathiaskirken har ligget omtrent midt på Hjultorvet. Rester af kirken kom for dagen i 1817, 1829 og 1861 fortæller Gullev.⁹⁷ Hans rekonstruktion, en gotisk langhuskirke med våbenhus, dannede baggrund for det plateau, der i dag (2010) er på torvet. Men det har intet med virkeligheden at gøre. Det blev klart ved den arkæologiske undersøgelse forud for bygningen af plateauet. Her afdækkedes sporene af en romansk kirke, der bestod af skib, kor og en halvrund apsis.⁹⁸

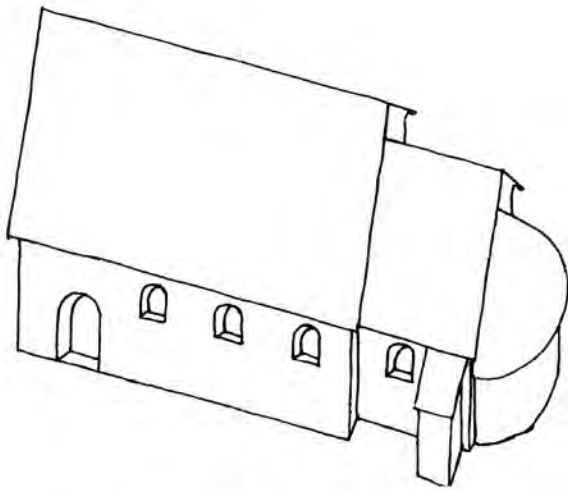
Kirken, der nævnes første gang i 1304 under navnet “sancti Mathei”, havde en samlet udvendig længde på 28,5 m, skibet var 11,2 m bredt og koret 8 m bredt. Den arkæologiske udgravning i 1999 viste også mulige spor efter en ældre trækirke. Tre stolpehuller syd for stenkirken stammer formodentlig fra denne.⁹⁹ På Christian 3.s tid blev Sankt Mathias Kirke skænket til byen, hvorefter borgerne rev den ned og udlagde kirkegården til torv. Ved de sidste tre udgravninger på torvet i 1990'erne er der indsamlet ca. 250 skeletter.¹⁰⁰ Kirkegårdsudgravningen i 1994 afdækkede ca. 100 grave, hvoraf en enkelt skilte sig ud. Den døde havde fået et blystykke med runer med sig i graven. På blystykket stod der formodentlig en trylleformular og en bøn til jomfru Maria.¹⁰¹

Kirken er opkaldt efter apostlen Mathias, der indtrådte i flokken af apostle som følge af en lod-

En stensat grav fra Sankt Mathias kirkegård. Den er nu udstillet på Viborg Stiftsmuseum. Foto Viborg Stiftsmuseum.

trækning, efter at Judas Iskariot var blevet bortvist.¹⁰² Mathias, eller Mads på dansk, blev ifølge legenden henrettet ved halshugning foran templet i Jerusalem, da han havde vakt ypperstepræsten vrede ved at omvende jøder til kristendommen. Han afbildes derfor enten med en økse eller en hellebard.

10. SANKT BUDOLFI KIRKE VED STORE SANKT PEDER STRÆDE

Her står vi virkelig over for en af de helt forsvundne kirker i Viborg. I 1848 fortæller Gullev om rester af en kirke med kirkegård, der blev fundet i Store Sankt Peder Stræde 4, og ca. 1880 blev der optaget skeletter under Store Sankt Peder Stræde 2.¹⁰³ Kirkeresten bestod bl.a. af en stump af en apside. Men nyere arkæologiske undersøgelser i årene 1971, 1984

og 2008¹⁰⁴ har ikke givet spor af hverken kirke eller kirkegård og har kun vist smedeaktivitet på stedet. Pladsen synes også for trang til en kirke, men spor efter kirken dukker nok op en dag i nabolaget til enten Lille eller Store Sankt Peder Stræde.

Den forsvundne Budolfi Kirkes sogn er nævnt i kilderne i 1188 under navnet "parochia sancti Botulphi",¹⁰⁵ og i et brev fra 1263 kan vi læse, at der er tilknyttet et nonnekloster af augustinerordenen til stedet.¹⁰⁶ Måske er kirken allerede nedrevet i midten af 1400-tallet.¹⁰⁷ Den optræder ikke på listen over bidragsydere til landehjælpen 1524-26.

Sankt Budolfi eller Botolphus, som han hed i sit hjemland England, var abbed og leder af et kloster i East Anglia, hvor han døde i 680. Han beskytter fiskere og søfarende. Han afbildes med sit navn, Botolphus eller Bojle, som hans navn fordanskes til, og havde kirker opkaldt efter sig i England og Skandinavien, men er ellers ikke kendt på det europæiske fastland. Forholdet skal ses i lyset af de meget tætte forbindelser, der var mellem England og Danmark på det tidspunkt, givetvis understøttet af den fælles konge Knud den Store.¹⁰⁸

[ØVERST] Rekonstruktion af Sankt Mathias stenkirke. Tegning Jane Fruergaard.

11. SANKT PEDERS KIRKE VED LILLE SANKT PEDER STRÆDE

Sankt Peders Kirke har ligget under den imponerende "Villa Tatoi". Fundamenterne fra et gotisk langhus, hvor skib og kor er under samme tag, blev registreret i 1870 af murermester Gullev. Det er dog

[HERUNDER] Blystykker med en sygdomsafværgende besværgelse skrevet med runer, fundet i en grav på Sankt Mathias kirkegård. Foto Liselotte Sørensen.

en utrolig lille kirke, hans skitse viser; kun ca. 14 m lang og 5 m bred i udvendige mål. Der var også indirekte spor af en ældre kirke, idet flere af begravelserne, hvoraf nogle havde en ganske afvigende orientering, var ødelagt af stenkirkenes fundamenter. Den ældre kirke har været bygget af bl.a. frådsten.¹⁰⁹ Der skulle stadig efter 1700 have kunnet ses betydelige rester af kirken.¹¹⁰

Undersøgelser fra 1973 og 1989 viser, at kirkegården nåede helt ud til Lille Sankt Peder Stræde.¹¹¹ Kirken nævnes første gang i 1274 sammen med præsten "Nicolao, rectore ecclesie sancti petri Wibergensis"¹¹² og igen i 1499: "sanctum petrum vibergis."¹¹³

Sankt Peder var apostel og blev under kejser Nero i Rom korsfæstet med hovedet nedad. Han blev begravet i Peterskirken i Rom og afbildes gerne med en bog og en stor nøgle, idet Kristus sagde til ham: "Og jeg vil give dig himmeriges nøgler."¹¹⁴ Han regnes for den første pave, og pavestolene i Rom benævnes da også Sankt Peders stol.

12. SANKT MIKKELS KIRKE VED SYDENDEN AF LILLE SANKT MIKKELS GADE
Lidt uden for den middelalderlige byvold, placeret på en høj bakkeknold, lå Sankt Mikkel Kirke. Mikkelkirker er gerne placeret højt, som det er tilfældet med Mont Saint Michel i Normandiet og vores hjemlige kirker i Slagelse og Slesvig.

Hovedparten af kirken blev udgravet, før man byggede "Klinikhuset" i 1977.¹¹⁵ Skibet har indvendigt været ca. 16 m langt og 10 m bredt, og koret har været ca. 6 m bredt. Kirken har været bygget af granitkvadre, og taget har været dækket af bly og tegl. I vestenden (tårnenden) fandtes et fundament af sten, som muligvis har båret et hævet vestpulpitur. Herfra har kirkens grundlægger måske overværet messen hævet over det almindelige sognefolk. En kilesten til et dørstik skulle befinde sig på Viborg Stiftsmuseum.¹¹⁶ Begravelserne på kirkegården var talrige. En serie grave var ødelagt af stenkirkenes fundament,

ligesom flere havde en afvigende orientering. Der har altså været en ældre kirke på stedet, måske en trækirke.

Kirken nævnes ca. 1160, og i brevet pointeres, at den i 40 år har tilhørt kannikkerne ved Domkirken.¹¹⁷ Vi kan altså med sikkerhed følge kirken tilbage til ca. 1120. Muligvis har den indgået i byens spe-dalskhedshospital, den såkaldte Sankt Jørgensgård, da det i brevet udtrykkeligt nævnes, at den skænkes til de fattiges hospital i Viborg. Placeringen uden for byens vold kunne tale for denne tanke. Her lagde man nemlig Sankt Jørgensgårdene i middelalderen, så smittefaren blev begrænset mest muligt samtidig med, at beboerne havde mulighed for at tigge almisser af de forbipasserende.

Sankt Mikkel eller Mikael er ærkeenglen, der fører sjælene fra dødsriget til dommen på den yderste dag. Her vejer han sjælens gode og onde gerninger

og er ofte afbildet helt bogstaveligt med en vægt i den ene hånd. Som englenes anfører besejrer han også dragen. Han må ikke forveksles med Sankt Jørgen, som ikke afbildes med vinger, han var "kun" martyr og ikke en engel.

13. KIRKE ELLER KAPEL VED GRÅBRØDRE KLOSTER

Da Viborg i 2004 fejrede 475-året for Reformationen, var opstillingen af Bjørn Nørgaards Hans Tausen-statue et af tiltagene. Men før denne kunne placeres i det lille anlæg Hans Tausens Minde ved Gråbrødre Kloster, skulle museet undersøge, hvad jorden gemte på.

Udgravningen viste selvfølgelig spor efter klosteret i form af et stykke murværk samt talrige grave fra en intensivt benyttet kirkegård. Kirkegården må have været ældre end klosteret fra 1235. Formo-

dentlig har gråmunkene overtaget en ældre kirke og kirkegård og benyttet den, indtil de fik bygget deres egen klosterkirke. I takt med klosterets udbygning er den gamle kirkegård blevet sløjfet, så de gamle grave kom til at ligge under bygningerne.¹¹⁸

Vi ved ikke, til hvilken helgen kirken har været indviet.

Bojer man sig ned og kigger på soklen til Statsadvokaturen i Sankt Mogens Gade, vil man opdage, at en af kvaderstenene prydes af en lille blomst. Foto Jesper Hjermin.

Begravelserne under østfløjen i Gråbrødre Kloster kan hidrøre fra en ældre kirke eller et kapel på stedet. Foto Jesper Hjermin.

LITTERATUR

- Andersen, Michael: Rigets hovedby, Frank A. Birkebæk, Ernst Verwohlt og Mette Høj (red.): *Roskilde Bys historie – tiden indtil 1536*, 1992.
- Carelli, Peter: *Et kapitalistisk anda*, 2001.
- Christiansen, Tage E.: Røgelseskar fra Viborg, Erik Levin Nielsen (red.): *Bidrag 1 til viborgegnens topografi og historie*, 1970.
- Erichsøn, Christen: *Viborg Byes beskrivelse*, 1727, reprotryk 1984.
- Heise, A.: *Diplomatarium Vibergense. Breve og aktstykker fra ældre viborgske arkiver til Viborg bys og stifts historie 1200-1559*, 1879.
- Hjermind, Jesper: Sankt Mathias Kirke på Hjultorvet, *Viborg Bogen*, 2001, s. 48-54.
- Hjermind, Jesper: Et kig til Gråbrødre klosterets ældste historie, *Viborg Bogen*, 2005, s. 19-24.
- Hjermind, Jesper, og Mikael Holdgaard Nielsen: Trækirke i Aidt? *Viborg Bogen*, 2005, s. 51-55.
- Hjermind, Jesper, Mette Iversen og David E. Robinsson: "vuiberge hic coronatur rex dacie", Mette Iversen, David E. Robinsson, Jesper Hjermind og Charlie Christensen (red.): *Viborg Sønderø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*, 2005, s. 553-63.
- Jørgensen, Ellen: Fremmed indflydelse under den danske kirkes tidligste udvikling, *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter*, 7. række. Historisk og filosofisk afd., I, II, 1908.
- Kieldsen, Mikkel, og Mikael Holdgaard Nielsen: Vikinger på Vestermarken, *Viborg Bogen*, 2007, s. 43-55.
- Krog, Andreas Christian: *Samlede efterretninger om Viborg Bye i ældre og nyere tider*, 1779.
- Kristensen Krongaard, Hans: *Middelalderbyen Viborg*, 1987.
- Kristensen Krongaard, Hans: Sognekirker, klostre og hospitaler, Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkoe (red.): *Viborgs Historie*, I, 1998.
- Köcher, A.: *Viborg Sønder Sogns Kirkes historie*, 1929.
- Liebgott, Niels-Knud: *Hellige mænd og kvinder*, 1982.
- Mackeprang M.: *Danmarks middelalderlige dobefonte*, 1941.
- Mackeprang M.: *Jydske granitportaler*, 1948.
- Nyborg, Ebbe: Kirke og sogn i højmiddelalderens by, Søren Bitsch Christensen (red): *Middelalderbyen*, Danske Bystudier, 1., 2004, s. 113-90.
- Resen, Peder Hansen: *Kobberstikkene fra Peder Hansen Resens Atlas Danicus, 1677*. Udgivet med efterskrift og kommentarer af Ib Rønne Kejlbo, 1974.

- Severinsen, P.: *Viborg Domkirke med stad og stift i 800 aar*, 1932.
- Ursin, M. R.: *Stiftsstaden Viborg. En topografisk, historisk og statistisk beskrivelse med tilhørende grundtegnning*, 1849.
- Velle, Jens: Murermester Gullev – Viborgs første byarkæolog, *MIV*, 2, 1972, s. 28-35.
- Velle, Jens: Sankt Mikkel's kirke i Viborg. *MIV*, 8, 1979, s. 58-73.
- Velle, Jens: Alterkalken fra Sankt Ibs kirke i Viborg – som kom til Kastbjerg, *Viborg Stifts Årbøger*, 1985, s. 93-108.
- Viborg Amts Stednavne*. Udg. af Stednavneudvalget, 1948.

NOTER

Der skal lyde en stor tak til Mette Klingenberg, Lars Agersnap og Pia Lindgreen for hjælp til retstavning, kommasætning og faglige kommentarer.

Forkortelse: VSM: Viborg Stiftsmuseum.

- 1 Liebgott 1982.
- 2 Kristensen 1987, s. 47 ff. Kristensen, 1998, s. 95 ff.
- 3 Kristensen 1998, s. 357, note 37.
- 4 Kristensen 1998, s. 17.
- 5 Erichsøn 1727, s. 24-29.
- 6 Krog 1779.
- 7 Ursin 1849.
- 8 Ursin 1849.
- 9 Velle 1972.
- 10 VSM 21D.
- 11 Velle 1972, s. 31.
- 12 Er der tale om, at vi her står over for nogle af byens allerældste kirker? Sankt Budolfi og Sankt Villads nævnes (sammen med Sankt Drottens) således i den ældste kilde omtalende viborgensiske sognekirker, fra 1188 (Heise 1879, kilde 1). Og er de på dette tidspunkt i slutningen af middelalderen så nedslidte, at de reelt ikke benyttes mere? Eller er de tidligere "store" stormandskirker uden et tilpas stort sognefolk til at vedligeholde bygningerne?
- 13 Alle Danmarks kirker skulle betale til forsvaret mod den landflygtige konge Christian 2.
- 14 Kristensen 1987, s. 55.
- 15 Heise 1879, kilde 1.
- 16 Hjermind 2005.

- 17 Eller har vi fundet dem, men muligvis blot ikke kan udskille de "gamle træk" i det arkæologiske materiale?
- 18 Ebbe Nyborg skrev i 2004 angående kirke og sogn i den højmiddelalderlige by følgende: "Meget tyder på, at vore byer og deres kirkelige struktur fra endog meget tidlig tid har udviklet sig i et ganske sammensat mønster af dominans, beskyttelse, samarbejde og fællesskab, der ikke lader sig indfange ved enkle og enstrengede teorier". Nyborg 2004, s. 155 ff.
- 19 Kristensen 1987, s. 55.
- 20 Der kan selvfølgelig være tale om ikke-kristne bebyggelser, men husenes udformning og bl.a. fund af 1000-tals keramik, som vi kender det fra Viborg Sønder sø, taler mod den opfattelse.
- 21 Museet har undersøgt en bebyggelse ved landsbyen Aidt i 2005, hvor der er overbevisende spor efter en trækirke. Den har ikke haft begravelsesret – i alt fald blev der ikke fundet grave. Hjerminde og Holdgaard Nielsen 2005.
- 22 Andersen 1992, s. 148. Carelli 2001, fig. 96.
- 23 Kristensen 1987, s. 105.
- 24 Her er benyttet et alenmål på 63 cm.
- 25 Severinsen 1932, s. 46.
- 26 Køcher 1929, s. 93.
- 27 Mackeprang 1948, s. 168.
- 28 VSM 7334.
- 29 Legenden om den italienske Magnus starter med besøget af en engel. Severinsen 1932, s. 32. At tympanonet skulle stamme fra Sankt Mogens Kirke nævnes også af M. Mackeprang i dennes bog om de jyske granitportaler, Mackeprang 1948, s. 168.
- 30 VSM 7326.
- 31 Nordtympanonet viser to modstillede løver, se Mackeprang 1948, fig. 221.
- 32 Mackeprang 1948, s. 168 ff.
- 33 Køcher 1929, s. 9.
- 34 Køcher 1929, s. 31.
- 35 VSM 8897.
- 36 Køcher 1929, s. 15. Stenen bærer i øvrigt Christen Erichsøns og hans hustrus initialer til minde om rejsningen af det nuværende tårn.
- 37 Et af de få vievandskar, der er bevaret på den oprindelige plads til i dag, kan ses i Karup Kirke.
- 38 VSM 6342.
- 39 VSM 7317.
- 40 Mackeprang 1941, s. 168.
- 41 Mackeprang 1941, s. 279.
- 42 VSM 6519.
- 43 VSM 6519.
- 44 Christiansen 1970, s. 30 ff.
- 45 Kristensen 1987, s. 48.
- 46 Erichsøn 1727 s. 29. Han placerer kirken ude ved Sankt Ibsport, "på dend Plads som Natmanden boer".
- 47 Severinsen 1932, s. 32.
- 48 Vellev 1985.
- 49 Apostlenes Gerninger 12, 1-2.
- 50 Severinsen 1932, s. 36.
- 51 Heise 1879, kilde 48.
- 52 Heise 1879, kilde 210.
- 53 Kristensen 1987, s. 48.
- 54 Resen (kortet).
- 55 Viborg Amts Stednavne, 1948, s. 4.
- 56 Severinsen 1932, s. 37.
- 57 Severinsen 1932, s. 38.
- 58 VSM 580C.
- 59 Ursin 1849, s. 24.
- 60 VSM 770D.
- 61 Fotokopi af brev fra Rasmus Brostrøm til Hugo Matthiessen dateret 10. november 1924 (VSM 160C)
- 62 Heise 1879, kilde 51 og 79.
- 63 Kristensen 1987, s. 48.
- 64 Kristensen 1987, s. 105.
- 65 Erichsøn 1727, s. 28.
- 66 Severinsen 1932, s. 46.
- 67 VSM 6050.
- 68 VSM 575D og 469D.
- 69 Heise 1879, kilde 1.
- 70 Severinsen 1932, s. 44.
- 71 Severinsen 1932, s. 42.
- 72 VSM 107:1963 og 95A.
- 73 Køcher 1929, s. 31.
- 74 VSM 189:1963.
- 75 Heise 1879, kilde 155.
- 76 Heise 1879, kilde 83, 87 og 89.
- 77 Heise 1879, kilde 175.

- 78 Severinsen 1932, s. 38.
- 79 Severinsen 1932, s. 535, note 22.
- 80 VSM 574D, 817D, 962F og 09264.
- 81 Jørgensen 1908, s. 77-78.
- 82 Heise 1879, kilde 1.
- 83 Heise 1879, Tillæg II, 1527.
- 84 Købt af en af de englændere, der var beskæftiget med at bygge jernbanen. Severinsen 1932, s. 40.
- 85 Udateret og usigneret notat på Viborg Lokalhistoriske Arkiv. Ud fra sammenhængen i teksten må notatet være skrevet efter ca. 1915.
- 86 VSM 580C.
- 87 VSM 8388.
- 88 Heise 1879, Tillæg II, 1351.
- 89 Severinsen 1932, s. 48.
- 90 Severinsen 1932, s. 35.
- 91 VSM 226D.
- 92 Kristensen 1987, s. 52.
- 93 Severinsen 1932, s. 302.
- 94 Heise 1879, Tillæg II, 1527.
- 95 Johannesevangeliet, 1, 29.
- 96 Se. f.eks. Matthæusevangeliet, 14, 6-12 og Markusevangeliet, 6, 22-29.
- 97 Severinsen 1932, s. 40.
- 98 Hjermind 2001.
- 99 VSM 855F.
- 100 VSM 804F, 855F og 906F.
- 101 Hjermind 2001, s. 53f.
- 102 Apostlenes Gerninger, 1, 21-26.
- 103 Severinsen 1932, s. 3.
- 104 VSM 690C, 227E og 09433.
- 105 Heise 1879, kilde 1.
- 106 Kristensen 1987, s. 52.
- 107 Erichsøn 1727, s. 27.
- 108 Severinsen 1932, s. 32.
- 109 Severinsen 1932, s. 46.
- 110 Severinsen 1932, s. 46.
- 111 VSM 60D.
- 112 Heise 1879, kilde 7.
- 113 Heise 1879, kilde 155.
- 114 Matthæusevangeliet, 4, 18 -20.
- 115 VSM 316C og Vellev 1979.
- 116 Severinsen 1932, s. 40.
- 117 Kristensen 1987, s. 54.
- 118 Hjermind 2005.

JESPER HJERMIND

Født 1956. Uddannet som middelalderarkæolog og ansat som museumsinspektør ved Viborg Stiftsmuseum. Har skrevet en række bøger og artikler og stået for formidlingsinitiativer, hovedsagelig med afsæt i Viborg og Viborg-egnens arkæologi, kultur og lokalhistorie. Adresse: Vordevej 50, Vorde, 8831 Løgstrup.

Carsten Bach-Nielsen

TABERE OG VINDERE I VIBORGS REFORMATION

[TV] Anlægget Hans Tausens Minde, byens ældste anlæg, anlagt i 1835 på den nedrevne Gråbrødre Kirkes plads og en grund, der tidligere hørte til en kannikeresidens. Ved en omlægning i 1896 blev kirkens grundplan markeret ved plantering af hække. Forrest, frem til hækken, ses området for den gamle Gråbrødre kirkegård.

Historien skrives som bekendt af sejrherrene, og generation efter generation har fået pebet ørerne fulde af, hvor galt alt stod til i den såkaldte senmiddelalder, hvor folk levede i frygt, og hvor ønsket om en befriende reformation nærmest var et folkekrav. Sejrherrene havde dette synspunkt indbygget i alt, hvad de sagde og gjorde. På næsten fem hundrede års afstand er der stadig ingen slinger i valsen, når vi synger Ingemanns sang om Hans Tausen, "På Tave Bondes ager". Problemet er blot, at Ingemann til fulde forvansker

historien. Han ser det som afslutningen på Hans Tausens værk, at de stolte biskoper af Christian 3. bliver bragt til fængslet i 1536. Her ser vi historiens efterliv, hvordan man søger at skabe loyalitet mod den konge, der frem for nogen profiterede af Reformationen og konfiskationen af ikke blot kirkens, men også håndværkerlavenes og gildernes penge og ejendom. Ingemann vil have os til at være karske, lutherske og folkelige som Hans Tausen – og samtidigt nationale – tro mod det danske, kongen og statskirken.

[TH] Monument for reformationen, påbegyndt i 1941 og afsløret 6. juni 1943. Det står over for Frue Kirke og ud for bispegården i København. Obeliskens er tegnet af arkitekt H. Lønborg Jensen og reliefferne er udført af billedhugger Max Andersen. Et af dem viser tumulterne, da Hans Tausen prædikede i Gråbrødre Kirke i Viborg.

Glemst synes det, at de 13 år, der forløb fra 1523 til 1536, omfattede fordrivelsen af landets lovligt valgte konge, tiltrædelsen af en oprørskonge, en kongeløs periode som følge af adelens kup og endelig indsættelsen af en konge, der skulle gennemføre og afslutte en borgerkrig mod halvdelen af landet – herunder de reformatoriske kræfter, der havde sat det hele i gang ude i de vigtige byer.

Det kan i al feststemning komme til at lyde, som om der ikke var kristendom før 1520'erne. Det kan lyde, som om man kaster vrang på det faktum, at der siden 826 havde været prædikeret kristendom i Danmark, at der havde været fromme mænd og kvinder, gode præster, biskoper, teologer og tænkere. Der havde været et kristenliv – og tak Herren for det. Hvad reformatorerne kritiserede, var misbrug – det, de anså som forfald, forfejlet tolkning af det kristne budskab. De kritiserede dybest set det, der var sket

i mands minde. Ingen leverede kritik af 1200-tallets eller 1300-tallets kirke og kristendom. Skulle man sætte en fællesnævner for den måske mest radikale, spiritualistiske kritik, der også skulle frigøres ved Reformationen, skulle det måske være den verdsliggørelse af kirken, der fandt sted i 300-tallet, da kejser Konstantin gjorde kristendommen til statsreligion og dermed brugte den til verdslige formål.

Reformationen befinder sig i den periode, der udgøres af renæssancen og senmiddelalderen. Hvad er hvad? Hvornår kan vi sige, at renæssancen viser sig i Danmark? Måske omkring 1515. Den havde da allerede været omkring 150 år ude i Europa. Det senmiddelalderlige er snarest den betegnelse, vi vil bruge om kirken, men også det er kompliceret, for med den betegnelse gør man udviklingen i slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet til et sen-fænomen, et fald i forhold til den store, virkelige middelalder, kejsernes og pavernes middelalder, hierarkiets topmål. Og det var måske netop noget andet, man ville i perioden op til det, der blev til Reformationen. Man ville ganske sikkert skabe noget nyt, og der blev skabt nyt, afprøvet mange modeller. Man kan ikke sige andet, end at det, vi kalder senmiddelalderen, var et højspecialiseret, mangefacetteret samfund – og at det måske blev dets svaghed – at det inddrog langt flere i sine kulturytringer og i sin magtfordeling, i den myndiggørelse, der fandt sted. Sammenlignet med det, der følger på Reformationen, er det i hvert fald slående, hvilken blomstringstid vi står over for i de sidste årtier i 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet.

Man kan vel sige, at problemet ligger langt fra Danmark, nemlig i Rom, der i 1400-tallet atter var blevet kirkens administrative hovedsæde. I kejsernes og antikkens by, i det romerske imperiums hovedstad, antog paverne en levevis og omgav sig med en pragt, der ikke var set siden antikken. Rom blev hovedsæde for griske økonomiske spekulanter i kurien – og det kan ikke helt nægtes, at indehaverne af

Kirkehistorikeren C.J. Brandt udførte et kirkehistorisk program til skulpturer til Marmorkirken. Det begynder med Moses, går over Ny Testaments skikkelser til middelalderens teologer og efter Luther overtages traditionen af den danske kirke, med reformations-tidens prædikanter, Hans Tausen, Peder Palladius, Niels Hemmingsen og Jesper Brochmand. Skulpturen af Hans Tausen er skabt af Viggo Jarl i 1929.

Mange danske kirker er eller var udstyret med portrætter af reformatorerne, Luther og Melanchthon. I Lynderup Kirke ved Hjarbæk Fjord møder man imidlertid ikke de to tyske reformatorer, men Viborgs reformator Hans Tausen i gipsrelief. Det synes at være en afstøbning af bronzerelieffet af billedhugger Axel Hansen på Hans Tausens mindestøtte i Birkende på Fyn, rejst i 1894 på Hans Tausens 400-års fødselsdag.

paveembedet førte sig frem som verdslige herskere på linie med datidens moderne renæssanceherskere på de europæiske fyrsters troner.

Utilfredsheden i begyndelsen af 1500-tallet næres af den åbenlyse dobbelte standard, der er mellem almindelige fromme mennesker og det åbenlyse overforbrug, paven og hans kurie opviser. Ikke blot i Frankrig udvikles der i borgerlige kredse – først og fremmest blandt håndværkere – et had til præster, antiklerikalisme. I Tyskland ser man mere på nationens ulykke. Tyskland var det hellige romerske kejserrige, og kejseren var pavestolens loyale beskytter, men kunne kejserne forhindre, at Tyskland udbyttes? Gav det nogen som helst mening, at store dele af kejserrigets bruttonationalprodukt gik direkte til Rom? Var der mening i, at paverne ønskede stadig flere penge til byggeriet af en Peterskirke, som kun de færreste tyskere nogensinde ville få at se? Gang på gang formuleres disse klagemål på tyske rigsdage. Men på et tidspunkt begyndte man at tage dem alvorligt.

Alvoren lå i forbindelse med en stort anlagt teologisk tanke, nemlig skærsilden. Den er den krumtap, hvorom menneskets liv, død og frelse drejer sig siden 1200-tallet.

MIDDELALDEREN OG DENS FROMHED

I Middelalderen – vil mange sige – henfaldt mange folk til al mulig overtro. At der ikke prædikedes på modersmålet, at præsterne udlagde bibelen efter forgodtbefindende, at kirken var grisk, og at læren om skærsilden var udtryk for angst – endda en angst, der fik folk til at bede til absurde helgener og foretage mærkelige kultiske ting. Skærsildslæren fik folk op af stolene, da den slog igennem i 1200-tallet. Dødsopfattelsen havde hidtil været den, at når man døde, så lå man i jorden og ventede på opstandelsen ved Kristi genkomst engang ude i en uoverskuelig fremtid. Nu ændredes kirkens lære sådan, at den døde i dødsøjeblikket stedes for dommen. Afregningen falder her og nu. Enten er man syndfri – og det er der næppe nogen, der er, bortset fra helgenerne – eller også er man syndig. Mellem dette jordeliv og det kommende skal der derfor ske en rensning – og enhver ved, hvordan man effektivt renses noget, nemlig med ild. Dommen i dødsøjeblikket fastsætter de straffe, der ikke har kunnet gøres bod for i menneskelivet. Hvert eneste menneske skal brænde i kortere eller længere tid, før det kan stedes for den endelige dom. Det er selvfølgelig en hård tanke, når man nu ellers burde vide, at Gud er en kærlig og tilgivende Gud, men dens effekt er klar. Der sker en åbning, en demokratisering af det, kirken sædvanligvis skulle tage sig af. Skærsilden skaber en mægtig foretagsomhed, der ikke er uden forbindelse med den kapitalisering af alt, som sker i årene frem til renæssancen og i selve renæssanceperioden. Alt koster. Alt skal betales. Og bankerne står snart parat med indlån og udlån. I forhold til den evige frelse fik almindelige folk nu mulighed for at gribe ind, gøre noget, i forhold til det, som det hidtil havde været umuligt at gøre noget ved, nemlig at lindre gennem bøn. Messen var og blev populær, fordi den rummede så uhyre meget på mange planer. Ikke blot ordene og handlingerne, men alle de andre ting: det

at se, hvilket kunne være frelsende og helbredende; det at høre ord, der kunne anvendes positivt til helbredelse. Det at se og blive set gav myndighed. Det at høre om fred og selv skabe fred blev det højeste ideal. Kirkens forvaltning af sakramenter som dåb og vielse var fredsstiftende, fordi familier udvidedes og nye familiebånd opstod. Messerne ved altrene hos gilder og lav var selvbetalte messer, som man sparede sammen til for at få den ekstra kirkelige betjening, som det ordinære præsteskab ikke kunne yde. Hvad ville man have? Man ville have forbøn for sine kære døde, sikkerhed for sig selv i sit liv og sit arbejde. Det var noget, man kunne opnå ved at gå i kloster, men det dynamiske samfund tillod jo ikke, at enhver blev munk eller nonne, så man lavede i stedet sammenslutninger, lav, der alle havde positivt fortegn. De var hjælpe-kasser, foreninger med stramme love, hvor man mødtes for at virkeliggøre kirkens fretsideal og udøve kristne kærlighedsgerninger. Her kunne man betale for, at der blev bedt på dødsdagene for dem, der ikke længere var blandt de levende. Man betalte for erindringen, for at blive indskrevet i en serviceordning, som enhver familie med respekt for sig selv burde have.

Det private præsteskab ved de mange altre skulle naturligvis have en stabil indkomst at leve af. Det mest sikre var jord, så det var jord, der tilskødedes kirkerne som kapitaler. Jord kunne forrentes, indtil verden gik under. Man kunne ikke tænke sig bedre livsforsikring end kirken.

Men hvad med dem, der kun havde få midler? Var de helt udenfor? Egentlig ikke, for de kunne jo bede, opsende deres bønner til relevante helgener, der så ville gå i forbøn for de døde – eller direkte hjælpe den enkelte, der var stedt i nød. Helgener var der nok af, til ethvert brug og mod ethvert onde. Kirken stillede et righoldigt udvalg til rådighed. Gud selv og Maria kunne man sådan set også søge kontakt med gennem rosenkransbønnen. Folk or-

ganiserede sig ganske fornuftigt med fromhed og sikkerhed for sig selv og deres nærmeste.

Middelalderen lod fromheden udfolde sig i alle rum, i alle sammenhænge. I kirken og i dagligdagen. Intet sted var i virkeligheden fri for kristendom. Man forsøgte endda at kolonisere luften, hvori vi går. I luften er lyd, musik. Men også på den længere bane, det store rum, er der fyldt ud. Fra kirke til kirke lød klokkerne. Fra 1100-tallet har vi regler for klokkeringning. Klokker får indskrifter og døbes. Landets ældste hænger i Smøllerup ved Viborg. Der skulle ringes morgen og aften til bøn. Aftenklokken hed Ave Maria-klokken. Klokkerne kunne signalere dødsfald, minde om dødsfald alt efter hvor megen klokkeringning, den døde havde stiftet. Da skulle man knæle ned på alfarvej og bede. Klokkens lyd er kirkens og klostrenes forlængede arm ud i samfundet. De var hellige medier. Skive Kirke fik i 1511, kort før reformationsrøret, sin store klokke prydet med et billede af treenigheden. Dens indskrift er:

I det Herrens år 1511.

Alfa og Omega, sand

Gud og Mand,

Kristus, vor Konge

Kom med fred –

Jesus nazarener.

Anna kaldes jeg

Og jeg bor i Skive Sogn

Således tegnet, formet og støbt,

Tilegnet og døbt

Til moderen,

Ved den tid,

at Jens Pedersen

var kirkens præst.

Du formgiver af alle ting,
Lys af sandt lys
Anna, Maria, Jesus
Os i jer –
Beskytte du Jesus
Amen.

Klokken er et eksempel på, at hele den materielle kultur sigtede på at love Herren og takke ham for skabningen. Alle midler blev taget i brug.

Selvfølgelig var der masser af overdrivelser og åbenlyst afsporet fromhed i den ende af middelalderen, vi beskæftiger os med. Lærde teologer kritiserede det fromhedsmarked, de til tider fandt lidt for storblomstret. Der var en mand i Firenze, der hver gang en af hans katte løb bort, lovede Gud en *ex voto* – en figur til tak – af katten, hvis den kom tilbage. Han var vitterlig til grin og fik læst og påskrevet i 1400-tallets Firenze. Mon Gud ikke havde andet at gøre end at rende rundt og lede efter bortløbne katte? Man vidste godt, at man skulle tænke sig lidt om. På den anden side var der tale om en næsten folkelig vækkelseskultur, hvor det ville være dumt af kirken ikke at respondere på folks krav. Krav om tilgang til Gud, krav om at kunne deltage, *participere*, krav om retten til at have en religiøs praksis. Der er således ikke noget ondt eller selvmodsiggende i, at selve Luthers kurfyrste, Frederik den Vise af Sachsen (1463–1525), opbyggede en mastodontisk relikviesamling, der tilsammen gav millioner af års aflad til dem, der besøgte den. For samlingen var ikke privat i den forstand. Hvert år var den offentligt tilgængelig. Og jo større mængde, der var i samlingen af år, der kunne trækkes fra straffen i skærsilden, jo bedre rakte den til sit brug. Mange flere kunne have glæde af mange gode relikvier end af bare et dårligt og perifert relikvie – eksempelvis en negl af en næsten ukendt helgens hund. Fyrsten kvalitetssikrede muligheden for frelse for sine gode undersåtter. Det var imidlertid dette overbud af folkefromhed, som

Martin Luther (1483–1546) ikke kunne bære – da det pludselig stod ham klart, at hele afladshandelen ikke gik til sit rette formål, at bygge Peterskirken i Rom, men til at en ærkebiskop kunne komme ud af sin pengegæld. Det var ikke håbet om frelse som sådan, Luther vendte sig imod, men det misbrug, som var knyttet til den, det var kapitalismen og kapitaliseringen af fromheden. Det førte Luther videre med en radikal gennemtænkning af hele det grundlag for fromheden, som alle ellers accepterede. Hans gode uddannelse havde givet ham mulighed for at benytte nye tanke- og argumentationsformer. Ved at vende blikket fra kirkeinstitutionen som frelsesanstalt til Guds ord, som det høres gennem Bibelen, blev det Luther klart, at frelsen måtte være gratis. Nåden uden indskrænkninger og uden omkostninger.

Kirken derimod hvilede i vished om, at de strategier, den stillede til rådighed, var de rette. At den leverede den vare, som folk ville have, og som folk var villige til at betale for. At folk var indforstået med de strategier, der nu engang var. Nogle mente dog, at det kunne gøres bedre. Nogle mente, at der nok var kommet for mange penge i hele operationen, så mange penge, at de skadede den nationale økonomi. Nogle mente at kunne rationalisere fromhedslivet, at man kunne og burde tvinge kirken og dens præster til at yde en bedre service. På den knivsæg stod borgerkongen Christian 2., der bestemt ville etablere en bedre kirke, en bedre serviceydelse og dertil spare penge. Havde den universelle kirke med hovedsæde i Rom noget, som han kunne undvære? Tidligere havde kirken haft en uundværlig serviceydelse, som kun den kunne levere: bureaukrati, sekretærer, forvaltning og administration. Men omkring 1500 var de europæiske konger og fyrster blevet stærkere, de havde fået bedre kancellier, bedre jurister, bedre skrivere, bedre administratorer. Da fostredes tanken om, at det var spild af penge at lade kurien i Rom med alle dens skrivere, jurister og eksperter afgøre lokale ting i Danmark, Sverige, England. Denne

tanke parredes med renæssancens interesse for det nationale, for den nationale selvbestemmelse. En national kirke kunne ikke være dårligere end en universel. I en national kirke ville der være et nærhedsprincip. Hurtig sagsgang, ikke så megen kævl. Ikke udgifter og afgifter til de dyre drenge i Rom. Og havde de nationale kirker ikke deres historie og særpræg? Forstod de nationale sagsbehandlere ikke bedre deres landsmænd, høj som lav, bedre end silkeklædte embedsmænd i pavestaden nede i Italien? Argumentet var besnærende. Og havde tilhængere. Og det blev sat i værk. Og det blev støttet af adel og bisper. Og det kuldsejlede. Den moderne plan havde en åben flanke for nye misbrug, for politisering, som Rom nu ikke længer kunne regulere eller straffe.

Kongens brutalitet, hans kamuflage af egen magtpolitik gennem påstanden om at handle på pavenes vegne, blev tydelig ved det stockholmske blodbad i 1520. Det var en konge, der søgte at kappe forbindelsen til Rom, som sjakrede med bispeembeder og behandlede embedsindehavere på måder, der var utænkelige. Dannelsen af den nationale kirke var en brutal sag. Det gik ud over nogen – og ikke mindst bisperne, der tilhørte adelen. Kongens politik var risikabel. Så risikabel, at adelen ganske simpelt opsagde sin kontrakt med ham i 1523 og tvang ham til at rejse udenlands.

Forinden havde kongen dog ladet en række kirkelove udfærdige. De afslører, at det faktisk er en reform af kirken, som kongen sigter mod. Christian 2.s kirkelove er entydigt katolske og sigter mod en opstramning af de gældende former. Der ændres ikke en tøndel i det gudstjenstlige liturgiske. Gudstjenesterne skal forøges og formeres. Kirkelovene forbigår den nedlæggelse af messer, der faktisk foregik, men henlagde indkomster fra bjergning af vrag til votivmesser og ligbegængelser. På det musikalske område fordres en helt ny kunstreform med mensuralmusik, den ældste flerstemmige og første rytmiske musik. Regler for udnævnelse skulle stram-

mes op. Der forordnes hyppige visitatser. Masser af tilsyn. Og det skulle være bispens opgave. Sigende er love for klostrene; der påbydes ikke nedlæggelse af et eneste kloster. End ikke et tiggerkloster. Der røres ikke ved kapitlerne. Der forbydes ikke én tiggerorden. De må eksistere, hvis de er grundlagt med tiggeri som del af deres program. Det forbydes dem ikke at prædike eller høre skriftemål. Klostrene skal visiteres. De skal ikke laves om til skoler. Lovene blander sig ikke i klosterløfterne. Hvad cølibatet angår, ville lovene ikke afskaffe det, men kongen havde den idé, at det måtte være en privatretlig sag. Man burde friste præsterne til at gifte sig. Men hele dette lovkompleks, der vendte den tunge ende nedad, blev forkastet, da kongen drog i eksil i 1523. Efterfølgende blev hans love højtideligt brændt på bålet. Adel og bisper skulle ikke have noget af alt det arbejde, der lagdes over på dem. De skulle varetage det, de var bedst til, nemlig godsadministration. Kirken måtte skøtte sig selv. Og dette synspunkt blev dens undergang i den givne situation, for da kampen kom, var der ikke mange gejstlige, der havde et format, der kunne hamle op med de populære og veluddannede evangeliske prædikanter.

MIDDELALDEREN OG BILLEDMEDIERNE

I Viborg by er der som følge af skæbnens ugunst ikke megen kirkekunst fra 1400- og 1500-tallet bevaret. Vi må til landsbyer og nabobyer for at finde eksempler på, hvordan fromheden ytrede sig i Nordjylland på den tid.

En af de skønne sengotiske altertavler fra omkring 1520 befinder sig i Estvad Kirke. Dens række af små nødhjælpere i predellafeltet, dvs. fodstykket til altertavlen, er imponerende. De er netop små, skønne levende og agerende mennesker, gode helgener, man kunne henvende sig til med livets fortrædeligheder. Som en menigmands mikrofon under

Rækken af nødhjælper på predellafeltet, altertavlens fodstykke, i Estvad Kirke sydvest for Skive. De små figurer er meget levende fremstillet. De er menneskeportrætter mere end skulpturer. Altertavlen, der i hovedfeltet viser lidelsehistorien og på fløjene har apostlene, er muligvis et arbejde af Hans Brüggemann eller et elevarbejde. Tavlen stammer fra 1520'erne – altså reformationsårene.

Skulpturen af Kristus som smertensmand og Kristus som død i graven er rekvisitter fra Birgittinerordenens kirkespil eller indvielsesritualer. Der findes andre eksempler på Kristi grav som kirkelig skulptur, men i Mariager er det særligt, at begge skulpturer er bevaret. De er fremstillet omkring 1500, i den tid, da man var stærkt optaget af en medleven i Kristi lidelser, den såkaldte "compassio".

selve alterskabet med de store apostelfigurer. Hjælpen er synlig, overskuelig og tæt på.

Lad os flytte blikket en kende østover og sætte fokus på et klostermiljø, Mariager Birgittinerkloster. Her ser vi i dag den berømte Kristi Legemsgrav og kristusskulpturen, der stammer fra kirkens Kristi legemsalter. Et Kristi legemsalter skulle ifølge Birgittas visioner befinde sig i kirkens østlige ende. Dette skulle novicen præsenteres for ved indgang i ordenen, således at hun forvandlede fra verdslig kvinde til Kristi brud. Det var ved dette alter, at nonnen afgav de evige løfter og fik sin vielsesring. Kristi grav synes også at have haft en vigtig funktion, idet nonnerne dagligt om morgenen samledes om denne grav for at udtrykke deres mål med klosterlivet, for-

eningen med den himmelske Kristus. Hver morgen foretog abbedissen en jordpåkastelse, og nonnerne sang dele af dødsliturgien. Der findes rundt om i Europa og såmænd også i Danmark andre Kristi grave. Den fra Kerteminde har muligvis været brugt i liturgiske spil – og vi ved fra helt nye undersøgelser, at det, at skue den, gav aflad. Afladslisten i Næstved Sankt Peders Kloster fortæller, at de, der gik omkring graven og bad om fred og godt vejr, for Danmarks Riges gode tilstand og for dem, som er begravet her, fik 80 dages aflad. For Roskilde Sankt Clare Klosterkirke er der et brev udstedt af ærkebisperne i Lund og Nidaros samt en række biskopper, der i 1489 siger, at de, der knælede ved Kristi grav og fremsagde bønner for vor kirkes, vore rigers og hele kristenhedens ro og fred, ville opnå 40 dages aflad. Dette er jo en elitær form for kristendomsøvelse.

Hvad med bisperne? Hvad tilbød de det offentlige rum? Tidligere en hel del, hvis vi tænker på Bernt Notkes (ca. 1440-1509) store altertavle i Århus Domkirke, der er bekostet af Jens Iversen Lange (1400-82) i 1479. Men fra 1510-20 har vi et markant minde i Jens Andersen Beldenaks alterstiftelse i Nørholm Kirke, ca. 70 km nord for Viborg, et af de få eksempler på, at bisper helt ind under Reformationstiden lod fremragende kunst forfærdige til kirkens almene brug – dog ikke uden at føre sig selv frem. Som figurer ud over Jens Andersen selv ses Knud den Hellige og Sankt Antonius af Padua. Mærkeligt nok refereres der i hans glorie til Domenicus, skaberen af dominikanerordenen, der på denne tid stod for kætterbekæmpelsen. Vi har en foragtelig udtalelse om sådanne stormænds mindesmærker af selve Erasmus af Rotterdam (1469-1536):

Rige folk vil nu om stunder have deres mindesmærker i kirkerne, hvorimod man i gamle dage næppe kunne skaffe plads til helgenerne sammesteds. De skal absolut have deres tavler der, ... i sandhed, med deres navne i den fulde længde, deres titler og indskrift om gaven".

Jens Andersen Beldenak, den eneste teologiske kapacitet blandt bisperne, stammede fra et landsogn nær Skarp Salling, og han har villet stifte et alter på sin hjemegn, i en kirke, der havde behov for et nyt alter. Man øjner en national tendens i denne alterstiftelse, idet den ene af helgenerne er en udpræget dansk helgen, der både var dansk konge og martyr i Odense.

Kalkmalerierne i Skive gamle kirke ligger endnu tydeligere i denne nationale strømning. Malerierne forestiller kristenhedens skønneste blomster: et corpus christianorum, en forsamling af kristne, udmalet i tre af kirkens hvælv i 1522. De fremstiller den sejrende kirke med alle dens helgener, hel-

lige og apostle og martyrer. De er bekostet af Niels Høg (-1524), der var lensmand på Skivehus. De er også et minde om dennes broder, Henrik, der faldt i Ditmarskertoget i 1500. I koret ses Jesus og Gud og apostle. I første fag Jesu familie og flere apostle. I andet fag Sebastian, Stefanus, Laurentius, en bisp og en af de 10.000 riddere, der spiddes på torne. Desuden den norske Sankt Olaf, Sankt Knud, Sankt Georg og dragen, Sankt Knud hertug, Sankt Kristoffer og efter flere Sankt Thomas af Canterbury. Tredje fag blandt andre Martinus, pesthelgenen Sankt Rocchus, Gregor med pavekrone, Jeronimus som kardinal, Ambrosius og Augustin som kirkens lærde doktorer. Så Ansgar og Rimbart, Ketil (Kjeld) af Viborg, Thøger

Kalkmalerierne i Skive Kirke stammer fra 1522. I skibets tredje fag møder vi det danske islet i den internationale helgenskare. Med Ansgar, Rimbart, Kjeld af Viborg og Thøger af Vestervig er den danske nationale kirke fuldgyltig del af den kristne kirkes samlede legeme.

af Vestervig, derpå ordensstiftere og endelig Sankt Bothulf (Budolf, søfarerhelgenen fra England) og Vilhelm af Æbelholt. Vi ser altså en kolossal repræsentation af danske og nordiske helgener. På Christian 2.s tid er det nærmest at opfatte som et program for nationalkirken, og det svarer til Poul Helgesens (1485-1535) idé om kirken som en gammel, universel institution, der breder sig gennem historien til alle tider. I kirkens hvælv er helgenerne ikke statuer, men del af en helhed. Enhver tanke om fysisk tilbedelse af deres billeder er udelukket. De udgør rammerne for det rum, hvori vi alle går, hvori vi er forenede. Her er det kirken, der fejres, det, den er og var. Den hellige kirke med hele dens tradition. Helgenskaren består og defineres mere organisk og historisk end i den mere banale helgenkult. Det er et prægtigt kunstværk, der er skabt af en lensmand, ikke på et biskoppeligt initiativ.

BRUD PÅ BRUD

CHRISTIAN 2.

Christian 2. foretog en volte under sit ophold i Sachsen fra oktober 1523 til juli 1524, idet han omvendte sig til lutherdommen. Så ville man jo tro, at hans saga var slut. Den hidtidige kristne konge havde tilsluttet sig et kætteri. Christian burde nu for alvor have tabt sin sag. Da man i Viborg den 26. marts 1523 hyldede den nye konge, Frederik 1., tog man anledning til at brænde Christian 2.s nye lands- og købstadslove, der i en række kirkelige forhold begrænsede gejstlighedens magt. Frederik 1.s håndfæstning nævner udtrykkeligt, at oprøret mod Christian var nødvendigt. Christian havde opvist for megen vold – også mod kirken. Han havde vist sig som kætter ved at indkalde fremmede lærere til landet. Frederik 1. forpligtedes derfor på at værne og styrke kirken – samt aldrig at tillade nogen kætter, Luthers discipel eller andre, at prædike lønligt eller åbenbart mod kirkens tro og den helligste fader paven eller

Romerkirken. Her var ingen slinger i valsen fra de ledende mænds side. Danmark skulle holde den traditionelle kurs. Christians overgang til Luthers side måtte således være den absolutte bekræftelse på, at de sammensvorne havde haft ret i deres oprør mod den kætterske konge. På den anden side blæste det ny vind i sejlene for de kræfter i Danmark, der gerne så en reformation, at den lovlige konge var blevet lutheraner. Allerede fra dette tidspunkt kan man ane, at spørgsmålet om troen og religionen i landet er ved at politiseres.

HANS TAUSEN

Kong Christian 2. var ikke den eneste fra Danmark, der blev fanget ind af de lutherske tanker. Det gjorde en ung mand ved navn Hans Tausen (1494-1561) også. Det er beskedent, hvad vi ved om ham, for ingen skrev historien ned på den tid, han virkede. Hvad vi ved er fæstnet på papiret langt senere. Hans Tausen er født i 1494 i Birkende på Fyn, muligvis af lavadelig slægt. På et tidspunkt er han indtrådt i Johanniterordenen på det rige midtsjællandske kloster Antvorskov. Herfra sendtes han af prioren, rigsråden, magister Eskil Thomsen (1470-1538) til Rostock, hvor han blev immatrikuleret i november 1516. Året efter tog han baccalaureatgraden og i 1519 magistergraden efter sine filosofiske studier. Han er sandsynligvis blevet præsteviet i 1520, skønt han først i 1521 begyndte at foretage teologiske studier ved Københavns Universitet. Under studierne i København har han kendt Poul Helgesen (1485-1535), der var hans lærer, ja, muligvis har han boet i karmelitterkollegiet.

I begyndelsen af 1520'erne så Poul Helgesen endnu med milde øjne på Luther. Det skulle siden ændre sig. Hans Tausen blev i 1522 sendt til universitetet i Louvain eller Löwen, der var en af bibelhumanismens højborg. Men i 1523 rejste han til Wittenberg. Det var der ikke noget sært i. Wittenbergs universitet var velanskrevet. Forbindelserne mellem

Danmark og Sachsen var levende og gode. Hans Tausen er sikkert ikke taget til Wittenberg mod sine foresattes ønsker. I Wittenberg kan han have mødt Christian 2. – foruden selvfølgelig Luther og Melanchthon. Hans Tausen lærte nye sprog, græsk og hebraisk, hvilket er ret så revolutionerende. Humanismen brød med sit krav om at gå tilbage til kilderne med den katolske kirkes enhedsoversættelse af Bibelen, den latinske Vulgata. Stykke for stykke faldt de dele, som enhedskirken hvilede på, fra hinanden. Det blev nemlig muligt ud fra de mere oprindelige tekster at trække sig fri af den tradition, kirken havde etableret i sin oversættelse og udlægning af skriften.

Hvor meget har Luther og Melanchthon betydet for Hans Tausen? Det ved vi ikke noget bestemt om. Den lutherske lære forelå ikke i nogen færdig skriftlig form. Den udviklede sig langsomt gennem kampene op gennem 1520'erne. Luther havde ganske vist skrevet om gudstjenesteordningen med

krav om regelmæssig prædiken. Han havde udgivet sin *Døbebog*. Han havde afvist messens karakter af en offerhandling og nadverelementernes forvandling fra brød og vin til kød og blod. Men Luther havde ikke på afgørende vis ændret gudstjenesten fra en latinsk messe til en tysk. Først fra midten af 1520'erne fremkom Luthers salmer, der skulle kunne erstatte de latinske messeled, således at menigheden fik del i og ansvar for messens gennemførelse. Og alligevel, skønt man måske kan reducere de faktiske ændringer i gudstjenestelivet til nogle få og ret konservative ændringer, så må Luthers tilstedeværelse, hans forkyndelse og hans forelæsninger have virket magnetiserende. Tanken om den nåde, Gud uden modydelser har tilsagt det syndige menneske, forestillingen om den vished, ordet giver – således at der er et klart punktum for menneskets bod og anger – må have bundfældet sig hos Hans Tausen. Formodentlig har det virket fuldstændigt naturligt for ham at være i et teologisk miljø, hvor man tænkte i sådanne frihedsbaner – ja, sikkert så naturligt, at han ved hjemkomsten til Danmark kan have følt, at vi herhjemme var langt bagefter i udviklingen.

HANS TAUSEN I VIBORG

Hans Tausen var hjemme på Antvorskov igen i foråret eller sommeren 1524. Herfra sendtes han i slutningen af 1525 af Eskil Thomsen til Johanniterklosteret i Viborg. Og det har ikke været for at sprede en ny, kættersk lære. Tværtimod har man måttet regne med, at den nyuddannede mand netop var et godt bud på en kvalificeret munk, der kunne reformere undervisningen i klosteret. Tausen er af prioren Peder Jensen formodentlig blevet sat til at prædike, hvilket var en kunst, der ikke mestredes af enhver.

Der florerer mange historier om sommeren 1526. I april var kongen i Viborg, og ved den lejlighed høres der intet om, at Hans Tausens prædikener skulle være urovækkende eller kætterske. Dog

Slotskirken i Wittenberg blev i 1890'erne restaureret og gjort til et panteon over den tyske reformations åndskæmper. Der opstilledes hele ni skulpturer af tyske reformatorer i kirken. DDR-styret fuldendte kirkens udsmykning gennem et internationalt perspektiv. Som glasmalerier indsattes billeder af hovedfigurerne i de schweiziske, franske, ungarske, finske, svenske og danske reformationer. For Danmark er det Hans Tausen med et portræt fra 1973.

allerede i maj synes der at være opstået en konflikt. Hans Tausen er i løbet af sommeren blevet "udjaget" af klosteret. Uden kirke har han kunnet gøre som enhver anden vandreprædikant, nemlig prædike i fri luft – på det sted, borgerne ofte mødtes, nemlig på kirkegården. Det virker sandsynligt, at der er borgere i byen, der har taget sig af ham. 23. oktober modtog Frederik, der var i Jylland, en henvendelse fra Viborgs borgere. Kongen gjorde Hans Tausen til sin kapellan, hvorved han var beskyttet mod den kirkelige jurisdiktion. Det ofte omtalte værnebrev ved man ikke med sikkerhed noget om. Men vi ved, at kongen stillede sin præst til rådighed for Viborgs borgere, for at han kunne forkynde evangeliet i byen.

Tausen fik i første omgang stillet Sankt Hans Kirke til rådighed, men den blev snart for lille til den menighed, han samlede til sine prædikener. Borgerne ønskede en større kirke. I 1527 kom det så til selvtægt. Det skyldes alt sammen den meget spegede situation i landet. Reelt var der ifølge en herredagsbeslutning frihed til at vælge den konfession, man lystede, men ejerforholdet til kirkerne var åbenlyst. Kirkebygningerne tilhørte kirken, altså kapitel og ordener – ikke prædikanterne eller kongen. På den anden side havde herredagen i Odense i august 1527 fastslået, at biskopperne i deres stifter skulle lade evangeliet forkynde ved egnede præster, samt at klosterflugt var en fri sag, og at munkene var fri til at gifte sig. Kirkens ledere havde så at sige at rette sig efter denne beslutning. De var stort set alle adelige og medlemmer af rigsrådet. De havde svært ved at agere mod kongen. Desuden var de jo så heller ikke først og fremmest teologer. De var ikke forberedte på en egentlig teologisk debat med prædikanterne. Det brev, der senere skal omtales, som Jens Andersen skrev til Viborg i efteråret 1527, synes ikke at antyde nogen selvtægt i forhold til franciskanerne eller gråbrødrene. Men begivenhederne faldt hurtigt efter hinanden. Engang i efteråret 1527 har borgerne i Viborg tiltvunget sig adgang til Grå-

brødrekirken. Hvor voldsomt det hele er gået til, ved vi ikke. I Tyskland var det nærmest den sædvanlige ordning, at den gamle kirke på rådets foranledning blev tvunget til at dele en eller flere af byens kirker med prædikanterne. Det var altså den lokale øvrighed, der skred ind og regulerede forholdene. Sædvanligvis var der udfærdiget en aftale om, hvornår kirken blev brugt af hvem. Øvrigheden ønskede netop ikke konfrontation. Alt tyder på, at også Vor Frue Kirke i København i 1530 var indrettet som en sådan simultankirke – og at Poul Helgesens beretning om kirkestormen er en storm i et glas vand. Formodentlig er der tale om rettigheder til kirkens eller bestemte altres brug. Konflikter opstår i det øjeblik, den ene part, den gamle kirkes menighed og gejstlighed, ønsker at begrænse den nye menigheds og prædikanternes ret til brug. Eller når kirken spærres af for den ene del af de retmæssige brugere.

I Viborg sendte den svage biskop Jørgen Friis (1493-1547) folk hen i kirken for at afbryde Hans Tausens prædiken – og for at bringe ham til bispesgården. Borgerne skulle da have værget Hans Tausen med våben og ladet ham fuldføre sin prædiken. Alt tyder på, at man er kommet til en forståelse om brugen af kirken. Ellers ville der ikke have været grund til klagen fra munkene over, at Hans Tausen og hans menighed ved aftensangen skulle have sunget tre danske salmer og dermed forstyrret deres vespergudstjeneste. Det tyder på en nervekrig, en stillingskrig mellem de to brugergrupper. Ordningen må have været således, at Hans Tausen og hans menighed havde kirken til brug ved aftensangsgudstjenester. Vi hører nemlig ikke om nogen messegudstjenester på dansk i Viborg før end i 1528.

DEN GAMLE KIRKES SAMMENBRUD

I årene mellem 1527 og 1530 må den gamle kirkes sammenbrud have stået som en realitet for enhver. Historier om voldsomme kampe er nok overdrevne. Flere af de involverede i kampen var fremragende re-

tører. De havde ordet i deres magt. De brugte store ord. Og skrev historien med meget store ord. For den almindelige borger har sagen sikkert ikke tegnet sig så alvorligt som for dem, der så at sige havde levet af kirken som institution. Den højeste gejstlighed skulle såmænd nok klare sig; den bedre uddannede del af præsterne ligeså, men munkene var og blev taberne. De havde et liv og en livsform at kæmpe for, fordi de var helt og holdent afhængige af den. Det er ikke uden grund, at det netop er en mand fra en orden, Poul Helgesen, der fører det store ord, strider med lidenskab, medens bisperne ikke rigtig gør noget. Når Ingemann taler om de stolte bisper, der førtes til fængslet, behøver man ikke have så ondt af dem. De blev hurtigt frigivet og levede videre som de adelsfolk, de var. Munkene stod oftest uden støtte fra bisperne – og ofte var de ikke velanskrevne blandt borgerne. I det mindste ikke franciskanerne, der i stadig højere grad opfattedes som en art uproduktive snyltere på fællesskabet. Der var en uhyre gradsforskel mellem tiggermunkene og de fine herreklostre, der husede medlemmer af den fineste byrd. Birgittinere og cisterciensere forblev længe i deres mere fjerntliggende klostre. I Viborg derimod gik man hårdt til værks over for franciskanere og dominikanere.

Atter skyldes det Hans Tausens direkte kontakt med kongen, at der i begyndelsen af 1529 ganske enkelt blev givet borgerne tilladelse til at nedrive byens overflødige kirker og beholde dominikaner- og franciskanerkirkerne som sognekirker. Franciskanerne fik lov til at fortsætte med deres gudstjenester i et lille kapel i klosteromgangen, mens Hans Tausen og hans menighed residerede i selve hovedkirken. Det virker meget radikalt at nedbryde så mange kirker. Men sagen er flertydig. Hvem skulle have opretholdt kirker og klostre, når munkene enten var fordrevet eller udvandret? Kunne det være byens opgave? Det ville i givet fald være en belastning for fællesskabet. En anden "fare", set fra et byråds side, var, hvis klostrene som så mange andre af landets

klostre gik over på adelige hænder. Højadelen havde i årevis sjakret med de større landklostre, nu var det ved at være lavadelens tid. Spørgsmålet er, om man ikke hurtigt fik nedbrudt kirkerne og udredt pengene til byens kasse, så de kunne bruges til milde formål, fordi man ville hindre nye adelige magthavere bag byens mure. I så fald er nedbrydningen faktisk udtryk for tendenser, der havde ligget i samfundet siden Christian 2.s dage, en adelsfjendtlighed i det nye samfundslag, borgerne. Hans Tausen fik ombygget en kirkelade som præstegård til sig selv og sin kone. Han havde nemlig allerede i 1527 brudt sit cølibatsløfte ved at gifte sig med Jørgen Jensen Sadolins (1499-1559) søster.

Dette åbner for et andet argument, der tydeligt mødes i de mere radikale strømninger af Reformationen. Det handler om irreversible processer. Den radikale reformator Andreas Bodenstein eller Karlstadt (ca. 1480-1541), der gennemførte en meget vidtgående reform af gudstjenesten i Wittenberg, medens Luther sad på Wartburg, gjorde sig til talsmand for det synspunkt, at ingen kunne være præst uden at have mindst ét barn. At have et barn betød, at man var gift. Barnet betød, at man ikke kunne løbe fra det faktum, at man som præst havde haft sex. Havde man det, kunne man ikke være præst i den gamle kirke; man var simpelt hen gjort funktionsuduelig som sådan. Prædikanternes politik var på længere sigt at lokke præsterne til ægteskab for at sætte dem ud af spillet som præster i den gamle kirke. Det samme argument ses benyttet om billederne. I sin *Visitatsbog* skriver Peder Palladius (1503-60), at man snarest skal nedbryde sidealtertavlerne i kirkerne, for så kan katolikkerne, hvis de – Gud forbyde det – skulle komme tilbage, ikke genoptage deres messer i kirkebygningerne. Man må sætte bygningerne ud af funktion. Den mest gennemgribende måde, hvorpå det kunne gøres, var simpelt hen snarest at nedrive dem. Så kunne der ikke foretages nogen restitution af det katolske kirkeliv.

Den endelige uddrivelse af munkene fandt først sted, efter at Hans Tausen havde forladt byen i 1530. Ikke alle kannikker var tilfredse med, at byens borgere og prædikanter nu åbenlyst bestemte over byens gudstjenestehold, der nu skulle gennemføres med dansk sang og prædiken. Man savnede en egentlig kirkemagt med en fast jurisdiktion. I august 1530 var det hele imidlertid forbi. Viborg var fuldt og helt reformeret. Der var ingen vej tilbage, for kirkernes nedbrydning var påbegyndt og stenene parat til at anvendes som nye bygningsmaterialer. Der holdtes evangelisk gudstjeneste i selve byens domkirke. Byen Viborg havde fået offentligt hospital, dvs. en stiftelse for gamle og fattige. Evangeliske præster uddannedes på Jørgen Sadolins nye præsteseminar i byen.

Hvad var der egentlig sket? Holder vi os til tanken om de irreversible processer, må vi sige, at en sådan var sat i gang af Christian 2., da han nationaliserede den danske kirke og brød forbindelsen med Rom. Opsigelsen af Christian ændrede ikke ved dette forhold. Frederik 1. fortsatte den nationalkirkelige linie, hvorved Rom var udelukket fra egentlig indflydelse i landet.

MAGTGRUPPERINGERNE I LANDET

Hvem udgjorde da magtgrupperingerne i landet? Adelen og den høje gejstlighed havde klare interessemønstre. Borgerne var afgørende i byerne, hvor byrådene havde en betydelig magt og langt hen havde beføjelser til at regulere også det religiøse liv. Kongen forfulgte sine magtpolitiske interesser, der tilsagde ham, at han skulle stole på de evangelisk sindede fyrster i Tyskland. Dette kunne han ikke åbenlyst. Dels fordi han var valgt af adelen, dels fordi han aldrig ville kunne anerkendes som legitim hersker på den europæiske scene som åbenlys lutheraner. Den eneste stat, der var erklæret luthersk, var Den tyske Ordensstat, hvis stormester havde sekulariseret sit rige og giftet sig med Frederik 1.s

datter. Frederik måtte gå på listepoter i forhold til de europæiske herskere. Udadtil vise sig som loyal katolik, indadtil love adelen, at han ville bekæmpe lutheriet, men samtidig måtte han udvise diplomati mellem den gamle kirke og de nye prædikanter. Det endte med, at kirken blev splittet i den gamle katolske kirke og den evangeliske frikirke. Han kunne ikke åbenlyst modarbejde den gamle kirke, men han kunne med sine lejdebrev, der udnævnte evangeliske prædikanter til kongelige kapellaner, alligevel sætte sin magt igennem. I Viborg har han øjnet, at situationen stod så svagt for den gamle kirke, at han måtte give den nye – repræsenteret ved Hans Tausen og byens råd – en håndsækning. Ingen kunne forhindre ham i det. Den gamle kirkes gejstlighed kunne ikke appellere til Rom, når der faktisk var tale om en national kirke.

Reformationen fremstår i Viborg som en bevægelse, men den gennemføres ikke som byreformationer gennemføres i samtidens Tyskland. Den i Tyskland normale måde at indføre en reformation i en by på, var gennem en disputation, hvorefter man bestemte sig for, om man ville antage Reformationen eller ej. Der lagdes en plan for fremtiden, hvem, der skulle have de kapitaler, der blev frigivet.

HANS TAUSENS MODSTANDERE

JØRGEN FRIIS

Biskoppen i Viborg var Jørgen Friis, en adelssøn, en magister, der havde gjort karriere som kongelig skriver i Stockholm. Siden blev han provst på Fyn og domprovst i Viborg. Dronning Elizabeth anbefalede ham stærkt som biskop, hvilket han blev i 1521, 27 år gammel. Hans griskhed førte ham ud i mange kontroverser, idet han hundsede med klostre, hvis jordtilligender han ville bemægtige sig. Han indviklede sig i uendelige retstvister. Han blev så skræmt af udsigten til en gennemførelse af Christian 2.s kirkelove, at han gjorde sig til medinitiativtager til

opsigelsen af kongen. Forhandlingerne med de jyske rigsråder foregik i hans bispegård. Han stod sig i begyndelsen godt med Frederik 1., men gled ud af kongelig tjeneste i 1525. Da kampen mod de evangeliske kom til Viborg i 1527, gjorde han uhyre lidt. Han opgav på forhånd, forlod byen og byggede sig en stærk fæstning på Hald ude i søen.

JENS ANDERSEN BELDENAK

Hans Tausen var ikke en ukendt stemme på den politiske scene. Hvor biskoppen slap alle tøjler, havde Hans Tausen fast greb om medierne og blev kendt på tryk, da han gav en af landets bispes svar på noget, der egentlig slet ikke var tiltale. Hans Tausen havde en trykker fra Stuttgart med sig. Den eneste, der kunne tage kampen op på et kvalificeret niveau, var Jens Andersen Beldenak fra Odense. Efter herredagen i 1527 forfattede han i anledning af reformationsrøret i Assens et hyrdebrev til borgmesteren og rådet i den fynske købstad. Heri forlangte han, at de evangeliske skulle gøre rede for deres kritik. Han tog desuden anledning til at sende tilsvarende breve til rådene, borgmestrene og menighederne i Ålborg og Viborg – skønt de lå uden for hans stift. Dette brev er mere afdæmpet, da det er sendt til folk uden for hans eget stift. Selv om han stammede fra stiftet og havde været ærkedegn i Viborg, er det sært, at han som biskop på Fyn griber ind. Han har velsagens regnet med, at Jørgen Friis ikke var i stand til at klare sagerne selv. Hans Tausens svar viser ikke den ringeste undren over, at det er Jens Andersen, der skriver. Måske er det hele en manøvre – for det kan være, at Jens Andersen med sit brev ville kaste et dårligt lys på den biskop, der skulle efterfølge ham i Odense, domprovst Knud Gyldenstjerne (-1560), der heller ikke havde gjort noget i sagen med de evangeliske. Jens Andersens advarsel kan være en selvtretfærdiggørelse, et bevis på, at han da i hvert fald gjorde noget i ellefte time. Brevet var ikke stilet til Hans Tausen.

Hans Tausens trykte svar, *Edt kort antwor*, "Et kort svar", viser imidlertid, at han har haft Jens Andersens skrivelse i hænde. Det er en lang glosse til Jens Andersens tekst. Teksten er sat som dialog. Altså er Hans Tausens tryksag faktisk meget tæt på at være den skriftlige disputation, som man ikke kunne etablere i Viborg, da Jørgen Friis slet ikke havde været i nærheden af en teologisk disputation med Hans Tausen. Nu sørgede Hans Tausen for, at Jens Andersens synspunkter kom ud i offentligheden – og det blev klart, hvor dårligt og overfladisk selv Jens Andersen argumenterede. En ting, det er vigtigt for Hans Tausen at mane i jorden, er den påståede forbindelse til de tyske spiritualister og bondeoprørere.

Hans Tausen udnytter trykpressen til at gøre private ting offentlige. Svaret er svar på et brev, der slet ikke er sendt til ham, men til menigheder og råd i Viborg og Ålborg. Tausen beklager, at han ikke har haft tid til at svare – og nævner, at et hurtigt svar ville have opflammet Odense-biskoppens vrede yderligere. Det er naturligvis spilfægteri. Ved at skrive et gennemarbejdet svar, hvori Jens Andersens brev nøje citeres og gendrives, rykkes korrespondancen fra det private rum ud i det offentlige. Det er et åbent brev, som alle nu kan læse. Hvad der netop ikke skulle have været en offentlig disputation, bliver det nu. Hans Tausen har overtaget; han er veloplagt. Han argumenterer retorisk, filologisk og historisk – og når at fortælle en del om begivenhederne i Viborg, om sit eget liv og om den sande evangeliske tro. Hør blot, hvordan han tordner derudaf:

... ville vi have syndernes forladelse, da skulle vi have det af paven, ville vi have himmeriget, da skulle han sælge os det. Ja, ligegyldigt hvad, vi skulle have til vor sjæls velfærd, da skulle vi kræve det af ham, Summa summarum, han rådede og regerede over Gud og Guds ord og håndterede al ting efter eget hoved, buller og breve, love og statutter: Men for at vi ikke skulle fornemme sådant bedrageri, da lod han læse kapitler

i kirken af den hellige skrift med stor højtidelighed i kostelige klæder og stor pral, lod tænde blus og give røgelse etc. Se sådan smurte han Gud om munden med en harefødd, og gav ham og hans ord sådan udvortes pris, men med sit eget ord regerede han menneskenes hjerter, sjæle og samvittigheder tvært mod al Guds lov og ret.

Der er en stil- og argumentationsforskel: Når Jens Andersen taler om skriftsteder, taler Hans Tausen om historier, for evangeliet er ikke lære, men liv. Og det skal man hele tiden huske på. Det er næsten, det er den fremmede, naboen, venskabet, freden, det gratis og naturgivne eller gudgivne, der sættes over for det kapitaliserede, forkrampede, forordnede. Derfor er det en oplevelse af læse Hans Tausen.

Begreber findes dog, og et af dem er "Guds lov", der ikke klinger særligt luthersk, men mere peger mod sprogbroen i de sydtyske reformationsbevægelser og Ulrich Zwinglis (1484-1531) reformation i Zürich. Det er nok muligt, men fandtes der overhovedet en "luthersk lære" i 1526 eller 1528? En luthersk lære, en luthersk dogmatik og bekendelse var end ikke en realitet endnu. I Tyskland foregik der forhandlinger og religionssamtaler, hvorunder de lutherske søgte enighed og udsoning med både zwinglianerne i Zürich og med Rom. Den første lutherske bekendelse i 1530, der fik en vis betydning ud over kejserrigets grænser, var Den augsburgske Bekendelse, der oprindeligt blot er en opregning af kirkens misbrug. Set fra Danmark er spillet helt åbent. Prædikanterne og reformatorerne kalder sig lutherske. Og opfatter sig selv som lutherske, fordi de er inspireret af Luther. De har læst ham og er blevet begejstrede. De har set, at man kan sætte sig op mod magten, og de har fået nogle våben i hænde. Men derfra og så til – set fra nutidens stade – at forlange, at disse tidlige reformatorer skulle have grundlagt en fuldt færdig luthersk kirke med kirkeordning og læregrundlag, vil være uhistorisk. Når

de taler om Guds lov eller om Kristi lov, så er det udsagn, der skal ses som modsætninger til kirkens lov eller pavens lov. Det må ikke tages tungere. At man således sjældent finder et klart udfoldet kirkebegreb hos Hans Tausen og de reformatoriske teologer i Malmø, er da klart. De har haft kirke nok. Det er for dem ikke vigtigt at skabe en ny og fast kirkestruktur, et nyt hierarki, men vigtigere at understrege den frihed, der ligger i, at den gamle kirke faktisk kunne væltes – og Kristi ord lyde i deres sandhed og friskhed, talt direkte til den menige mand.

I svaret til Jens Andersen udfolder Hans Tausen da også et kirkebegreb, der ligger helt på linie med andre prædikanters – og er ligeså svagt som deres. Kirkens skikkelse er givet med Jesus Kristus, Guds søn. Jesus er den hellige kirkes eneste hoved og grundvold – og alle, der tror på ham, er lemmer på et legeme under et hoved. Denne troende forsamling er den kirke, som Kristus har rensset med sit blod. Dermed består der slet intet skel mellem kristne folk. Kirken er der, hvor ordet lyder til tro. Kirken er usynlig og åndelig. Dermed definerer Hans Tausen egentlig slet ikke, hvad den ydre kirke er. Hvad der konstituerer en kirke, siger han intet om, men nøjes med at definere "kirken" negativt – som det, den ikke er, nemlig pave, hierarki og koncilier.

HANS TAUSENS POSTIL

I Viborg lod Hans Tausen trykke et himmelbrev, *Et ynkeligt klagemål og et godt tilbud*, hvori der tales om Guds og Jesu venskab med menneskene. Venskab er umiddelbart et meget jordisk begreb – men helt afgørende for opretholdelsen af et samfund, således at det netop ikke går op i kiv, vold, ødelæggelse og undertykkelse af kristelige dyder. Ligeså vigtigt det er, at der hersker venskab mellem mennesker, er det, at der hersker venskab mellem Gud og mennesker. Den postil, som Hans Tausen udarbejdede under borgerkrigen, består sikkert af prædikener fra hele hans liv som prædikant. Vi kan ikke sige, om de

har været holdt i Viborg eller senere. I sin prædiken til 13. søndag efter Trinitatis fletter han flere tanker og planer sammen. Det gamle, som vi skal sky, og det nye, som vi skal være glade for. Vi skal udskifte det, der er fjernt, det døde, med nærheden, det levende og forpligtende:

Elsker vi døde billeder eller affarne sjæle i skærsilden og gør noget for deres skyld, da ved vi ej selv, hvad vi gør, og beviser der som det intet er bevendt. Vi skal også ikke elske de fraværende, for de er os ikke til umage, og kedes ved de nærværende, for de kan være os noget umagsommelige. Men de levende og nærværende, hvilke Gud giver os til omgængelse, skal vi elske lige ved os selv og bevise vores kærlighed mod dem, (det) være sig gode eller onde, så er vi der med Kristus lige. Ja, også Gud fader selv, som altid beviser sig villig og kærlig mod alle.

Vi skal ikke hænge ved de døde i skærsilden, men elske de levende og krævende. Hans Tausen tilføjer, at der ikke er grund til at lave en besværlig allegori eller lære ud af dette, da det fremgår så ganske tydeligt af skriften, at vi skal elske vores ganske nærværende og konkrete næste.

Den følgende søndag taler Hans Tausen om, hvorledes evangeliet forkyndes, spredes og bevises. Jesus er udsendt af Gud, han er selv ordet, er op-søgende ...

... sidder ikke på en sted og lader komme til sig hvo, som vil, men at han vandrer hid og did, fra et land og til et andet og tilbyder sig alle rådløse og hjælpeløse med ord og gerninger og med al magt fuldkommer det, som skrevet står, Førend de påkalder eller beder mig, da skal jeg høre og hjælpe dem, siger Herren. Og så tidligt, som disse kommer og giver deres bryst og begæring til kende, da ser vi hvor venlig han tager imod dem, hvor kærkomne de er for ham, hvor han straks anser dem, svarer dem, og taler dem vel til.

Det revolutionære ved Jesus er, at han opsøger, at han skaber fred og venskab. Han er en stadigt vandrende – ustyrlig – prædikant, der viser Guds velvilje, ja, er Guds velvilje. Han bryder afstanden mellem mennesker og mellem menneske og Gud. Og tag ikke fejl – Jesus taler dansk! Som Jesus talte sit eget sprog til sine venner og disciple, således tales det samme ord til os på vort modersmål. Det er og bliver det grundprincip, Hans Tausen lægger til grund for sin udformning af den nye kirkes ritualer: at det ikke først og fremmest er præsten, der handler og taler, men den venlige og nærværende Jesus selv.

Hvis det er tanker som disse, der faktisk går tilbage til Luther, som Hans Tausen har prædikeret i Viborg, så forstår man nok, at borgerne har smidt det gamle på porten – for Hans Tausen kunne klart diagnosticere det som unyttigt – eller “pladder, som de (præster og munke) ikke engang selv forstår”. Hans Tausen har den sproglige evne til at sætte tingene på plads – gerne med folkelige og ordsprogsagtige vendinger. Han gør det svære let. Teologisk set vil en eftertid selvfølgelig hævde det betænkelige i at tale om venskab med Gud – eller om, at vi mennesker i vores indbyrdes kærlighed skulle ligne Gud og Kristus. Teologerne begynder snart at tale stærkt om det manglende, ja, helt umulige venskab, om menneskets syndighed og skyld, dets manglende evner til overhovedet at gøre eller føle noget, der er godt og sandt og ret. Det sker i det, der ironisk nok kaldes den rene og rette læres tid – omkring hundrede år efter Reformationen.

HANS TAUSEN SOM BROBYGGER

Ved sin vægtlæggen på det mellemmenneskelige og det ukomplicerede i at gøre det, som Gud vil have os til, at mennesker nu engang har det bedst, når de hjælpes ad og enes, afslører Hans Tausen sig som fuldkomment indspundet i det, vi kalder traditionel religion. En hverdagsreligion, der er enkel, antiautoritær, social og til at forstå. Det gør ham ikke til ra-

dikal eller kommunist, men til en brobygger mellem det bedste i middelaldersamfundet og den nye tid, som han vitterligt søgte at forme i en positiv ånd.

Hans Tausen ønsker ingen sat uden for det sociale, menneskelige samfund. Onde mennesker og kættere skal man omgås som venner og ikke som uvenner, for ellers kan man jo ikke hjælpe dem på fode igen. Man kan undervise og oplyse dem. Er det endda hårdnakkede kættere, skal man ikke dræbe dem med det verdslige sværd, men tugte dem med kirkens sværd, der er skarpt nok. Hvis ikke de vil lyde, må de jo blive straffet ved dommedag. Men at dræbe en kætter, der ikke forbryder sig mod samfundets love, er utilstedeligt. Det er gejstlighedens opgave på kirkens vegne at holde stand over for kætteriet.

Hans Tausen er i udpræget grad den universelle kirkes mand. Hans brud med den gamle kirke og den gamle orden var teologisk begrundet. Den gamle kirke var kommet for langt fra sit oprindelige grundlag, den havde kapitaliseret sine ydelser i en utålelig grad, taget penge for det, der er gratis. Hans Tausen beskyttes nok af kongen, men der er ikke nogen national trend at finde hos ham. Spørgsmålet er, om han nogensinde har følt, at han arbejdede inden for en national kirke. Hans ordensliv var i den universelle kirke, og vejen til frikirken var ganske direkte. Måske er det derfor, han faktisk lægges på is under borgerkrigen og ikke betænkes med et bispeembede, da Christian 3. efter Reformationen lod de nye bisper indvie. Er Hans Tausen så meget kristen, universalist, en fortaler for venskab blandt menigmand – og så lidt begejstret for den kongelige magt og kontrol, at han ikke synes egnet til at virke i den nye kirke under adel og konge og andre usunde hierarkier? Han hører til blandt de store magtkritikere i Reformationen – og det kan have været diskvalificerende.

Hans Tausen er i europæisk sammenhæng den danske reformator. Ingen kan gøre ham rangen stridig. Meget godt kan siges om Peder Palladius, men reformator var han ikke. Han var blandt dem, der

konsoliderede reformationsværket i Danmark. Han stod ikke på barrikaderne. Palladius sad under den anden del af den danske reformation i Wittenberg som Luthers elev og stipendiat – og vendte først snuden hjemad mod Danmark, da Christian 3. havde høstet sejrens frugter.

Der er altså en generationsforskel, det gør sig gældende. Hans Tausen var lige den smule ældre og blev hvirvlet ind i reformationsbegivenhederne på et langt mere uforudseligt stadium af Reformationen. Han var til dels udgået af Poul Helgesens humanistiske, reformkatolske skole i København – skønt han ikke skikkede sig efter sin læremesters ønsker. Han blev aldrig reformkatolik eller humanist af Erasmus af Rotterdams aftapning. Han brød med sin orden Johanitterne – og det så konsekvent, at han helhjertet tilegnede sig Luthers teologiske og samfundsmæssige synspunkter. Mellempositionen, som mange af de reformatoriske prædikanter i Øresundsbyerne søgte at indtage, valgte han ikke.

Spørgsmålet er så, om det gjorde ham mere eller mindre radikal end de andre evangeliske prædikanter i tiden. Det er et spørgsmål, der må besvares med en vis tøven. For et halvt hundrede år siden blev der argumenteret for, at der skulle have været to reformationer. Man må gøre sig klart, hvad radikalisme indebar i 1520'erne. Hvis Kristus er konge og verdens lys, kunne det fra en biblicistisk og apokalyptisk synsvinkel ligge nær at hævde, at Kristus så også skal være konge i jordiske anliggender. Altså at der kun skulle være ét sværd, der regulerede samfundets ret og moral. Samfundet skulle således være en Gudsstat, der regeredes efter "Guds lov" eller "Kristi lov". Det er det, man kalder en "etregimentelære" i modsætning til Luthers, der fastholdt det verdslige regimente til at dømme i verdslige sager. At dømmes efter Guds ord og lov for småforbrydelser skulle man nemlig ikke være tryk ved.

Den mere radikale, humanistiske del af Reformationen havde et håb om, at Kristus umiddelbart skulle

forløse den enkelte og samfundet for alle onder. Kirkehistorikeren P.G. Lindhardt (1910-88) skriver, at "den humanistiske peger frem mod nutiden, den lutherske forløber væsentligt inden for middelalderens sociale og ideologiske rammer". Hans Tausen var barn af middelalderen mere end af humanismen og dens ideale trang til menneskelig forløsning.

DE SYNLIGE RESULTATER

Byen Viborg blev synligt mærket af Reformationen. Hvor de tidligere kirkegårde for Sankt Hans Kirke og Sankt Mattias Kirke havde ligget, opstod efterhånden torve, Hjultorvet og Nytorv. En mængde andre pladser og grunde opstod, og bygninger ændrede funktion fra kloster til hospital, fra kloster til domhus. Hans Tausens gamle orden Johanitternes kloster blev på længere sigt givet bort til private og til slut nedrevet. Langsomt, men sikkert udviskedes sporene af den blomstrende kirke.

Og billederne? Viborg er i dag fattig på kirkekunst fra sin egen fortid. Byens kirker må have rummet en sand skat af altre, alterudstyr og kirkemøbler af forskellig art. Borgerkrigen havde tæret hårdt på den kongelige kasse, så meget ædelmetal indsamledes af kongens mænd. Altrene blev næppe hugget itu, men har i gunstigste fald kunnet sælges. Ikke i Danmark, men måske på det udenlandske marked. Man ved, at der gik en stor eksport af katolske alterskabe fra England til Frankrig efter gennemførelsen af den engelske reformation – og at mange altre endte så sære steder som i kirkerne på De kanariske Øer. Det er svært at efterspore sådanne værker, da de sjældent var lokalt fremstillet, men netop importvarer fra Lybæk eller Antwerpen.

Reformatorerne vidste godt, at de savede den gren over, som menigmands fromhed hang på – og at der måtte leveres et kæmpearbejde for at bygge noget andet og nyt op. At de medier, der var henvendelsesmedier for den enkelte, nu skulle erstat-

tes med et meget forsimplet medium: bønnen til Kristus. Og at hele billedet skulle vendes om, for i stedet for den bedende, der taler med Gud gennem genstanden, bliver det nye medium prædikanten, der taler til folk. Ikke folk, der taler med Gud. Prædikanterne skal vænne folk af med deres gamle og gode strategier og banke dem hen til skriften, til den eneste kilde for sandhed.

Fromheden led store tab, idet kristendommen netop ved Reformationen under indtryk af renæssancetænkningen gik fra at være en praksis til at være en indre overbevisning. Verden var måske blevet mere enkel; den enkelte kunne kommunikere med Gud uden hjælp fra materielle medier, men spørgsmålet er, om denne individualisering var en lettelse. Set fra et fromhedssynspunkt blev lutherdommen aldrig populær. Den var det på Hans Tausens og Peder Palladius' tid – fordi de havde held til at omsætte Luthers kaldsetik, omsorgen for næsten, til en praktisk fromhed. Men det holdt ikke. Tanken om den gratis nåde fødte den tanke, at man så ikke havde behov for på nogen måde at dyrke sin Gud og formørke kirkedøren med sin skygge. Det skulle senere tugtkampagner i 1600-tallet råde bod på.

OG SÅ LIDT OM DEM, DER MÅSKE VAR TABERE

MUNKENE OG KLOSTRENE

Hvor gik munkene hen, da de gik? I en bekendt reformationssatire om Peder Smed og Asser Bonde gennemskuer en munk kirkens bedrag, smider katten og beslutter sig for at få et hæderligt arbejde. Det er jo digt og ideal. Tiggermunkene havde det ikke let, da deres institutioner tidligt blev angrebet og ødelagt. Herreklostrene bestod frem til den tid, da de sidste munke døde. Det store Birgittinerkloster i Mariager fortsatte efter Reformationen som adeligt jomfrukloster. Sidsel Lykke, den sidste abbedisse, døde 1582, og hendes søster Hilleborg døde

Langsomt døde klosterlivet i Danmark ud. Uden tilgang bestod klostrene, indtil de sidste af deres indvånere døde. Herefter kunne bygningerne overtages af andre og benyttes til andre formål. I Mariager Kirke ses den fine tavle over den sidste abbedisse, Sidsel Lykke, der døde i 1582 og den allersidste beboer, Hilleborg Lykke, der døde i 1585.

i 1585. Herefter ophæves det adelige kloster. Man må antage, at det har været en blandet forsamling af jomfruer, der har levet her. Det vigtige har ikke været, om de har været evangeliske eller katolikker, for de havde været både-og som i Tyskland, men det er selve klosterinstitutionen med dens symbolske tilstedeværelse, der lukker i 1585. De to frøkners mindetavle hænger i kirken. Der er i indskriften over de to damer ikke noget katolsk. De er vist under Kristi kors – fuldstændigt som man ville gøre på et evangelisk epitafium – med Jerusalem i baggrunden – og så ikke mindst med deres stolthed, deres adelsskjolde nærmest hængende ned fra Kristi

kors. Det er overgangstidens kunst. Ikke præget af had og forbandelser, men af en kølig konstatering, for adelskab, status og stolthed lever jo videre under nye former og betingelser under den konfession, der nu er herskende. Hvad disse nonner og adelsfrøken angik, herskede der en tvetydig religionsfrihed. Man kunne jo ikke tvinge nogen, men håbede, at de ville dø ud som katolikker – og heldigvis formerede de sig jo ikke!

Præsterne i den gamle kirke samledes med munke fra herreklostrene i nogle af de større klostre såsom Øm Kloster, der tyve år efter Reformationen fungerede som præsteskole. Sognepræsterne blev siddende i deres embeder og måtte efterhånden vænne sig til det nye, herunder at de skulle prædike om søndagen.

Borgerkrigen ødelagde de sidste rester af de katolske kulturcentre som sådan, domkapitlerne og skolerne. Bisperne kunne i reformationsårene ikke handle som følge af den usikre støtte fra adel og konge; de havde nok at gøre med at holde fast i det, de i forvejen havde så dårligt greb om, nemlig reformer i kirken – og holde fast i det, de var gode til, nemlig godsadministration. Bisperne var tvetydige, flere til en vis grad åbne for de nye tanker, men de var bundet til den nationale kirke, der var Christian 2.s store plan. Det var sådan set også efterfølgerens, men da denne konge spillede et dobbeltspil, kom kirken til at savne støtte og lederskab. Bisperne havde ikke støtte fra Rom, for en sådan var udelukket med den nationale model, der gjorde brug af ikke-kanonisk viede – og dermed ikke-anerkendte – bisper.

JØRGEN FRIIS

Når vi hører om Jørgen Friis, at han mest sad i sine fæstninger på Spøttrup og Hald, så sad han netop ikke i noget, der var et kulturcentrum. Det var ikke her, der tryktes skrifter til forsvar for kirken. Nej, fæstningerne var residenser for en biskop, der havde ret til at tro på, at hans undergivne embeds-

folk og hans gejstlighed i Viborg kunne varetage de daglige problemer. Derfor skyder man i nogen grad over målet, når man kritiserer bisperne så stærkt. De var fanget i en glidende udvikling, som de ikke var i stand til at styre særligt meget. De var ikke åndelige kapaciteter som de entusiastiske og veluddannede mænd, der kom lige fra Wittenberg med munden fuld af ord og en frækhed, der overgik enhver forstand, en uhammethed, der fik dem til at træde op mod kirkens formelle ledere, til at appellere til borgere og menige folk. De kunne tale, opflamme, skrive, trykke, synge på modersmålet, i moderne former på en måde, som den gamle kirkes repræsentanter slet ikke havde haft brug for og derfor ikke mestrede. De nye folk fik opinionen på deres side. De erobrede hurtigt mediernes, nyhedsformidlingens og trykkerierne – i en sådan grad, at den ærværdige tyske teolog Johannes Cochläus (1479-1552) – der af de jyske bisper var blevet indbudt til at blive "den nye Ansgar" – måtte sande, at ingen bogtrykker i Tyskland ville udgive en katolsk bog, for den ville ikke kunne sælges. Alle trykkere tjente derimod styrtende ved at trykke evangeliske skrifter – herunder morsomme flyveblade, der gjorde tykt grin med gejstligheden, hvorved de undergravede den grundlæggende respekt for den gamle kirkes folk.

Jørgen Friis blev i reaktionsperioden i begyndelsen af 1530'erne pålagt at restituere gudstjenesten i Viborg Domkirke, men formåede det ikke. Under borgerkrigen måtte han slutte sig til Christian 3., men uheldigt for ham blev alle hans sager om forfølgelse af sagesløse bragt for samme konges ting, da denne var hyldet i Viborg i 1535. Dermed var hans tid ude. Han blev taget til fange i 1536 og straffet hårdt, men var atter rigsråd i 1542. Han residerede nu på Vrejlev Kloster, hvor han blandt andet havde til opgave at taksere Vendelbo Stifts bondegods. Han døde altså som verdslig stormand i 1547.

STYGGE KRUMPEN

Den biskop fra reformationsrørets tid, der er bedst kendt, er selvfølgelig Stygge Krumpen (1485-1551), hvilket skyldes Thit Jensen (1876-1957). Han gjorde en lysende karriere som sekretær under Christian 2., før han af sin morbroder Niels Stygge i Børglum blev taget til coadjutor og dermed blev stiftets egentlige styrer. Af forskellige årsager, herunder Christians love om retten til vrage, blev han kongens modstander og var med i opsigelsen af kongen i 1523. For at afbøde den kommende reformation sendte han sin kansler til Tyskland for at bede teologen dr. Johannes Eck (1486-1543) om at komme herop på opfordring af fire jyske bisper, herunder Jørgen Friis. Stygge Krumpen søgte at imødekomme reformatorerne ved at udsende en række skrappe statutter. Men de indbragte ham bare hån. Hans politik blev nu at udplyndre klostrene og kirkerne. I 1529 fulgte han prins Christian til Norge, men han søgte af al magt at undgå, at denne blev konge, hvilket han jo alligevel blev i 1534. Han måtte flygte for Skipper Clements (-1536) oprørske tropper under Grevefejden, men fortsatte sin egenrådige kamp mod de kongelige lensmænd og søgte at opvige fjendskab til kongen. Ved det kongelige kup i 1536 var det ham og Joachim Rønnow (-1542), der fik den hårdeste påtale. Han måtte forpligte sig på at være kongen huld og tro. Han holdtes i fangenskab til 1542, hvorefter han blev sat til at bestyre Asmild Kloster, hvor han skulle underholde nonnerne. Han døde i 1551 og gravsattes i Mariager Kirke. Ligstenen viser ham i fuldt bispeskud, men dog alligevel med evangelistsymboler og bog i hånden, som en næsten evangelisk mand. Embedet kan ikke forgå – skønt det ikke længer fandtes i den form i Danmark. En enestående grav – for de øvrige af den gamle kirkes bisper døde blot som de adelsfolk, de var. Nok så interessant er, at Stygge Krumpen i familiens gravkapel hviler sammen med sin broder, rigsmarsk Otte Krumpen (ca. 1480-1569) med dennes to koner. Otte var ham, der bar kronen ved Christian 2.s kroning i 1514. Han

var den, der var på sendefærd til Brussel for at hente den unge Elisabeth hjem til kongen. Han blev overanfører for togtet til Stockholm, og han blev slået til ridder af kongen, skønt han var modstander af blodbadet. Han var en fremragende officer, der måtte vise yderste forsigtighed ved den vestdanske adels opsigelse af kongen. I samme øjeblik, Christian var borte, tilsluttede han sig imidlertid de jyske råder og blev selv rigsråd i 1523. Han bar så sværdet ved Frederik 1.s kroning, og han fulgte Christian 3. til Norge i 1529 – altså sammen med sin broder Stygge. Han tilhørte det gammelkatolske parti og reagerede usikkert under Grevens Fejde, hvorved han indkasserede en beskyldning for at støtte Christian 2. Han fik sine godser på Lolland og Langeland plyndret, blev tilfangetaget og sat i arrest i Mecklenborg, men kom hjem mod kaution i 1536. Han mistede for en tid sit sæde i rigsrådet, men der kom gang i hans lysende karriere igen. Han havde nogle forleneringer på øerne, men som tak for sine meriter forærede Frederik 2. ham kvit og frit Jørgens Friis' gamle bispeborg Spøttrup i Salling. Da kongen skulle betale sine svenskekrige, måtte han låne hos sine rige adelsfolk, så han fik pant i Spøttrup Gård og hele Rødding Birk, hvilket betød, at han så måtte indløse pantet ved at skænke hans efterkommere andet gods. Sådan kom adelen atter til magt efter Reformationen.

CARSTEN BACH-NIELSEN

Carsten Bach-Nielsen. 1955, lic. theol. og bifagskandidat i kunsthistorie. Lektor ved Afdeling for Kirkehistorie, Det teologiske Fakultet, Aarhus Universitet. Har beskæftiget sig med 1600-tallet, modreformation og brugen af kunsten i kirkens tjeneste. Desuden undersøgelser af reformationen, som den forstås i sammenhæng med de nye medier i tiden. Har i 2010 arbejdet i Viborg-området med henblik på registrering af romansk granitskulptur. Redaktør af Kirkehistoriske Samlinger og anmelder af kirke- og kunsthistorisk stof i Kristeligt Dagblad.

LITTERATUR

- Andersen, J. Oskar: *Reformationens begyndelse og Hans Tausen*, 1926.
- Andersen, Niels Knud: *Confessio Hafniensis. Den københavnske bekendelse af 1530*, 1954.
- Bach-Nielsen, Carsten: Fløjlsreformationen i Viborg?, *Fra Viborg Amt*, 2003, s. 7–31.
- Fem reformationsskrifter trykt af Hans Vingaard i Viborg 1528–1530*, 1987.
- Friis; Oluf: *Den danske litteraturs historie*, 1, 1975.
- Lindhardt, P.G.: *Nederlagets mænd. Det katolske bispesvældes sidste dage i Danmark*, 1968.
- Lindhardt, P.G.: *De to reformationer, Vartovbogen*, 1968, s. 43–57.
- Pettegree, Andrew: *The book in the Renaissance*, New Haven and London 2010.
- Plathe, Sissel F., og Jens Bruun: *Danmarks middelalderlige altertavler, 1–2*, 2010.
- Rübner Jørgensen, Kaare: Kirkestormen i 1530, *Danske Magazin*, 8. rk. 6, 1995, s. 339–70.
- Scribner, R.W.: *Popular culture and popular movements in Reformation Germany*, London 1987.
- Tro og tale. Studier over Hans Tausens Postil*, red. af Knud Eyvin Bugge, 1963.
- Vellev, Jens: *Hans Tausen og den hvide sten*, 1986.
- Vellev, Jens, P. Hofman Hansen og A. Karker: *Hans Tausen og Hans Vingaard reformator og bogtrykker i Viborg*, 1986.
- Viborgs historie, 1. Oldtid-1726*, red. af Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkøe, 1998.
- Wogensen, Søren: Haderslev-reformationen og Frederik I's kirkepolitik, *Langs Fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev*, 2009, s. 32–45.

*Domprovstegården, Sankt Leonisstræde 1,
opført i 1400-tallet i munkesten i to stokværk
med trappegavle mod øst og vest.
Foto: Jesper Hjerminde*

ADELEN OG VIBORG

VIBORG

Viborg var fra gammel tid et vigtigt sted i Jylland. Landsdelens store veje krydsedes ved byen, der både religiøst og politisk var centrum for områdets befolkning. "Vi" betyder helligdom. I kristen tid blev Viborg stiftsby med domkirke og biskop, og politiske og retslige forhold blev drøftet og vedtaget på tinget, der første gang omtales i munken Ælnoths beskrivelse af Knud den Helliges (ca. 1040-86) liv og død, hans "vita" fra ca. 1120.¹

Gennem århundreder blev Danmarks konger valgt på rigets landsting i Lund, Ringsted og Viborg. Derfor var Viborg vigtig for kronen, og i Kong Valdemars Jordebog fra 1230'erne, hvor kronens besiddelser opregnes, er byen kongens og giver kronen vigtige indtægter. Blandt jordebogens indtægter fra Viborg opregnes leding og møntslagning.² Udgravninger ved Søndersø har påvist en bebyggelse, der muligvis har tilhørt kronen. Bebyggelsen eksisterede fra ca. 1018 til ca. 1300, da området opgives. Bebyggelsen opgives på grund af Erik Menveds borgbyggeri ved Borgvold i 1313, hvor søens vand spejl hæves med ca. 2 m.³ I slutningen af 1400-tallet

Domkirken og det gamle domhus, der i 1830'erne blev ombygget i klassicistisk stil til Stænderforsamlingshus.
Tegning af O.J. Rawert (1786-1851) 1844

boede kongen i bispegården nord for domkirken, når han var i Viborg. Efter en brand i 1567 overlod Frederik 2. ejendommen til den jyske adel som domhus for landstinget.⁴

ADELEN FØR ENEVÆLDEN

Personkredsen⁵

I 1536 var det danske samfund opdelt i fire stænder – gejstlighed, adel, borgere og bønder – med adelen som den fornemste. Afgørende for at tilhøre adelen var at være i slægt med én, der havde medbeseget Christians 3.s reces af 1536. Det var dog også muligt at blive optaget, at få adelsbrev, hvis man kunne bevise, at ens forfædre havde været adelige i tre slægtled, 16 aner. Men medens dette krav kun gjaldt faderen, strammedes reglerne i 1582, så kravet også kom til at omfatte moderen.

Gruppen var ikke homogen, men bestod af flere lag. Også inden for samme slægt kunne der være stor social spredning. Bestemmende for, hvor hver enkelt hørte hjemme i hierarkiet, var godsbesiddelsens størrelse, om vedkommende var indehaver af et embede og/eller var rigsrådsmedlem. Arvedelinger kunne sprede besiddelserne for alle vinde og gøre det mere eller mindre umuligt for hele familier eller den enkelte i en slægt at overholde de forpligtelser, der før 1536 var forudsætningen for at kunne forblive i standen. Efter 1536 var man adelig, selv om man var bankerot. Mange familier ejede intet eller kun meget lidt gods. De var derfor afhængige af lensindtægter eller indtægter som godsbestyrere for storgodsejere.

PRIVILEGIER

Forskellene i stændernes *retsstilling* voksede.⁶ På det strafferetlige område blev adelen stillet til ansvar direkte for Kongens Retterting og sprang således herredsting og landsting over. Adelen var fritaget for civil arrest og indtil 1616 også for gælds fængsel. En adelig kunne efter 1536 kun fængsles, hvis vedkommende var taget på fersk gerning. Som rest af gammel lov og ret kunne adelige under visse omstændigheder fejde, dvs. begå selvtægt, hvis et medlem skriftligt undsagde sin modpart med et vist varsel. På den måde kunne et eventuelt drab regnes for ærligt og derfor sones med bod. Der var dog tale om så mange forbehold, at det ikke var let at indlede en fejde.

Adelens *skattefrihed* omfattede jordegodset på landet, uanset hvordan det var sammensat, men ikke byejendomme. *Toldfrihed* omfattede retten til toldfrit at sælge egne varer – også til eksport – og varer indført til eget forbrug, dvs. herremændene havde ikke generel toldfrihed. *Tiendefriheden* omfattede kun standens sædegårde – ikke fæstegodset. Til gengæld for disse friheder var adelen fra gammel tid forpligtet til at stille til krigstjeneste.

Blandt de *juridiske rettigheder* var retten til at oppebære visse bøder (sagefald). Desuden havde adelen hals- og håndsret over dens fæstebønder og de folk, den havde i sit brød, dvs. ret til at rejse tiltale i sager, der kunne give legems-, friheds- og dødsstraf, og retten til at fuldbyrde straffene, alt i henhold til landets love.

De *politiske rettigheder* bestod blandt andet i ret til en plads i rigsrådet og adgang til forleninger og til at blive udpeget til landsdommer. *Rigsrådet* bestod af verdslige medlemmer, der var indfødte og adelige. Medlemsskabet blev opfattet som forpligtende, og mødefravær uden gyldig grund kunne medføre tab af forleninger. Den lokale forvaltning blev udøvet gennem *lensadministrationen*. Lenene var af stærkt varierende størrelse lige fra nogle ganske få bønder-

gårde eller et enkelt gods til større områder. Under både Christian 3. (1536-59) og Frederik 2. (1559-88) blev mange små len lagt sammen, så det samlede antal len blev færre. Man kunne have et len på forskellige vilkår, men fælles for alle var den lovlige krigstjeneste – rostjenesten, hvor lensmanden skulle stille med mandskab og udstyr. Blandt lensformerne var tjenestelenet, hvor lensmanden var fri for afgifter og kunne oppebære alle indtægter mod at fungere i et af rigseembederne, som kongens kansler, rigens marsk osv., og holde mandskab og gøre krigstjeneste sammen med sine mænd. Afgiftslenet betalte lensmanden en fast årlig sum for til kronen, medens der for regnskabslenet skulle aflægges fuldt regnskab for alle indtægter og udgifter. Endelig var der pantelenet, hvor lensmanden kunne beholde alle indtægter, indtil pantet blev indløst. Der var i lensbrevene angivelse af, hvor mange mænd og hvor meget udstyr der skulle stilles med.

Der var et *landsting* for hver af de større landsdele – et levn fra den tid, landsdelene blev samlet til riget Danmark. Tinget havde sin plads i den retlige instansfølge mellem Kongens Retterting og by- og herredstingene. Landsdommerne beskikkedes til embedet og blev aflønnet med et len. Indtil 1597 dømte landsdommeren ofte sammen med de tilstedeværende herremænd. Derefter dømte han alene. Viborg var som nævnt hovedlandsting sammen med Lund og Ringsted. Her blev kongerne valgt og hyldet og domme afsagt. Der blev afholdt landsting hver anden lørdag undtagen i højtiderne og i høsten.

FUNKTIONER OG LEVEBRØD

Landbruget var rigets økonomiske fundament med godserne som bærende led både i produktionssystemet og i den sociale struktur.⁷ Driften var hovedsagelig lagt an på kornavl og stuedrift.

Adelens privilegier sættes gerne i forbindelse med *krigstjenestepligten*, selv om dens betydning måske er blevet overdrevet i forhold til de mere civile pligter. Der kan imidlertid ikke skelnes skarpt mellem krigstjeneste og civil tjeneste, da flere bestillinger, f.eks. hof-tjeneste og lensmandstjeneste, dækkede begge områder. Den danske krigsmagt byggede på fæstningsgarnisoner og flåde- og landstyrker.

De civile funktioner, eksempelvis som rigsråd, lensmand og landsdommer, var ikke kun rettigheder, men indebar også pligter. Embeds- og karrieremuligheder afhang af såvel uddannelse som familiebaggrund. Her var det en fordel at være blevet opdraget i huset hos en standsfælle, at have studeret i udlandet, at have tjent i "kongens gård", dvs. ved hoffet, eller at have en fader, der var rigsråd. Den lokale administration blev varetaget af lensmænd, og det var her, de videre karrieremuligheder og indtægtsmuligheder lå. Kongelig tjeneste indebar ikke kun krigstjeneste, men også tjeneste som hofmarskal, hofsinde og kammerjunker. Da der ikke var faste grænser mellem hof- og centralforvaltningen, omfattede tjeneste i kongens gård også tjeneste i kancelliet.

Den kongelige domstol, Kongens Retterting, blev forestået af rigets kansler, der udfærdigede kongebreve om retspleje og opbevarede rettertingsseglet. Ved eksekveringen af domme benyttedes ridemænd, normalt lokale herremænd. Der var tale om ulønnede embeder oprettet til lejligheden.

Landsdommerembedet rummede – især før Reformationen – gode muligheder for en driftig mand. Niels Clementsen (-1518) er et eksempel på en person, der forstod at udnytte sin juridiske kunnen til at samle jordegods. Hans herkomst kendes ikke, men han dukker op i de skriftlige kilder i 1490 og betegnes snart som herremand, snart som ufri. De betydelige pengemidler, han rådede over, var erhvervet ved arv eller egen dygtighed, og han drev en omfattende udlånsvirksomhed. På denne måde

kom han ved pant og køb til at eje betydelige mængder jordegods i Jylland og byeendomme i Viborg. Denne virksomhed kan for jordegodsets vedkommende følges i bevarede skøde- og pantebreve og regnskabsbøger.⁸

BOLIGFORHOLD

Den sociale spredning afspejlede sig også i standens boligforhold.⁹ Endnu fra anden halvdel af 1500-tallet har vi efterretninger om munke og nonner, der levede i klostre, selv om disse var blevet nedlagt som institutioner og var overgået til kongeligt eje efter 1536 i forbindelse med Reformationen. Den officielle politik var, at man lod klosterviede personer, der ikke ønskede at træde ud, forblive i klosteret til de døde af alderdom. Mod slutningen af 1500-tallet er der dog eksempler på, at der måtte findes anden forsørgelse, når klostre overgik til privat eje. I det hele taget var husly til enker og ugifte døtre et problem efter Reformationen, da man kom til at mangle klostrene som institutionsform. Der er eksempler på, at enkerne og de ugifte døtre af mindre formuende familier har måttet bo på hele og halve bondegårde og eventuelt dele bolig med en bonde. Maribo adelige Jomfrukloster, der oprettedes i 1556, kunne ikke dække behovet og var vel også for dyrt for nogle familier.¹⁰ Christian 4.s (1588-1648) datter Leonora Christina (1621-98) boede i Maribo Kloster fra 1685 til sin død i 1698. Hun var i 1636 blevet gift med rigshofmester Corfitz Ulfeldt (1606-1664) og fulgte sin mand til Sverige i 1651. Ved freden i Roskilde i 1658 forhandlede Corfitz Ulfeldt på den svenske konges vegne, og da han i 1663 tilbød den danske krone til Kurfyrsten af Brandenburg, dømtes han til døden in absentia, medens Leonora Christina blev fængslet og sad i Blåtårn i København fra 1663 til 1685. Christian 5. (1670-99) anviste Maribo Kloster til bolig for hende efter løsladelsen fra Blåtårn og finansierede opholdet.

LENSRESIDENSER

De kongelige borge og slotte var administrationscentre. De blev bestyret af lensmænd, der ofte boede på stedet – eventuelt med familien. Bygningerne rummede både en lensmandsbolig og kongelige gemakker, der blev taget i brug, når kongen og hans følge slog sig ned for kortere eller længere tid.

HERREGÅRDEN

Herregården var den almindelige boligform. De fleste af de herregårdsanlæg, vi stadig kan se i landskabet eller har efterretninger om, er bygget i teglsten.

De tilhørte landets rigeste mænd. En lille gruppe på Fyn er i litteraturen blevet kaldt “herreborge”. De kan da også se meget barske og utilnærmelige ud som f.eks. Egeskov, der ligner drømmen om en middelalderborg. Men her som andre steder har forsvarsindretningerne ikke haft noget praktisk formål, de har skullet være en manifestation af, at her boede folk af stand.

Et herregårdsanlæg bestod af en borggård, dvs. en gårdsplads med et eller flere huse, der udgjorde herremandsfamiliens bolig, og ladegården. Desuden har der været haver, møller og fiskeparker.¹¹

I perioden mellem Dronning Margrethe 1.s (1375-1412) og Kong Hans' (1481-1513) tid var der forbud mod at opføre befæstede anlæg. Det havde der i princippet været fra arilds tid. Med Kong Hans's håndfæstning fra 1483 blev denne begrænsning afskaffet. Kongen lovede ikke at hindre hverken gejstlige eller verdslige stormænd i at bygge eller befæste gårde, når det var til egen og til rigets gavn. At det skulle være til rigets nytte og gavn gjorde nærmest befæstningsretten illusorisk.

Der er da også kun få eksempler på privat borgbyggeri efter 1483. Blandt dem er Hald syd for Viborg og Spøttrup i Salling fra begyndelsen af 1500-tallet. Disse to anlæg var meget moderne, regulære borganlæg og enestående i riget. De tilhørte Jørgen Friis (-ca. 1547), biskop i Viborg 1520-36, og skal ses i forbindelse med reformationsrøret.¹² Jørgen Friis kom i stærk modsætning til såvel befolkningen i Viborg Stift som kongen, fordi han ikke opfyldte sine forpligtelser som lensmand. Han havde derfor behov for at sikre sig. I Viborg begyndte Reformationen – ikke helt fredeligt – i 1520'erne. Frederik 1. (1523-33) udstedte et beskærmelsesbrev for Hans Tausen i 1526. Brevet er stilet til borgmestre, råd og menighed i Viborg, der bliver bedt om at tage Hans Tausen under deres beskyttelse, hvis nogen skulle bruge vold imod ham.¹³

BYEJENDOMME

Det er ikke muligt at få et nogenlunde pålideligt billede af, hvilke byer adelen havde huse i, hvor mange huse der var i de enkelte byer, og hvor de lå. Endnu mindre ved vi om husenes indretning og inventar. Det skyldes til dels brande, der har hjemsøgt vore byer gennem århundreder. For Viborgs vedkommende omtales brande i 1501, 1527, 1529, 1567, 1615, 1667 og 1726. Særligt de fire sidste brande – 1567 i Gråbrødre Sogn, 1615 i Sortebrødre Sogn, 1667 kvarteret mellem Nytorv og Gammeltorv og

1726 storbranden – gik hårdt ud over byens ejendomme.¹⁴

For Viborgs vedkommende er der kun få levn af de store brevsamlinger, der fandtes. De adelige arkiver blev efter Reformationen opbevaret i Viborg Domkirke. Et af kapellerne ved koret i Viborg Domkirke kaldtes for brevkammeret.¹⁵ I 1642 blev der udstedt et kongebrev til landsdommerne Erik Jul og Mogens Høg om at rette sig efter alle de breve, som adelen havde indsat i Viborg Domkirke. Domkirkens regnskabsbog opregner i 1681 tyve kister og lige så mange skrin med gamle vanddrukne og forrådnede breve.¹⁶ Branden i 1726 gik hårdt ud over Domkirken, og store dele af de adelige arkiver gik tabt. Ved samme lejlighed brændte også Rådhuset og Bispegården.¹⁷

Der er bevaret en del stenhuse eller dele deraf i Viborg. Desuden kender man til en række forsvundne stenhuse; men skriftlige oplysninger om disse er sparsomme.¹⁸ Grundtaksten fra 1682 er den ældste gennemgang af alle ejendommene i byen,¹⁹ og den har dannet grundlag for en rekonstruktion af Viborg dette år.²⁰ I *Skemaet* s. 139-43 er der en oversigt over de adelige slægter og personer, der ifølge det bevarede kildemateriale har ejet eller boet på ejendomme i Viborg. Skemaet bygger på grundtaksten fra 1682, fortegnelser over brandlidte 1615 og 1726 og de sparsomme oplysninger fra ældre tid om enkelte ejendomme.

Før Reformationen

Med de mange gejstlige institutioner i Viborg – 12 sognekirker, seks klostre, to kapeller, to hospitaler, Domkirken og dens kapeller og altre, bispegården, katedralskolen og diverse kannikerresidenser – må kirkens samlede besiddelser i byen før Reformationen have været ganske store.²¹

Men allerede i 1529 gav Frederik 1. borgerne i Viborg tilladelse til at benytte både Sortebrødre Kirke og Gråbrødre Kirke som sognekirker og ned-

bryde de øvrige sognekirker og kapeller. Landsdommer Jens Hvas til Kås i Salling fik af Frederik 1. til opgave at tage vare på Sortebrødre Kloster.²² Samme Jens Hvas blev henrettet i Viborg i 1536 for at have samarbejdet med Skipper Klement under Grevens Fejde 1534-36.²³

Der er kun få efterretninger om betydende herremænd i Viborg inden Reformationen. Det drejer sig om fru Mariana og hendes sønner grev Albert af Eberstein (-efter 1330) og marsk Ludvig Eberstein (-1328), en indvandret grevefamilie fra Tyskland, der i slutningen af 1200-tallet gav store donationer til Franciskanerklosteret og Johanniterklosteret i Viborg.

De næste oplysninger, vi har, er fra slutningen af 1400-tallet og første halvdel af 1500-tallet. Albert Skeel til Hegnet i Salling (-efter 1499) ejede en gård i Sankt Peders sogn, som hans søn, Niels Albertsen Skeel (-1519), mageskiftede med brødrene Knud (ca. 1480-1552) og Axel Pedersen Gyldenstjerne til Tim (mellem Ulfborg og Ringkøbing) mod en gård med et stenhus, abildgård og gårdsrum nordøst for Sortebrødre Kloster.²⁴ I 1530 fik Anne Mouridsdatter Gyldenstjerne (-1545) af kongen et hus i Sortebrødre Kloster, som hendes far havde bekostet.²⁵

Den førnævnte landsdommer Niels Clementsen ejede forskellige ejendomme i Viborg. Ved hans død blev godset konfiskeret – måske fordi det var uklart, hvad der var forleneringer, og hvad der var personlig ejendom. Eiler Bryske til Dallund på Fyn (-1529) blev forlenet med et nyt stenhus, som Niels Clementsen havde ladet opføre, og som var tillagt et alter i domkirken. Niels Clementsens enke fik overladt kronens gård i Viborg, som han før havde haft. Senere blev det konfiskerede gods givet tilbage til arvingerne. De stredes siden om det. I 1537 drejede striden sig om en gård i Sankt Nikolai Sogn, der i sin tid var købt af Niels Skadeland til Odsgård ved Viborg, i 1540 om nogle boder og stenhuse i Viborg, som Niels Clementsen havde givet til vikariatet ved

Sankt Nikolai Alter i Domkirken, og i 1540'erne et stenhus i Trinitatis Sogn.²⁶

Efter Reformationen

Efter Reformationen overgik de gejstlige besiddelser til kronen, der forlenede, gav og solgte en stor del af dem til adelen. Som eksempler kan nævnes Peder Gyldenstjerne (1533-85), der fik den tidligere provstegård af Frederik 2., og Jørgen Rosenkrantz (1523-96), der i 1585 fik en del af det gamle bispegårdskompleks.²⁷

Det blev da almindeligt, at adelen havde et byhus i landstingsbyerne og i København.²⁸ Der må have været trængsel på de store dage som snapsting, rigsrådsmøder og kongehyldninger. Her har lensmænd, andre adelige og fremtrædende borgere måttet tage deres del af indkvarteringsbyrden. At det var et problem, kan vi se af et missive fra 1643, der påbød, at de to bedste huse i hver by skulle forordnes til logement for rigets råd.²⁹

Domprovstegården³⁰

Relativt få af de bevarede eller på anden måde kendte ejendomme i Viborg kan knyttes til adelige ejere gennem en længere årrække. Blandt dem er Domprovstegården, der fik sit navn i forbindelse med stiftsprovst H.J. Swanes (1821-1903) køb af gården i 1873. Huset er et af de få, hvor ejerforholdene omkring Reformationen er belyst. Det drejer sig om den gård, Niels Albertsen Skeel overtog ved mageskifte med brødrene Knud og Axel Pedersen Gyldenstjerne i 1512. I 1519 testamenterede han gården til De Titusinde Ridderes alter i Viborg Domkirke med den klausul, at vikaren til dette alter skulle have gården som residens. Gården beskrives som en gård og stenhus liggende i Sankt Trinitatis Sogn i Viborg "næst øst fra" den gård, som Knud Skrædder boede i, med hus, jord, abildgård og gårdsrum. Her boede Niels Albertsen Skeel sammen med kusinen jomfru Abel Jepsdatter Skovgaard.

Derefter er oplysningerne spredte. I 1546 og i 1549 var der strid mellem arvingerne til ejendommen. På den ene side var Anders Skeel til Hegnet i Salling (-efter 1562), lensmand på Asmild Kloster ved Viborg (1538-43), og medarvinger, på den anden side broderen til jomfru Abel Jepsdatter, mester Anders Skovgaard (-1554), ærkedegn i Viborg Domkirke. Herman Skeel til Jungetgård i Salling (-1555), kannik i Viborg indtil 1553 og landsdommer i Nørrejylland i 1552, havde på faderen Anders Skeels og medarvingers vegne stævnet Anders Skovgaard. Der blev afsagt dom i sagen i 1552, hvor ejendommen tilkendtes Anders Skeels arvinger. Grundtaksten af 1682 omtaler Ove Juul til Villestrup i Himmerland (1615-86) som ejer. Hans søn Christian Juul (1651-90) solgte i 1686 gården til fru Ingeborg Parsberg. Den kom i borgerligt eje, da fru Ingeborg i 1727 overdrog den til to piger, som havde tjent hos hende.

“Budolfi Kloster”³¹

Indtil 1907 lå på hjørnet af Store Sankt Mikkel Stræde og Sankt Matthias Gade det såkaldte “Budolfi Kloster”. Ejendommen omtales første gang ved et skifte i 1598 mellem Knud Gyldenstjerne til Ågård (1575-1627) og hans søstre, jomfruerne Pernille og Jytte, efter deres forældre Henrik Gyldenstjerne (1540-1592) og fru Mette Rud (-1596). Knud Gyldenstjerne fik blandt andet en købmandsgård i Viborg, som Peder Christensen boede i. I 1615-fortegnelsen over brandlidte ejere er Knud Gyldenstjerne omtalt med en gård og fire boder.

Et tingsvidne fra 1618 fra Viborg byting bekræfter, at Knud Gyldenstjerne skødede ejendommen til rådmand Jesper Jespersen og hans hustru Anne Nielsdatter. Den beskrives som den gård og ejendom, som byfoged Anders Rolandsen boede i før den sidste skadelige brand i byen. Ejendommen lå i Sortebrødre Sogn “næst øst op” til ærlig og velbyrdig mand Hans Lykke til Krabbesholm (-1648) ved Skive og strakte sig vest til adelgaden og ud til

Nytorvet i længden sønden fra Sankt Mathias Gade og nord på til borger Mikkel Troelstrups ejendom.

Anne Nielsdatter fik efter mandens død tingsvidne på ejendommen i 1621. Hun skødede i 1632 sammen med sin anden mand ejendommen til Otte Marsvin (1573-1647), beskrevet som en gård og grund med “stiense” (dvs. stenhus) og ejendom liggende i Viborg Sortebrødre Sogn på Sankt Mathias Gade næst sønden til Jørgen Poulsen Høgs og hans arvingers gård og ejendom og næst vesten til Malte Sehested (1596-1661) til Rydhaves ejendom og næst østen til den lille gade, som går fra Sankt Mathias Gade og til det nye torv.

Grundtaksten af 1682 beskriver ejerforhold på ejendomme på Sankt Mathias Gades nordside fra øst mod vest. Mellem Kompagnistræde og Sankt Mikkel Gade angives tre gårde. Nr. 232 hr. Magister Laurids Tranes gård, der strækker sig til Nytorv, nr. 233 velbyrdige Malthe Sehesteds arvingers gård og nr. 234 “Budolfi” velbyrdige Magnus (Mogens) Rosenkrantzts gård med tilliggende boder, som Jens Olufsen vinhandler og andre bebor, og som strækker sig op til Erik Nielsens og Peder Broks bolig ved Christen Falkenbergs. Mogens Rosenkrantz til Landtings (1622-95) datter Pernille ejede ejendommen i 1726, da hun optræder som brandlidt under Sankt Mathias Gade med en gård, hvor junker Rosenkrantz boede. Falkenbergs gård lå ifølge Grundtaksten ved sydsiden af Nytorv.³²

Holger Rosenkrantzts gård

De få bevarede regnskabsbøger giver også spredte oplysninger om adelige gårde i Viborg. Her skal især Sophie Brahe regnskabsbog nævnes. Sophie Brahe (1578-1646) var gift med den lærde Holger Rosenkrantz til Rosenholm (1574-1642) ved Hornslet nord for Århus. Regnskabsbogen dækker årene 1627-40. “Vor gård i byen” omtales gennem stort set hele perioden. Måske er det den ejendom, som Frederik 2. i 1585 overlod til Holger Rosenkrantzts fader Jørgen

Ottesen Rosenkrantz. Denne ejendom er beskrevet som en forholdsvis ny beboelse og et porthus og to gamle tårne sønden op til gaden mellem den gamle bispegårdsmur og Gråbrødrenes mur.³³ I 1631 arbejdede snedker og smed på gården. Johan Snedker flyttede en kælderhals, og glarmesteren var i sving i 1633. Der betaltes tømmer til et lille kammer i 1635 og i 1637 for sten og kalk til gården. I 1638 betaltes Jens Snedker for vindueskarme, og der indkøbtes, kalk, mursten, tømmer, savdæler, lås, søm, lim og piksten til forstue, stenstue, port, trappe og rende-

sten. Der blev lagt gulv i stenstue, to kamre og gange, og der betaltes til snedker, tømrer, smed, glarmester og arbejdsfolk. Arbejdet fortsattes i 1639 med glarmester, snedker, tømrer, savmænd, murer, kalkslager, tækker og stenpikker. Desuden indkøbtes materialer som savdæler, tømmer, bly og piksten. Endelig indkøbtes der i 1640 bly til render, kalk, bly søm og søm, og en maler malede stuen. Af regnskaberne fremgår det også, at Jørgen Skrædder betalte leje af gården. Desuden betaltes der leje af flere boder.³⁴

Eske Brocks gård

Eske Brock til Gammel Estrups (1560-1625) gård i Viborg er nævnt flere gange i hans ni bevarede dagbøger, der dækker årene 1604, 1608-1609, 1611-1613, 1617, 1619 og 1622. Der står intet om, hvor gården lå. Hans barnebarn Christen Skeels (1623-88) ejendom lå i Sankt Mathias Gade, og måske er det den samme ejendom. Den 28. april og den 19. maj i 1609 betalte Eske Brock Matthias Bygmester for en muret stald, og den 4. maj 1613 betaltes en snedker for lofter på det nye hus.³⁵ Eske Brock brugte også Matthias Bygmester til byggerier på Gammel

Side af Eske Brocks dagbog for 1604. Man ser, at han den 20. januar med Oluf Rosensparre drak en rus takseret til to kors, mens han dagen før havde drukket sig en rus til et kors.

Den 20 drott med Oluffe
Rosensparre drak en rus
takseret til to kors +

Den 21 drott med Oluffe
Rosensparre drak en rus
takseret til to kors +

Den 21 betalde mig Eubert
sin skuld på den vin mig
Johann Schomert aff Janout

Den 24 drog jeg til Gille fra Viborg
til Dronningborg Gaffel 5 Gylde og 14
14 skilling. Drukke der drott med
til de 5 Gylde mig fra Drott

Den 26 drott med Oluffe
Den 27 drott med Oluffe
Middag med mig og Oluffe

Den 28 29 30 Den 28 mig mig
Den 29 mig mig mig
Den 30 Den 30 mig mig

Estrup på Djursland og på lensresidensen Dronningborg ved Randers.³⁶

ADELIGE GØREMÅL I VIBORG

I de bevarede dagbøger kan man få et bredere indtryk af adelens sociale kalender. Man kan se, hvornår Eske Brock til Gammel Estrup, lensmanden på Dronningborg, og hustruen Christence Viffert (1561-1624) havde gæster, selv var gæster eller på rejse til forskellige destinationer. Der har været tale om såvel private som mere pligtbetonede sammenkomster, hvis det i det hele taget var muligt at skelne skarpt imellem dem. I praksis sørgede man for at lægge sociale begivenheder som bryllupper på tidspunkter og steder, hvor mange var forsamlet i anden anledning f.eks. til landsting i Viborg.³⁷

Vi kan følge hans og andres ophold i Viborg i dagbøgerne. Opholdene i Viborg strakte sig ofte over flere dage især til årets første landsting – Snapstinget. Ved denne lejlighed var hele familien ofte med. Opholdene i Viborg blev også brugt til at betale regninger, købe ind og sælge varer som f.eks. malt. Eske Brock besøgte Oluf Rosensparre (1559-1624), lensmand på Mariager Kloster, i hans logi i Viborg den 24. januar 1604. Den 17. januar 1609 havde han selv gæster – Mogens Gøye til Gunderslevholm (-1615), kaldt “den lystige”, Eske Bille til Ellinge (1556-1619) og Ivar Gøye (-1610).³⁸ Sidstnævnte blev hårdt såret i en duel med Jørgen Krag i Viborg den 18. februar 1609.³⁹ Eske Brock er blevet kendt for sine markeringer med kors i dagbøgerne af, hvor våde forskellige sammenkomster blev. Kun få er markeret for Viborgs vedkommende og da kun med et enkelt eller to kors. Barnebarnet Christen Skeel “den Rige” til Estrup m.m. (1623-88) skrev også dagbog. Der er bevaret en enkelt for året 1669. Af den fremgår det, at han det år kun var tre gange i Viborg i forbindelse med stridigheder mellem borg-

mester og råd på den ene side og borgerskabet på den anden side.⁴⁰ Tiderne havde ændret sig.

Sophie Brahes familie havde mange forretninger med købmænd i Viborg, Århus, Odense og København. Købmændene aftog landbrugsprodukter som korn, øksne og smør, og de gav i mange tilfælde udstrakte kreditter. Det er ikke altid, regnskaberne specificerer, hvad der er købt hos de pågældende købmænd. Der anføres blot, at der er betalt efter registers lydelse.

GRAVMÆLER

Før Reformationen var tiggermunkeklostrenes kirker attraktive begravelsespladser for stormænd. Som eksempel kan nævnes fru Mariana og hendes sønner, der ifølge franciskanermunken Peder Olsen (ca. 1490-1570) lå begravet i Gråbrødre Kirke i Viborg.⁴¹ Man viste i denne sammenhæng sin fromhed ved at indstifte messer.

Siden måtte fromhed og status vises på anden måde. Det sker i den lokale sognekirke ved tilbygning af begravelseskapeller, men i nogle tilfælde blev den gamle kirke revet ned til fordel for en ny. Desuden indsattes inventar med den lokale herremands navn og våben. Herremændene havde fra gammel tid stået for byggeri og udsmykning af sognekirkerne, men fremhævelsen af, hvem der havde ladet arbejderne udføre, betonedes nu stærkere. Efter Reformationen blev stiftsbyernes domkirker som Viborgs ligesom også Vor Frue Kirke i København populære begravelseskirker.⁴²

Der var oprindeligt et stort antal begravelser og gravminder i Viborg Domkirke, men brande og senere rekonstruktioner har ryddet grundigt ud, så der nu kun er få gravkapeller, epitafier og slidte gravsten tilbage. Christen Sørensen Testrup har i et håndskrift fra 1746 om kirkerne og klostrene i Viborg Stift blandt andet en fortegnelse, der stammer fra en messebog. Her omtales konger og adel, der

har givet gods til domkirken. Desuden nævnes en liste på godt 80 personer, der er blevet begravet i domkirken.⁴³ Denne liste kan suppleres med oplysninger fra Eske Brocks dagbøger, hvor yderligere seks adelige personer er omtalt.⁴⁴

Indtil 1634 var der mange malede adelige våbenskjolde i kirken.⁴⁵ Blandt de få minder, der er tilbage, er et gravkapel fra 1665 nederst i det nord-

Gitterdøren til slægterne Krag og Krabbes gravkapel. Foto Anemette S. Christensen

[TH] Over døren til Domkirkens søndre tårn ses et fornemt epitafium over oficeren og lensmanden Malte Sehested til Rydhave (1596-1661) og hans hustru Margrethe Reedtz (1697) samt Frederik Sehested (-1726) og hans to hustruer.

[TV] Valdemar Daas Kiste. Foto Anemette S. Christensen

vestlige tårn med en smedjærnsdør med våbenskjolde for slægterne Krag og Krabbe. I kapellet står der fem kister. Desuden kan nævnes kisten med den berømte Valdemar Daa (1616-91), der brugte sin formue på at forsøge at lave guld og døde som en fattig mand. Han kendes især fra H.C. Andersens eventyr "Vinden fortæller om Valdemar Daa og hans døtre". Sønnen, ryttergeneral Gregers Daa til Hald (1658-1712), sørgede for, at faderen blev bisat i Viborg Domkirke. Hans læderbetrukne kiste findes i et sidekapel ved sydsiden af krypten. Gregers Daa,

der faldt i Den store nordiske Krig i 1712, hustruen, Jeanne Marie Rüse til Rysenstein, og et barnebarn er bisat i et sidekapel til koret lige oven over faderens kapel. I 1869 indrettedes et hvælvet gravrum, hvortil Sehestedernes otte kister flyttedes.⁴⁶

NYE TIDER

Medens anden halvdel af 1500-tallet var præget af højkonjunktur blandt andet med en ekspanderende eksport af stude, vendte udviklingen i perioden

frem til midten af 1600-tallet. Flere ødelæggende krige – Kejserkrigen 1627-29, Torstenssonsfejden 1643-45 og Svenskekrigene 1657-60 – gik hårdt ud over landbruget og befolkningen. I Sophie Brahes regnskabsbog kan man se, at økonomien var så stram, at familien måtte sælge gods for at mindske gælden.⁴⁷ Hertil kom perioder med køligere somre, mere nedbør og misvækst mange steder i Europa. Det har også sat sig spor i verdenslitteraturen. William Shakespeare har i sit skuespil “Twelfth Night” fra 1600-01 følgende omkvæd “For the rain it raineth every day”. Landet hjemsogetes endvidere af pestepidemier i 1620, 1629, 1631 og 1654.⁴⁸ Disse begivenheder sammen med de førnævnte bybrande bidrog til byens økonomiske tilbagegang.

Enevældens indførelse indvarslede nye tider for den “gamle” fødselsadel. Kongen skulle ikke længere vælges men var alene ansvarlig over for Gud og Kongeloven. Landstinget beholdt dog sin domsmagt i den almindelige instansfølge mellem Højesteret, der afløste Kongens Retterting, og byting og herredsting.

I 1671 udstedte Christian 5. privilegier for grever og friherrer (baroner) og skabte en ny elite afhængig af kongelig gunst, idet kongen udstedte det kongelige patent på den nye værdighed. Forudsætningen for at opnå patentet var også jordbesiddelser af en passende størrelse. For grevetitlens vedkommende var det ejerskab af mindst 2.500 tdr. hartkorn, og for friherretitlen var det mindst 1.000 tdr. hartkorn. Greverne og friherrerne måtte acceptere, at godset ikke måtte deles eller sælges, men skulle gå i arv til den ældste søn. Hvis der ingen arvinger var, skulle godset tilfalde kronen.

Den nye adel var begunstiget af en række privilegier som udstrakt skattefrihed og fuld retslig jurisdiktion inden for deres godsområde. Adelen kunne kun retsforfølges ved Højesteret. De to nye rangklasser var placeret over den “gamle” fødselsadel. Før 1660 havde adelen ejet al adelsjord, men efter 1660'erne var der flere og flere borgerlige, militære og udlændinge af ikke adelig oprindelse, der skaffede sig jordegods og fik almindeligt adelspatent. Enkelte fik så store jordbesiddelser, at de endte i greve- eller friherrestanden. De allerfleste gamle slægter sluttede sig efterhånden uden større begejstring til de nye rangklasser.

København blev enevældens residensstad og voksede bl.a. som følge af enevældens indførelse og det statslige bureaukratis vækst, medens byudviklingen i resten af landet, og dermed også i Viborg, gik i stå. Denne negative byudvikling ude i landet blev også fremmet af, at den nye adel fik skattefrihed for en gård i København, medens der ikke var skattefrihed for byejeendomme i andre byer. Det reducerede efterhånden antallet af adelsejeendomme i disse byer.

Medens 1500-tallet havde været en opgangstid for Viborg, hvor byen bredte sig uden for voldene, betød de mange brande og krige i 1600-tallet stagnation og tilbagegang. Grundtaksten fra 1682 omtaler mange forfaldne og øde gårde og boder flere steder i Viborg. Vi skal frem til 1880'erne, før byen igen fik fremgang og voksede til en større udstrækning end i 1682.⁴⁹

OVERSIGT OVER
ADELIGE SLÆGTER OG PERSONER MED EJERSKAB OG / ELLER BOPÆL I VIBORG
Kantede parenteser angiver usikker personidentifikation.

SLÆGT	NAVN	ÅR	EJENDOM	GADE EL. LIGN.	
BILLE	Eske Jørgensen (1552-1619)	1615	Gård	Sortebrødre Sogn	
	Steen [til Tirsbæk og Ørum (1630-86)]	1682	1682 nr. 311	(Ridder Gade)	
BRAHE	Knud [Ottesen (1555-1615)]	1615	Gård	Sortebrødre Sogn	
	Tyge Axelsen (1593-1640)	1621	1682 nr. 234	Sankt Mathias Gade og Store Sankt Mikkel Gade 18	
BROCK	Eske Lavesen til Estrup (1560-1625)	Ca. 1600-25	1682 nr. 308 ?	Sankt Mathias Gade 98A ?	
BROCKENHUUS	Kjeld Pedersen til Lerbæk (1550-1616)	1615	Gård	Sortebrødre Sogn	
	Sivert Jørgensen til Ullerup (-1688)	1682	1682 nr. 193	Sankt Mathias Gade 92, 94	
BRYSCHE	Eiler Ivensen til Dallund (-1529)	efter 1518	Nyt stenhus	?	
	Truid Carlsen (1579-1653)	1615	Gård	Sortebrødre Sogn	
CLEMENTSEN		1508-11	Gård m. stenhus	?	
		1508 - ca. 18	Gård	?	
	Niels (- ca. 1518)	- ca. 1518	Nyt stenhus	?	
		- ca. 1518	Gård	?	
		f. 1518	Gård	Sankt Nikolai Sogn	
	N.C.s enke	1537	Gård	Do.	
		f. 1515	Boder og stenhuse	?	
		f. 1518	Stenhus	Sankt Trinitatis Sogn	
		Knud Jørgensen til Randrup (- efter 1615)	1615	Gård, 2 boder	Sortebrødre Sogn
		Valdemar Clausen (1616-91)	1682	1682 nr. 141	Lille Sankt Hans Gade 19
DYRE	Claus Iversen (-1693)	1682	1682 nr. 94	Rosenstræde 7, 9	
EBERSTEIN	Fru Mariane og sønner	Slut. 1200-tallet	Avlsgård	?	
	Albert [Iversen til Haraldskær (1542-1601)]	1615	Gård	Sortebrødre Sogn	
	Hans Christiansen til Clausholm (1625-97)	1682	1682 nr. 23	Sankt Mogens Gade 7	
	Jørgen Godskesen til Faurskov (1556-1632)	1615	2 Gårde, 4 boder	Sortebrødre Sogn	
FRIIS	Fru Mette [Andersdatter (-1690)]	1682	1682 nr. 227	Sankt Mathias Gade 47-59, Skolestræde 2	
	Otte/Otto Christoffersen til Åstrup (-1699)	1682	1682 nr. 209	Sankt Mathias Gade 62, Store Sankt Peders Stræde 9	
	Jomfru Sophie Amalie ? (1667- efter 1691)	1682	1682 nr. 230	Latinerhaven	
	Friherreinde	1726	Gård	Sankt Hans Gade	

SLÆGT	NAVN	ÅR	EJENDOM	GADE EL. LIGN.
	Mourids Nielsen (-1504)	f. 1504	Hus	I Sortebrødre Kloster
	Anne Mouridsdatter (-1545)	1530	Hus	Do.
	Knud Henriksen til Ågård	ca. 1560		
	Henrik Knudsen til Ågård (1540-92)	f. 1598	1682 nr. 234	Sankt Mathias Gade 45, Store Sankt Mikkels Gade 18
	Knud Henriksen til Ågård (1575-1627)	1598, 1615, 1618		
	Fru Helle (Mogensdatter (1614-86))	1682	1682 nr. 301	Hjultorvet 9
GYLDENSTIERNE	Knud Pedersen til Tim (ca. 1480-1552)	1512	1682 nr. 414	Sankt Leonis Gade 1, Sortebrødre Kirkestræde
		1512	Gård	Sankt Peders Sogn
	Axel Pedersen til Tim	1512	1682 nr. 414	Sankt Leonis Gade 1, Sortebrødre Kirkestræde
		1512	Gård	Sankt Peders Sogn
	Peder Knudsen til Tim (1533-85)	efter Ref.	Hus	I Sortebrødre Kloster
	Do. ?	efter Ref.	Provstegården	?
	Predbjørn/Preben Knudsen til Nørre Vosborg (1548-1616)	1615	Gård, 1 bod	Sortebrødre Kloster
HVAS	Eriks Jensens til Nørgård (-efter 1594) arvinger	1615	Gård	Do.
	Morten	1615	Gård	Do.
	Christen	1615	Gård, 1 bod	Do.
	Just [til Bjørnsholm (1578-1679)]	1615	Gård, 2 boder	Do.
HØGH	Christen [//Christian til Rødkilde (1656-93)]	1682	1682 nr. 52	Sankt Mogens Gade 50, 48, 42, Volden 1-9, Sankt Ibs Gade Sankt Nikolai Gade 40
			1682 nr. 84	Sankt Mogens Gade 64, 62
			1682 nr. 85	Do.
	Thomas	1682	1682 nr. 53	Sankt Mogens Gade 46
	Tage [Eilersen til Dallund (-efter 1673)]	1682	1682 nr. 60	Sankt Mogens Gade 30
			1682 nr. 66	Sankt Mogens Gade 12
	Peter	1682	1682 nr. 83	Sankt Mogens Gade 66, 68
			1682 nr. 90	Borgmester Frands Bierings Gyde
	Jørgen Poulsen	1632	1682 nr. 234	Sankt Mathias Gade 45, Store Sankt Mikkels Gade 18
	Stygge til Vang (1560 - efter 1630)	1615	Gård	Sortebrødre Sogn

SLÆGT	NAVN	ÅR	EJENDOM	GADE EL, LIGN.
JUEL	Tønne Ivarsen til Tårupgård (1620-98)	1682	1682 nr. 225	Sankt Mathias Gade 47-59, Skolestræde 2
	Ivar Axelsen til Villestrup (1563-1627)	(1615)		
	Ove Ivarsen til Villestrup (1615-86)	1682	1682 nr. 414	Sankt Leonis Gade 1, Sortebrødre Kirkestræde
	Christen/Christian Ovesen til Rysensteen (1651-90)	1686		
	Ellis/[Else? Frandsdatter (1550-?)]	1615	Gård	Sortebrødre Sogn
	Jens [Hermansen til Kjeldgård (1580-1634)]	1615	Gård, 6 boder	Do.
	Kjeld	1615	Gård, 3 boder	Do.
	Niels's frue, Niels Frandsen til Kongstedlund (1557-1600) ~ Anne Thomesdatter Stygge (- efter 1624)	1615	Gård	Do.
	Kirsten Frandsdatter (1558-1626)	1615	Gård, 6 boder	Do.
	Maren Iversdatter til Landting (-1624) ~ Erik Axelsen Rosenkrantz (1516-91)	1615	Gård, 2 boder	Do.
KAAS	Anne Nielsdatter (-1615/17) ~ Otte Clausen Huitfeldt til Søgård (- efter 1614)	1615	Gård	Do.
	Enevold Clausen til Lyngholm (- efter 1693)	1682	1682 nr. 159	Store Sankt Hans Gade 11-13
	Mogens [til Ulstrup (1627-94)]	1682	1682 nr. 327	Store Sankt Mikkels Gade 19-21, Store Sankt Peders Stræde 15-17
	Jens	1615	Gård	Sortebrødre Sogn
	Otto	1615	Gård	Do.
KRABBE	Anne Iversdatter til Voergård (-1625)	1615	2 Gårde, 5 boder	Do.
	Anne Eriksdatter til Stenalt (1552-1618) ~ Jakob Bjørnsen Bjørn (1561-96)	1615	Gård	Do.
	Dorthe	1682	1682 nr. 18	Vestergade 3
	Mourits	1682	1682 nr. 178	Lille Sankt Hans Gade 6-8
	Ingeborg Ivarsdatter (-1692)	1682	1682 nr. 229	Latinerhaven
KRAG	Kjeld til Trudsholm (1614-73)	1682	1682 nr. 5	Store Kirkegård, nordsiden af Gammeltorv
	Enevold [Tygesen til Hjermelevgård (1558-1621)]	1615	Gård, 6 boder	Sortebrødre Sogn
KRUSE	Erik [til Grubbesholm (ca. 1623 - efter 1687)]	1682	1682 nr. 288	Vestergade 10
	Mogens Lauridsen til Balle (-1624)	1615	Gård	Sortebrødre Sogn
	Oberstløjtnant	1726	Gård	Sankt Mogens Gade
LANGE	Niels Hansen (til Kjærgaard -1565)	1549	1682 nr. 414	Sankt Leonis Gade 1, Sortebrødre Kirkestræde

SLÆGT	NAVN	ÅR	EJENDOM	GADE EL. LIGN.
LEVETZAU	Gert Didrik Hansen til Tjele, Ritmester (1673-1737)	1726	Gård	Sankt Hans Gade
LINDENOV	Hans [Hansen (-1620)]	1615	Gård	Sortebrødre Sogn
LUNOV	Christoffer Nielsen til Rugård (-1640)	1615	Gård	Do.
	Ide Frandsdatter (1560-1618)	1615	Gård	Do.
LYKKE	Jacob Nielsen til Torp (- efter 1630)	1615	Gård	Do.
	Hans Eriksen til Krabbesholm (-1648)	1615, 1618		
MARSVIN	Otte til Dybæk (1573-1647)	1632	1682 nr. 234	Sankt Mathias Gade 45, Store Sankt Mikkels Gade 18
	Jens Pedersen til Havbro (-1636)	1615	Gård, 3 boder	Sortebrødre Sogn
MUNK	Oluf	1615	Gård, 1 bod	Do.
	Verner Nielsen til Sandbygård (-1643)	1615	Gård	Do.
	Verner (til Eskær (1647-1719))	1682	1682 nr. 140	Lille Sankt Hans Gade 21-23
	Elisabeth/[Lisbeth Nielsdatter (1642-1729) samme person?]	1682	1682 nr. 301	Hjultorvet 9
		1726	Udhus	Kirkestræde
PARSBERG	Ingeborg [Olufsdatter ~ Erik Brockenhuus til Lerbæk († 1677)]	1686-1727	1682 nr. 414	Sankt Leonis Gade 1, Sortebrødre Kirkestræde
	Oberstinde [Sophie Amalie Vernersdatter (1699-1788) ~ oberstløjtnant Niels Juel til Thorseng (1696-1766)]	1726	Gård	Sankt Hans Gade
	Henrik (til Rosenvold m.m. (1630-87))	1682	1682 nr. 35	Sankt Mogens Gade 19-21
RANTZAU	Major [Frederik Ottosen til Rosenvold (1677-1726)]	1726	Hus	Sankt Mogens Gade
	Lisbeth	1682		
RODSTEN	Agathe	1682	1682 nr. 159	Store Sankt Hans Gade 11-13
	Jørgen Ottesen Rosenkrantz (1523-96)	1585	En del af det gamle bispegårds-kompleks	Ved Gråbrødre Kirkestræde
	Holger Jørgensen til Rosenholm (1574-1642) ~ Sophie Axelsdatter Brahe (1578-1646)	Ca. 1620-40	Do. ?	Do. ?
ROSENKRANTZ	Margrethe Ottosedatter til Hundslund (1552-1635) ~ Hans Johansen Lindenov (1542-86)	1615	Gård, 6 boder	Sortebrødre Sogn
	Erik Holgersen til Rosenholm (1612-81)	1682	1682 nr. 198	Sortebrødre Kirkestræde
	Mogens Holgersen til Landting (1622-95)	1682		
	Pernille Mogensdatter	1726	1682 nr. 234	Sankt Mathias Gade 45, Store Sankt Mikkels Gade 18
	Junker	1726		
ROSENSPARRE	Oluf til Skarholt (1559-1624)	Ca. 1600-24	?	?

SLÆGT	NAVN	ÅR	EJENDOM	GADE EL. LIGN.
ROSENØRN	Junker til Hersomgård [Christopher Pedersen (1672-1745) eller hans søn Peder (1708-75)]	1726	Gård	Sankt Hans Gade
RUD	Kirsten [Knúdsdatter (1521-?)]	1615	Gård, i bod	Sortebrødre Sogn
SEHESTED	Malthe til Rydhave (1596-1661) og Margrethe Reedtz (-1697)	1682	1682 nr. 233	Sankt Mathias Gade 45, Store Sankt Mikkel's Gade 18
	Tønne Axelsen til Sønder Vosborg (1675-1757)	1726		
SKADELAND	Niels til Odsgård	1500-tal	Gård	Sankt Nikolai Sogn
	Albert til Hegnet (-efter 1499)	1481	Gård	Sankt Peders Sogn
	Niels Albertsen (-1519)	1512	Gård	Sankt Peders Sogn
		1512		
SKEEL	Anders Albertsen til Hegnet (- efter 1552)	1546	1682 nr. 414	Sankt Leonis Gade 1, Sortebrødre Kirkestræde
	Herman Albertsen til Jungetgård (-1555)	1552		
	Christen Jørgensen (1623-88)	1682	1682 nr. 308	Sankt Mathias Gade 98A
	Otto [Christensen (1576-1634)]	1615	Gård	Sortebrødre Sogn
SKOVGAARD	Abel Jepsdatter	1512	1682 nr. 414	Sankt Leonis Gade 1, Sortebrødre Kirkestræde
ULFELDT	Corfitz Jakobsen til Mattrup (-1690)	1682	1682 nr. 154	Store Sankt Hans Gade 3
URNE	Fru Helle [Jørgensdatter († 1688)]	1682	1682 nr. 147	Lille Sankt Hans Gade 24
VIND	Salig Ivar Jakobsen til Klarupgård (1590-1658)	1682	1682 nr. 310	(Riddergade)

Kilde: Grundtaks 1682. Rørsig 1926. Worsøe og Ørberg 1976.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. D33-499 Viborg rådstuearkiv. Viborg Bys grundtaks 1682.

Trykte kilder og litteratur

Christensen, Anemette S.: *Middelalderbyen Odense*, 1988.

Christensen, Anemette S.: Herremandsliv i Danmark 1500-1660. Tid sted og personer, Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår. Dansk folkevisekultur 1550-1700*, 1, 1999, s. 21-78.

Christensen, Anemette S.: Herremandsliv i Danmark 1500-1660. Bygge og bo, Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår. Dansk folkevisekultur 1550-1700*, 2, 2000, s. 283-340.

Christensen, Anemette S.: Herremandsliv i Danmark. Herremandsshusholdningen, Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus (red.): *Svøbt i mår. Dansk folkevisekultur 1550-1700*, 3, 2001 s. 239-356.

Danmarks Kirker, XVI,2, *Århus Amt*. Udg. af Nationalmuseet ved Vibeke Michelsen og Kield de Fine Licht, 1972, s. 766-67.

Danske helgeners levned, 1-2, i oversættelse ved Hans Olrik, 1894, reprotryk 1968.

De danske Kirker, 12, *Midtjylland*, red. af Erik Horskjær, 1969.

Diplomatarium Vibergense. Breve og aktstykker fra ældre viborgske arkiver til Viborg Bys og Stifts historie 1200-1559. Udg. af A. Heise, 1879.

- Hjermind, Jesper: *Theatrum Urbis Vibergensis 1000-1150*, *UBAS Nordisk*, 5, 2008, s. 181-93.
- Honnens de Lichtenberg, Hanne: *Tro – håb og forføngelighed*, 1989.
- Jævnføringsregister over Viborg Købstads Bygrundes matrikelnumre 1682-1974*, ved Jens Peter la Cour Dragsbo og Grete Rung, 1976.
- Kong Frederik den Førstes danske registranter*, udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup, 1879.
- Kong Valdemars Jordebog*, 1-3, udg. af Svend Aakjær, 1926-43.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Domprovstegården i Viborg, Hikuin*, 7, 1981, s. 163-72.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Middelalderbyen Viborg*, 1987 (1).
- Kristensen, Hans Krongaard: *Middelalderlige stenhuse i Sankt Mogens Gade i Viborg, Hikuin*, 13, 1987 (2), s. 204-24.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Viborgs byplan i tusinde år*, 1985.
- Larsen, Christian: *Eske Broek medt egen handt. Eske Broks dagbøger 1604-1622*, 2005.
- Olsen, Rikke Agnete: *Borge i Danmark*, 2. udg., 1996.
- Pontoppidan, Erik: *Danske Atlas*, 4, 1768.
- Rørsig, P.M.: *De store ildebrande i Viborg. Fra middelalder til nutid. I anledning af tohundredaaret for kæmpebranden 1726*, 1926.
- Severinsen, P.: *Personligheder knyttet til Gråbrødre kloster og kirke, Fra Viborg Amt*, 1935, s. 44-66.
- Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40*, udg. af Henning Paulsen, 1955.
- Svøbt i måt. Dansk folkevisekultur 1550-1700*, 1-4. Red. af Flemming Lundgreen-Nielsen og Hanne Ruus, 1999-2002.
- Trap: *Danmark*, 5. udg., red. af Niels Nielsen, Peter Skautrup m.fl., 1958-72.
- Vellev, Jens: *Gyldenstjernernes gård i Viborg. Om det såkaldte "Budolfi"s undersøgelse og nedbrydning, Hikuin*, 13, 1987, s. 225-78.
- Vellev, Jens: *Viborg gråbrødrekløsters første år og Peder Olsens to notater, Hikuin*, 20, 1993, s. 53-64.
- Vensild, Hanne Valsø: *Christen Skeel den Riges dagbog, Årbog for Dansk Landbrugsmuseum og Jyllands Herregårdsmuseum*, 1997, s. 67-104.
- Worsøe, Hans, og Paul G. Ørberg: *Viborgs brand 1726*, 1976.

NOTER

- 1 *Danske helgeners levned*, 1, 1894, s. 73. Munken Ælnoth skrev helgenbiografien i 1120'erne i Sankt Knuds Kloster i Odense.
- 2 *Kong Valdemars Jordebog*, 1, 1926, s. 4. Kristensen 1987 (1), s. 88-89.
- 3 Hjermind 2008, s. 184.
- 4 Kristensen 1987 (1), s. 88-89.
- 5 Christensen 1999, s. 34-45.
- 6 Christensen 1999, s. 45-54.
- 7 Christensen 1999, 54-73.
- 8 Christensen 1999, s. 70. Han tjente kong Hans som skriver og udsending og fik forskellige forleneringer, forstanderskabet i Ring Kloster og tolderembedet i Ålborg. Endvidere udnævntes han til landsdommer i Nørrejylland i 1505. Året efter blev han forlenet med Kalø Len og bestyrede fra 1511 som foged besiddelser for dronning Christine. Fra 1499 var han på Kongens Retterting med flere herremænd, og var derfor også rigsråd. Ved bestemmelserne i Christian 2.s håndfæstning om, at vanbyrdige ikke måtte have slot eller len eller være landstingsdommere, kom han i klemme, og han måtte trække sig fra rigsrådsmoderne, men fungerede som landsdommer endnu i 1515, og i 1516 forlenede Christian 2. ham med Ålborghus Len. Han døde omkring 1518.
- 9 Christensen 2000, s. 283-340.
- 10 Christensen 2000, s. 295-96 med henvisninger.
- 11 Olsen 1996, s. 105-06. Christensen 2000, s. 296-97 med henvisninger.
- 12 Christensen 2000, s. 289-90 med henvisninger.
- 13 *Diplomatarium Vibergense*, 1879, nr. 216, s. 161-62.
- 14 *Diplomatarium Vibergense*, 1879, indledningen.
- 15 *Diplomatarium Vibergense*, 1879, s. V.
- 16 *Diplomatarium Vibergense*, 1879, s. V-VI.
- 17 *Diplomatarium Vibergense*, 1879, s. XI.
- 18 Kristensen 1981, 1987 (1), 1987 (2), 1985. Vellev 1987.
- 19 Ved forordning af 28. januar 1682 indførtes almindelige grundskatter for byerne. Der udnævntes 11 kommissioner, der skulle sørge for, at alle gårde, huse og pladser i byerne blev takseret, hvorefter der skulle udarbejdes en grundtakst for købstæderne i hele landet. Viborgs grundtakst dateret 4. juli 1682, findes på Rigsarkivet. På landsarkivet i Viborg findes en autoriseret kopi, der er dateret 26. februar 1683.

- 20 Kristensen 1985, fig. 18.
- 21 Kristensen 1987 (1), s. 42-70.
- 22 *Diplomatarium Vibergense*, 1879, nr. 226, s. 170-71.
- 23 Trap, VII,1, 1962, s. 217.
- 24 Kristensen 1987 (1), s. 96-97.
- 25 *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, 1879, s. 265.
- 26 Kristensen, 1987 (1), s. 97. www.skinnerup.org/skadeland.htm nævner en Niels Lauridsen Skadeland (?1440-?1512) til Odsgård. Det kunne være den Niels Skadeland, der i sin tid solgte gården i Sankt Nicolaj Sogn til Niels Clementsen.
- 27 Kristensen 1987 (1), s. 94 og 67.
- 28 Christensen 1988, s. 92-97 og s. 142-71 med henvisninger.
- 29 Et missive var et brev rettet til enkeltperson eller en snæver kreds af personer. Christensen 2000, s. 299, med henvisning.
- 30 Kristensen 1987 (1), s. 82-86, Kristensen, 1981, s. 163-72.
- 31 Vellev 1987, s. 244-45.
- 32 Vellev 1987, s. 244-45.
- 33 Kristensen 1987 (1), s. 67.
- 34 *Sophie Brahes Regnskabsbøg 1627-40*, 1955, s. 45, 65, 73, 80, 92-93, 101, 117, 126, 133, 152-53, 162-63., 166, 168, 182-83, 190, 202-03, 209 og 219. Sophie Axelsdatter Brahe (1578-1646) blev gift med Holger Jørgensen Rosenkrantz den lærde (1574-1642) på Malmøhus i 1598.
- 35 Larsen 2005,
- 36 Christensen 2000, s. 310, med henvisninger.
- 37 Larsen 2005. Christensen 2001, s. 256-61. Storgodsejer Eske Brock modtog undervisning i en onkels hus indtil det 14. år. Fra 1574 til 1578 var han på Akademiet i Straßburg, og han overtog gammel Estrup i 1580. Han har ikke gjort hof- eller cancellitjeneste. Ved Frederik 2.s begravelse var han blandt de 71 højadelige, der indgav protest til rigsrådet over at være udelukket fra de givtige len. Han blev gift med Christence Axelsdatter Viffert i 1589 på Køge Rådhus. Samme år, som han blev rigsråd, i 1596, forlenedes han med Dronningborg, hvor han var lensmand i 29 år. Han rejste ofte med Christian 4. og havde forskellige udenrigspolitiske hverv blandt andet som fredsforhandler.
- 38 Larsen 2005.
- 39 Måske er der tale om Jørgen Nielsen Krag til Rolsøgård og Endrupholm (1589-1643). Han blev gift med Anne Vind (-1667) den 11. juni 1609.
- 40 Vensild 1997.
- 41 Vellev 1993, s. 53-64. Severinsen 1935, s. 44-66.
- 42 Christensen 2001, s. 328-30, med henvisninger.
- 43 *Diplomatarium Vibergense*, 1879, s. IX ff. og s. 366-67.
- 44 Larsen 2005. Det drejer sig om Johanne Ottedatter Kaas, der blev nedsat i kirken den 19. december 1604, Sofie Pedersdatter Bille, nedsat den 14. april 1608, Thomas Maltesen Sehested til Holmgård, nedsat den 18. januar 1609, Laurits Tygesen Kruse til Svendstrup, nedsat den 2. juni 1609, Jørgen Iversen Friis til Krastrup, nedsat den 11. januar 1617 og barnebarnet Chresten Jørgensen Skeel til Sostrup, der blev 2 år, nedsat den 4. april 1617.
- 45 *De danske Kirker*, 12, 1969, s. 24. Jf. Pontoppidans Atlas.
- 46 *De danske Kirker*, 12, 1969, s. 26-29. Gravkapellet for slægterne Krag og Krabbe har begravelse for Kjeld Krag til Trudsholm (-1673) og hans hustru Sophie Krabbe (-1693), Hans Juul til Stårupgård (-1697) og hans hustru Elisabeth Krag og Ritmester Iver Krag, der faldt ved Malmø i 1677. Malte Sehested til Rydhave (-1661) blev begravet i domkirken. Et epitafium over ham, hans hustru Margrethe Reedtz og Frederik Sehested (-1726) og hans to hustruer er anbragt over indgangen til det søndre tårn.
- 47 *Sophie Brahes Regnskabsbøg 1627-40*, 1955.
- 48 Kristensen 1985, s. 15-19.
- 49 Kristensen 1985, s. 15-16.

ANEMETTE S. CHRISTENSEN

Født 1944. Cand.mag. i historie og middelalderarkæologi 1976. Medarbejder ved Projekt Middelalderbyen i flere perioder 1977-88. Projekt *De danske lensregnskaber 1610-1660* 1983-84. Forskningsadjunkt ved Institut for Nordisk Filologi ved Københavns Universitets projekt *Dansk Folkevisekultur 1994-96*. Siden 2001 ansat ved Århus Kommune. Adresse: Holme Møllevej 45, 2. tv., 8260 Viby J.

VIBORGS BRANDE

Viborgs brand 1726 i animation, som det kan ses på Viborg Stiftsmuseums nye udstilling fra 2009. Animation: Mark Film.

Frygten for ildebrand lå permanent i bevidstheden hos byfolk i middelalderen. Og med god grund. Bindingsværk, stråtag og åbne ildsteder skaber glimrende betingelser for ildebrand, ikke mindst i kvarterer med snævre gader og tætte husrækker. Var ilden først brudt ud, skulle der mirakler til for at forhindre gnister i at springe fra stråtag til stråtag. Datidens brandudstyr nyttede kun lidt. I værket *Dagligliv i Norden* når historikeren Troels-Lund da også frem til, at ikke færre end 36 nordiske købstæder nedbrændte alene i årene 1540-1600 og flere af dem endda tre gange.

Det ene af de to dragehoveder, der sandsynligvis prydede skrinet, hvori Sankt Kjelds jordiske rester blev opbevaret i Viborg Domkirke. Det forgyldte dragehoved blev fundet i kirkens tværskib under ombygningen i 1864.

Viborg gik ikke ram forbi. Fem storbrande hærgede byen mellem 1501 og 1726, og i tre af tilfældene gik det i voldsom grad også ud over Viborg Domkirke. Resultatet er, at kirkebygningen frem for at være en af landets ældste mere korrekt må siges at høre til blandt de yngste. De store brande er dermed også en del af historien om stiftsbyens katedral.

FRA MIRAKLERNES TID

Den første storbrand, som vi har rimelig præcise oplysninger om, brød løs den 17. juni 1501, men ældre beretninger lader ane, at den røde hane havde galet flere gange i tiden forud. Således var der tilsyneladende bud efter Domkirken, allerede mens den var under opførelse. I skildringer af Viborgs helgen Sankt Kjelds liv og levned fortælles, at en voldsom brand engang i 1140'erne trueede området ved Gammeltorv. Hvordan ilden opstod, ved vi ikke noget om, men ifølge beretningen slog luerne fra en

voldsom brand ind over kirken og Mariaklosteret, som lå tæt på Domkirken. Provst Kjeld tog i den truende situation en af klosterbrødrene med sig op i et af Domkirkens tårne. Her bad og anræbte han Gud om kirkens og byens frelse. Og miraklet skete: straks dæmpedes den fortærende flamme. Ilden blev standset, og kirken var reddet ved sin fromme tjeners forbøn.

Historisk kyndige vil måske studse lidt over, at den gode provst Kjeld skulle have stået og udviklet mirakler i et af Domkirkens tårne så tidligt som i 1140'erne. Ganske vist var kirkens folk begyndt på byggeriet af krypten i den romanske domkirke omkring 1130, men arbejdet med at rejse katedralen kunne langt fra have nået til vestendens tårne kun 10-15 år senere. Ifølge middelalderarkæologen Hans Krongaard stod kirkens vestanlæg med tårne først færdigt et stykke ind i 1200-tallet. Men som Krongaard også er inde på, har Viborg haft en domkirke i frådsten før granitkirken. Dele af den gamle kirke er blevet stående, mens byggeriet af den nye er begyndt fra øst. Derved har man kunnet benytte kirkerummet i perioder, hvor byggeriet har ligget stille. Beretningen fortæller med andre ord, at ilden allerede havde appetit på den tidligere domkirke i frådsten.

Sankt Kjelds jordiske rester blev i øvrigt senere skrinlagt i den romanske domkirke, hvor skrinet blev ødelagt ved den store brand i 1726. Inden da tjente det flere gode formål. Et sagn fortæller, at engang, da Domkirken på ny var i ildsfare, blev Kjelds skrin båret frem, og straks vendte vinden sig, og en plaskregn slukkede flammerne.

DA LYNET SLOG NED

På Sankt Budolfi Dag, onsdag den 17. juni 1501, trak et forfærdeligt tordenvejr hen over Viborg. Lynnedslag har det som bekendt med at søge mod høje punkter, og højst i Viborg var Domkirkens tårne. Her slog lynet ned, ilden fik fat i træværket, og dele af kirken brændte. Ilden sprang herfra videre til nærliggende bygninger ved Gammeltorv, hvorfra den bredte sig mod øst mod den nedre del af byen, ikke mindst i Nedergade eller Sankt Ibs Gade, havde den godt fat. Også Johanniterklosterets store bygninger blev ramt. Skaderne var dog fuldt udbedret, da vi når frem til reformationsårene i 1520'erne.

Ødelæggelserne i Domkirken ser ud til at have været omfattende. Inde i kirken brændte en del inventar. Det lykkedes dog at redde Sankt Kjelds skrin og den nye syvarmede lysstage, lyskloven, støbt i

1494, samt Domkirkens mange relikvier. Kirkens tårne og forhal var ødelagt, korsfløjenes gavle meldtes stærkt beskadiget, og det øverste af korets apsis var ødelagt, mens højkirkens granitmure blev stående.

Restaureringen af Domkirken begyndte også kort tid efter ulykken. Tilsyneladende gik det let med at finde penge til arbejdet. Datidens indsamlingskampagner til de nødstedte tog kirkens folk sig af. Endda efter velkendte metoder: De solgte afladsbreve. Blandt andet Roskildebispens Johan Jepsen Ravensberg (1452-1512) tilstod i sit stift 40 dages aflad til dem, som ville række en hjælpende hånd til restaureringen af den brændte kirke i Viborg.

Og mange syndige mennesker havde aflad behov. Pengene strømmede tilsyneladende ind og få år senere knejsede katedralen igen i al sin væld. Efter genopbygningen anbragte gejstligheden en indskrift på latin langs overkanten af kannikestolens høje rygpanel. I oversættelse lyder teksten:

*Femten hundred og eet er huset fra øverst til nederst
Sørgeligen brændt ned, mangefold skade det led.
Da for Budolphus var fest, blev Viborg hærget af ilden.
Dengang da Christians søn Hans var konge for os.*

BRANDEN 1567

66 år senere, den 16. maj 1567, var den gal igen. Hvordan ilden opstod, melder kilderne ikke noget om, men nok engang gik det ud over Domkirken foruden kvartererne i den centrale bydel. Flammerne fik tilsyneladende fat i kirkens spir, tårne og urværk og vel også tagkonstruktionen. Træværket i spirene var åbenbart solidt, hvilket gav næring til en mægtig hede. Det hed sig i alt fald, at kirkens klokker smeltede ved ildebranden og faldt ned, mens kobberet løb i jorden. Domkirkens indre tog derimod ikke skade under branden i 1567. Hvelvingerne holdt, og inventaret var intakt.

Det indre af Viborg Domkirke, set mod orglet ca. 1860. I midtergangen den prægtige syvarmede lysklove, der modstod alle de store brande, som rasede kirken. Lyskloven blev støbt i Lübeck i 1494.

Bispegården brændte også, og det samme skete med mange private gårde og huse. Blandt dem åbenbart ret mange adelsgårde i Riddergade og kvarteret ned mod søen. Indberetninger til kongen lød på, at "al den største, ypperste og bedste part af byen" brændte. Severinsen oplyser i sit store værk om Viborg Domkirke, at ca. 100 adelige gårde blev ødelagt. Tallet er vel afrundet en smule opad. Viborg var dog ramt i et omfang, der betød, at kong Frederik 2. rykkede til undsætning med frihed til adskillige borgere i fem år for skat, landsknægtehold og al kongelig og byens tyng. Også Domkapitlet og Domkirkens bønder blev fritaget for skatter. For domkapitlets vedkommende i fem år og for bøndernes vedkommende for et år, hvor de til gengæld skulle stille med heste og vogne til kørsel af tømmer og andet byggemateriale til brug for reparation af kirken.

Modsat i 1501 haltede det imidlertid efter branden i 1567 gevaldigt med at få Domkirken restaureret. Landet var i krig – det var under den Nordiske Syvårskrig 1563-70 – og kongen måtte ty til at forlænge skattefriheden for Domkirkens bønder endnu i to år med henvisning til den store trældom med ægt og arbejde, de blev pålagt i anledning af kirkens genopbyggelse. Majestæten greb også til flere gange at indskærpe over for lensmænd på Hald og Silkeborg, at de havde pligt til at levere egestammer i hundredvis til brug ved reparationerne på bispegården og kirken. At det var betydelige mængder, det drejede sig om, fremgår af, at fæstebønderne fik ordre på at stille med 100 vogne for at føre tømmeret til Viborg.

Kirkeklokker til erstatning af de smeltede skulle Domkirken selvfølgelig også have. Men kongen skønnede, at der ikke var råd til at støbe nye klokker i denne omgang. Derfor blev den største klokke i Testrup Kirke på kongens ordre ført til Viborg sammen med de to største klokker fra Vestervig Kirke.

De genopførte kirketårne fik høje spir. Tårne og spir målte nu tilsammen godt 55 meter. Tårnene, som Domkirken har i dag, måler kun godt 42 meter.

Foruden domkirke og bispegård var også latin-skolen i Skolegade hærgnet af flammer. Kong Frederik 2. så med egne øjne ødelæggelserne i maj 1569, hvor han besøgte byen. Han så også, at stråtag var den store spreder af ild. Derfor blev lensmanden på Hald pålagt at sørge for, at alt strå på gårde og huse i Viborg så snart som muligt skulle pilles af og erstattes med tegl. Alle nye huse og gårde skulle forsynes med tegl. Kongens bud blev dog ikke fulgt. I 1578 blev majestæten opmærksom på, at intet var bragt til udførelse. Byens magistrat blev derfor pålagt at indskærpe over for borgerne, at de skulle tække deres huse med tegl. Alle nybyggerier skulle opføres med tegltag. Efterkom de ikke ordren, kunne de tiltales og straffes. Derfor virker det nærmest som en provokation, at den genopførte bispegård blev tækket med strå. Taget blev først udskiftet med tegl i 1610. Kongen havde i øvrigt værelse og køkken i bispegården, når han gæstede Viborg.

Genopbygningen af de brændte kvarterer efter branden i 1567 stod måske på i flere årtier. Således var Domkirken endnu i 1578 ikke færdigrestaureret. Vi ved det, fordi byen dette år fik tilladelse til, at Johanniterklosteret og klosterkirken i Sankt Ibs Gade måtte nedbrydes. Halvdelen af stenene fra klosteret og alle stenene fra kirken måtte anvendes til istandsættelsen af Domkirken. At det trak ud med reparationerne af de offentlige bygninger skyldtes nok ikke alene krig og armod. Enhver var vel sig selv nærmest, hvilket domkapitlets medlemmer er et godt eksempel på. De var som nævnt af kongen fritaget for skatter i en årrække mod at bidrage til genopførelse af de offentlige bygninger, men i et skarpt brev af 5. december 1570 udtrykte kongen sit store mishag over, at enhver i stedet for at varetage domkapitlets interesser havde beflittet sig på at genopbygge sine egne arvegårde og anvendt kirkens indkomster dertil. Derfor var det nu slut med den givne skattefrihed, og blev reparationerne af offentlige bygninger ikke snarest gennemført, vil-

le lensmanden alligevel inddrive de skatter, som der i årene forud var givet fritagelse for.

FEJLSKUD UDLØSTE STORBRAND

Den 27. april 1615 stod en bøsse-mager og fumlede med at afprøve en gammel bøsse i en gård bag en bygning på vestsiden af Nytorv.

Noget gik galt. Skuddet tændte ild i stråtaget, og herfra sørgede en stærk nordenvind, at ilden bredte sig sydover. Flammernes bytte var i denne omgang ifølge den indsendte fortegnelse til kongen på 123 gårde og 136 boder. Nogle ejendomme havde samme ejer, men i alt blev 148 familier berørt. Alle de brændte eller beskadigede gårde og huse lå i Sortebrødre Sogn, og det var især borgere i Vestergade, i Store Sankt Mikkelsgade og i Sankt Mathias Gade, som havde mistet hjem eller ejendom. Blandt dem var en del håndværkere, men også mange adelsfolk.

Sortebrødre Kirke blev også ramt. Tårnet og taget, som sognefolkene af deres surt tjente penge havde bekostet ti år tidligere, fattede af på ingen tid. Det samme skete med den nye, delvist forgyldte altartavle.

Efter branden tegnede der sig nogenlunde samme mønster som tidligere. De nødlidende søgte om skattefrihed og anden hjælp hos myndighederne. I 1615 foregik det ved, at sogneboerne klagede deres nød til rigets kansler, Christian Friis (1556-1616). De bad gennem ham kongen om skattefritagelse nogle år. Yderligere ville de da også gerne have noget godt bygningstømmer. Det sidste kunne der ikke blive tale om, men kongen accepterede tre års skattefrihed til 51 borgere, såfremt de genopførte deres huse og gårde igen inden for samme tidsperiode. Derimod måtte adelspersoner, som havde mistet deres gårde, selv ligge og rode med genopbygningen.

Helt galt stod det åbenbart heller ikke til hos alle borgerne. Den ene af præsterne ved Søndre Sogns Kirke, magister Peder Pedersen Løvenbalk, ryddede

ganske enkelt hele grunden mellem Sankt Mathias Gade og Sortebrødre Kirkestræde for her at rejse en prangende gård i to etager. Facaden lod han overstryge med "spanskgrønt", og indtrykket var hos de fleste viborgensere, at den mageløse gård måtte være den flotteste og anseeligste bygning i hele Viborg. I folkemunde fik gården derfor navnet "Mageløs" på grund af dens imponerende størrelse og udsmykning, og navnet blev snart herefter overført til gården, som løb langs gårdens facade.

Også fremmede "gæster" forstod at værdsætte gården. Da fjendtlige tropper i oktober 1627 under den såkaldte Kejserkrig 1626-29 besatte Viborg, valgte oberst, grev Camillo Strozzi at beslaglægge gården for her at indrette sit hovedkvarter. Den stakkels sognepræst, Peder Pedersen, måtte som de øvrige borgere yde sit store bidrag til fjendens underhold, og brandskatningen af byen under den to-årige besættelse under Kejserkrigen indledte en 100-årig periode med tilbagegang og katastrofer for den gamle jyske hovedby.

ULYKKER VÆLTER IND OVER BYEN

Svenskekrigene i midten af 1600-årene med gentagne besættelser, plyndringer og brandskatning svækkede Viborg økonomisk. Enevældens indførelse i 1660 svækkede tillige byen politisk. Det var slut med kongehyldninger og festivitets, det var slut med regelmæssige adelsmøder og det var slut med stændermøder.

Derimod var det ikke slut med ødelæggende ildebrande. I 1667 galede den røde hane atter over byen. Denne gang var det en tjenestepige, som kom galt af sted.

Klokken var syv aften, og tjenestepigen stod i bryggerset i gården på det søndre hjørne af Nytorvgyde og Sankt Mogens Gade, hvor hun ville varme vand. Hendes madmor, Anne Blichfeldt, kaldte på hende, og mens hun var væk, bredte ilden sig til

Den middelalderlige kælder under Nytorvgyde/Sankt Mogens Gade 3. I nabokælderen under vinhandler Salomon Gerbers ejendom ulmede ilden i et par uger efter branden i 1667. I 1917, da billedet blev taget, tjente rummet som kulkælder og oplagringsrum for nålemager og produkthandler Morten "Ben" Petersen.

brændt på gulvet. Snart stod huset i lys lue; herfra sprang flammerne til naboejendommene, og inden længe brændte alle huse og gårde mellem de to torve. I alt 40 gårde brændte ned eller led skade på tag og murværk.

Kvarteret mellem torvene talte flere af Viborgs store købmandsgårde. Mange af byens bedrestillede borgere blev derfor ramt. Vinhandler og postmester Salomon Gerber (ca. 1608-90) var en af dem. I Gerbers gård på den nordlige side af Nytorvgyde brændte det i vinkælderen i samfulde to uger, han mistede hele sit store vinlager. Nabogården på hjørnet ud mod Sankt Mogens Gade, Jacob Berings gård, kaldet Paradis, futede også af. Det samme skete med lektor Peder Paludans gård.

På østsiden af Sankt Mogens Gade lå også betydelige ejendomme. Mellem Gråbrødre Kirke og Gammeltorv røg fem af dem. Næste dag blussede ilden op igen og antændte Gråbrødre Kirke, men ved en behændig indsats blev den slukket igen.

Til minde herom ophængtes en sortmalet tavle, hvorpå der stod:

Anno 1667, den 19. april, var dette Guds hus i så stor fare for ildsvåde, at der var ild antændt udi spærværket, men ved Guds forsyn blev lykkelig reddet.

Branden 1667 skånede for en gangs skyld Domkirken. Imidlertid gik det langsomt med genopbygningen. Byen var blevet fattigere efter de mange år med krig og plyndringer. Det spillede også ind, at den jyske højadel ikke længere så ofte havde økonomiske og politiske ærinder i Viborg og derfor ikke i samme omfang som tidligere var interesseret i at eje og vedligeholde fornemme adelsgårde i byen. Ved udarbejdelsen af den store matrikel i 1682, 15 år efter 1667-branden, lå mange af de nedbrændte bygninger stadig i ruiner. Talrige grunde stod ganske øde, og flere af dem blev handlet for 1/3 af tagstenenes værdi.

En positiv konsekvens af branden i 1667 var dog, at Viborg fik et mere organiseret brandvæsen, som skulle operere ud fra en vedtaget brandforordning. Forordningen påbød blandt andet, at der i hver af byens tre kirker skulle findes tolv læderspande, fire lange stiger, seks lange brandhager, seks langskafte økser og tre træsprøjter. Gråbrødre Kirke flottede sig endda og købte en hel ny sprøjte i Hamborg. Ved Sortebrødre Kirke blev bygget et hus til en anden sprøjte, byens nye kobbersprøjte, som Laurids Kobbersmed skulle passe og pleje. Sprøjten blev tilsyneladende betragtet som en af byens helligdomme. Hver 14. dag skulle den gode kobbersmed eksercere med vand på torvet.

Foruden materiellet ved kirkerne skulle der på rådhuset være 20 spande, fire stiger og seks økser og de sprøjter, der fandtes i Jacob Hasses hus. Endelig skulle alle grundejere anskaffe sig slukningsredskaber.

En bedre organisering af varslingen blev også indøvet. I tilfælde af brand skulle der klemtes med stormklokken. Klokken sad oprindeligt i Sankt Hans Kirkes tårn på Nytorv. Da tårnet i 1584 blev revet

ned, flyttede bystyret klokken til Sankt Ibs kirketårn. Der var den bare svær at høre oppe i byen, og fra 1613 fik den fast plads i Domkirkens nordre tårn.

Et beredskab af brandfolk skulle, når stormklokken ringede, smide alt, hvad de havde i hænderne, og løbe til kirkerne og rådhuset og gøre materiellet klar. Især var det tømmere og murere, som var udtaget som brandsvende. Vægterne og byens tjenerne (politiet) måtte også bistå med at organisere. Hvis det ikke var tilstrækkeligt, skulle otte af de yngste borgere stille med deres geværer for at forhindre onde mennesker i at røve og plyndre. Hele beredskabskorpset skulle betales ved frivillige bidrag.

En bedre forebyggelse blev der også tænkt på. Brandforordningen indskærpede således, at alle byens skorstene regelmæssigt skulle fejes, og hvor der var maltkøller, skulle der altid stå en tønde vand på loftet, så længe maltgøringen varede.

KATASTROFEN 1726

Brandforordningen og det skærpede beredskab kan have haft god forebyggende effekt gennem de næste årtier. Blot var der ikke ressourcer eller vilje til at gøre tilstrækkeligt ved problemet med de mange stråtage. Under meget ugunstige vejrforhold kunne dette fortsat forårsage en katastrofe.

Katastrofen indtrådte om eftermiddagen den 25. juni 1726. Forsommeren havde været usædvanlig varm og tør, regnet havde det ikke i flere uger. Tilmed blæste det op ad dagen kraftigt fra nordvest. Hos købmand Peder Vandet på nordsiden af Hjultorvet gjorde pigen klar til brygning af øl. Hun tændte op under bryggerkedlen med en knippe tør lyng, og da det fængede, kravlede hun på loftet efter bundter, som hun kastede ned på bryggersgulvet. Sandsynligvis blæste vestenvinden bryggersdøren op; i alt fald føg gnister fra ildstedet ud og fik fat i de nedkastede lyngknipper. Ilden fængede i disse, og i løbet af ingen tid stod rummet i flammer. Snart fik luerne fat i

tagskægget og gårdens stråtag. Herfra drev stormen byger af gnister over mod nabogårde og huse mod øst. Ilden var ude af kontrol. Bygningerne på torvets østside stod i flammer, og her fra åd ilden sig videre til kvartererne i hele det centrale Viborg. Testrups brandkort fra 1726 viser omfanget. Heraf fremgår, at det var hjertet af byen med de rigeste og fornemste bygninger, som forsvandt. Tilbage stod yderkvartererne med de ringere boliger og bygninger.

Ilden rasede med en voldsomhed i 34 timer, fra kl. 4 eftermiddag den 25. juni til kl. 2 om morgenen den 27. juni. Da var flammernes vildskab til ende og ødelæggelsens værk til skue. Men i uger derefter er der selvfølgelig steget røg op fra tomterne, og det har i lange tider ulmet fra lagerbunker og kældre. Mange viborgensere mistede tilsyneladende også store dele af deres indbo. Skæbnen var grim mod de mange i de dage. Ingen former for brandforsikring eksisterede på det tidspunkt. Voldsomme panikscener har givetvis udspillet sig, især i brandens første fase, hvilket har modvirket et organiseret bjergningsarbejde. Uheldigt har det også været, at flere af byens håndværkere var til marked i Skive, da ilden opstod.

Viborg Domkirke 1835. Stormklokken ses i nordre tårn, mens byens ur ses i søndre tårn. Som det fremgår af bygningerne i forgrunden, havde borgerne sikret deres tage med tegl.

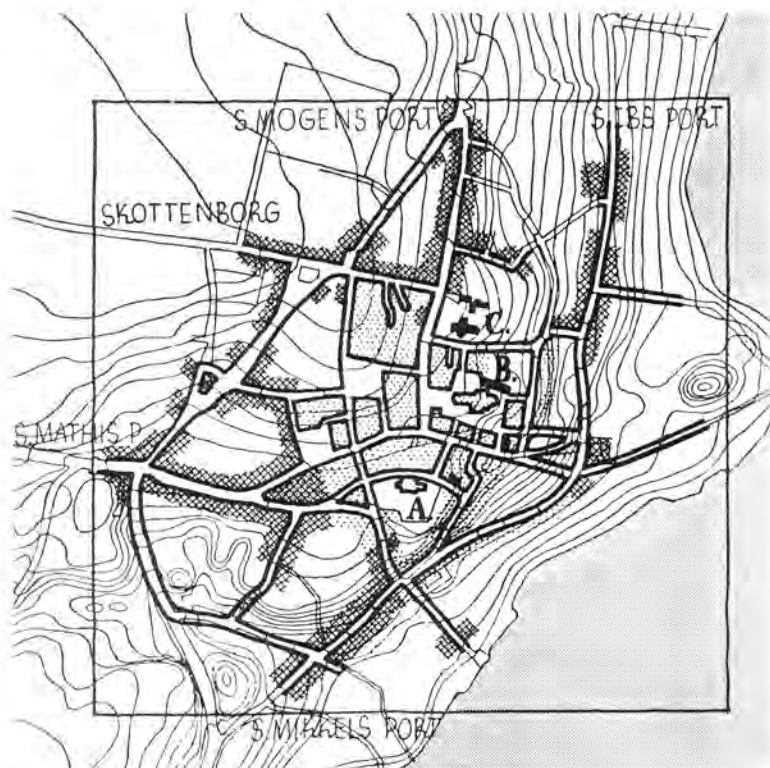

Brandlisterne, som blev sendt til kongen den 4. juli 1726, opregner, at 71 gårde og 78 huse og boder blev ildens bytte. 215 familier eller ca. halvdelen af Viborgs indbyggere på det tidspunkt var blevet husvilde. Tidligere landsarkivar Svend Aakjær har ud fra skattemandtalister beregnet, at det samlede indbyggertal var på ca. 434 familier i 1725. Det omregner han til et samlet indbyggertal på ca. 2.170 mennesker.

Fra de dramatiske døgn er der kun små opmuntrende beretninger. En af dem var, at ilden i Gråbrødre Kirke blev slukket. Urskiven brændte. Men ved energisk indgriben af præsten Ernst Samuel og sogneboerne lykkedes det at redde resten.

Derimod brændte en fløj af hospitalet. Bispegården brændte så grundigt, at det hedder om den, at ingen af dens længer stod "Stik eller Stage" tilbage.

Christen Pedersen Testrups kort over Viborgs brand 1726 indtegnet på et nyere bykort. Den prikkede signatur i byens midte angiver brandtomterne. Fra Viborg købstads historie, 4, 1941, s. 14.

VIBORGS BRANDE

Biskop Johannes Trelund (1669-1735) reddede bisparkivet, men til gengæld brændte hans egen store bogsamling. Det middelalderlige rådhus på torvet foran Domkirken, som af en eller anden grund havde overlevet de tidligere brande, blev nu også fortæret. Det samme skete med stiftamtmandsgården, som på daværende tidspunkt lå lidt nordøst for Domkirken. Sortebrødre Kirke blev slemt beskadiget, men mest katastrofalt var raseringen af Domkirken med dens rige inventar af klenodier og historiske kilder. Blandt de øvrige offentlige bygninger undgik kun Domhuset og Latinskolen at blive ødelagt.

GENOPBYGNINGEN

Byen var mindst halvandet hundrede år om at forvinde ødelæggelserne i junidagene i 1726. Siden svenskekrigene og storbranden i 1667 havde Viborg været i stærk tilbagegang. Den negative udvikling blev nu forstærket. Ganske vist gav kong Frederik 4. skattefrihed i 12 år til alle de skadelidte, men det kunne alene være et plaster på såret.

De nedbrændte adelsgårde var godsejerne vrangvillige omkring at genopføre. De havde ikke længere så meget at komme til Viborg efter, og flere grunde blev slet ikke bebygget igen. I den nuværende Latinerhave havde der eksempelvis ligget fire adelsgårde, som aldrig blev genrejst. I andre bydele trak det ud i årevis med genopførelsen. Blandt andet på Nytorv skulle der en del armvridning til, før godsejer Janus Friedenreich til Palstrup (ca. 1676-1755) fik genopbygget sin gård på nordsiden, den senere Amtmandsgård. Den stod først færdig i 1758, 32 år efter branden.

De offentlige bygninger lovede kongen at finde midler og bygmestre til. Bygmester Claus Stallknecht (1681-1734) fra Altona skulle tage sig af Domkirken, Sortebrødre Kirke, rådhuset og bispegården. At han kunne bygge smukt i sin tids stil, den

barokke, ses af rådhuset og bispegården. Men hans største opgave blev byens to afbrændte kirker.

For det samlede arbejde fik han 39.000 rigsdaler. Rådhuset rejste han over fundamentet af det gamle, og resultatet blev en arkitektonisk perle. Tegningerne havde han med fra Altona, hvor han kort forinden havde været bygmester på det nye rådhus i den holstenske by. I mål blev tegningerne til Altona-rådhuset reduceret lidt i størrelse, men ellers kom de to rådhus til at ligne hinanden. Vil borgerne i Altona i dag vide, hvordan deres barokke rådhus så ud, skal de til Viborg. Under Anden Verdenskrig bombede engelske fly den centrale bydel i Altona, hvorved rådhuset blev jævnet med jorden.

Genskabelsen af Viborg Domkirke blev til gengæld ikke særlig vellykket, hvilket P. Severinsen er inde på i værket om Viborg Domkirke. Stallknecht lovede at udbedre fundamenter og murværk grun-

dig med udhugning og fornyelse af alt det, der var blevet mørt. Det skete ikke i kvalificeret omfang. Domkirken kunne ganske vist genindvies sommeren 1730, men det var et sminket lig. Bygmesteren havde eksempelvis fundet store mængder af bly fra flere ildebrande. Det udnyttede han på den måde, at han tækkede høj Kirkens sydside og koret med bly, mens der ellers på taget anvendtes sortglaserede tagsten.

Det værste var, at alle de lovede udhugninger og fornyelser af mørt murværk slet ikke skete. Han satte blot sine håndværkere til at dække over elendigheden med puds og hvidtekalk. Dette hævnedes sig siden.

Stallknecht forsøgte i kirkerummet at skabe et barokt rum, blandt andet med gesimser i kirkens indre ved hjælp af brædder og lægter og kalkpuds. For at få stadsen hæftet på, forhuggede håndværkerne de gamle granitbånd, der i forvejen var skørnede af

Latinerhaven – en brandtomt i Sankt Mogens Gade fra 1726 i hjertet af Viborg. Her lå fire adelsgårde.

ilden. Dermed fik han skabt et rum, der var marmorert med gult, sort og gråt. Siden blev det holdt helt i hvidt. Udvendigt valgte han også at hvidkalkke, en behandling, som kun holdt på nordsiden, men ellers gjorde de to i højden reducerede tårne med buklede kalotter mest indtryk. I folkeviddet kaldtes de respektløst "kaffekandelåg". Domkirken blev genindviet i 1730 af biskop Trellund på fireårsdagen for branden.

En anden tysk bygmester, J.G. Hødrich (1697-1745), satte også sit præg på det Viborg, som i årtierne efter 1726 rejste sig af sin aske. Han tog sig af opførelsen af en del større private gårde. At nogle af disse senere blev offentlige bygninger, er en anden sag. Dermed kom barok-arkitekturen til at præge Viborgs bymidte frem til i dag, hvilket er med til at give rummene kvalitet.

TÅRNVÆGTERENS ENSOMME POST

Efter den store brand måtte brandberedskabet i Viborg organiseres på ny. Vægterne blev nu en vigtig brik i overvågningen af borgernes omgang med lys og ild. Allerede brandforordningen af 1672 havde indskærpet dem, at de skulle patruljere i gaderne om natten, "hvorved tyveri des bedre kan forhindres og om ildebrand påkommer, en god redning snarere er til stede". Nyt var imidlertid, at byen også fik tårnvægtere. De første trådte i funktion i 1737, hvor de på skift skulle sidde og kukkelure i Domkirkens tårn og i tilfælde af brand klemte med stormklokken og hænge en lygte ud på den side, som vendte mod branden. Efterfølgende skulle byens trommeslager i gaderne gennem råb og med bestemte slag på sin tromme mere præcist angive, hvor brandstedet lå.

Nordsiden af Stallknechts barokke domkirke med stænderhuset i forgrunden, malet af Rasmus Kruse (1796-1877). Af uransagelige grunde modstod stænderbygningen, der var en sløj af det middelalderlige Maria kloster, alle de store brande. Men hvad betyder det, når emsige arkitekter i begyndelsen af 1870'erne rev bygningen ned for at frilægge den nyopførte "romanske" domkirke.

Ordningen med tårnvægteren varede i første omgang kun fire år. Byen fandt den for dyr. I 1801 vendte han imidlertid tilbage, men nu i Søndre Sogns kirketårn, hvor han ligefrem fik en vægtergang at bevæge sig på. Observerede han ild og røg, skulle han klemte med kirkens klokke, indtil stormklokken kunne overtage ringningen, idet det fortsat var stormklokken, som var byens officielle alarmklokke. Det hele virkede således omstændeligt og langsommeligt, og tårnvægter-institutionen blev aldrig populær.

Det skyldtes ikke mindst vægternes manglende pålidelighed. I 1818 gik det helt galt. En kold martsnat sad han og frøs i tårnet. For at varme sig tog han godt for sig af brændevinsdunken. Det sløvede en del, han faldt i søvn, og derfor opdagede han aldrig en brand, som opstod i tugthusets skorsten, skønt ilden herfra let kunne observeres fra kirketårnet.

Andre opdagede heldigvis skorstensbranden og fik alarmeret brandfolkene. Tårnvægteren vækkede de senere af rusen. Han mistede jobbet og fik tilmeldt for sin brøde 6 x 5 dage på vand og brød i fangehullet. Tårnvægterordningen blev ophævet i 1824, mens de almindelige vægtere fortsatte med at patruljere i gaderne indtil 1892.

Et kommunalt brandkorps og et dertil forbundet politikorps blev oprettet i 1844. Tidligere havde borgervæbningen haft disse opgaver. Brandfolkene bestod især af håndværkssvende, daglejere og folk, der var for fattige til at kunne betale skat. Gik det rigtig skidt for en borger, havde han muligheden for at "gå ad sprøjten til", altså slippe for skat mod at gå ind i beredskabet.

Viborg undgik flere storbrande. Tættest på var faren i 1782, da en større brand hærgede i Miksels Gade, hvor ilden fortærede seks gårde og 11 huse, heriblandt det militære sygehus. Det forbedrede beredskab kan have betydet noget, men det væsentligste var, at byens bygninger fik tegltag. Et stort problem for beredskabet eksisterede imidler-

tid helt frem til år 1900. Det var at få tilstrækkeligt med vand frem til slukningsarbejdet. Når svendene rykkede ud til en brand, måtte de hente vand ved husets brønd eller ved en af byens brønde, som lå på torvene, ved Sankt Mathias Port, i Sankt Mogens Gade eller i søen. Vandet blev transporteret i tønder og hældt i kar ved brandstedet. Derefter øste brandsvendene det med spande på ilden eller i håndsprøjterne. Det siger sig selv, at det eller de antændte huse næsten altid brændte ned til grunden. Kampen på stedet drejede sig derfor reelt om at forhindre ilden i at brede sig.

Vandforsyningsproblemet blev løst i år 1900, da Viborg fik sit kommunale vandværk. Byrådets flertal havde længe forhalet beslutningen, men afgørende blev en brand i Sankt Mathias Gade i 1897, hvor tre unge mennesker omkom.

Skønt storbranden i 1726 var den sidste, som fik katastrofale følger, sad frygten for ildebrand dybt i befolkningen. Det afspejlede sig også i retsplejen. Endnu i sidste halvdel af 1700-årene eksekveres dødsdomme for ildspåsættelse. I 1769 blev den 15-årige Dorthe Jensdatter således indsat i Viborg

Moderne brandslukningsudstyr anskaffet omkring 1750: Brandsprøiten i Viborg Tugthus.

Sankt Mathias Port
ca. 1880. Den store by-
pumpe over brønden
ved udfaldsvejen mod
vest ses til venstre
i billedet. Viborg
Lokalhistoriske Arkiv.

Tugthus, dømt for ildspåsættelse. Det fik hende desværre ikke til at afholde sig fra at antænde ild. I tre omgange forsøgte hun at brænde tugthuset af. Det fik den konsekvens, at hun blev dømt til døden og den 10. marts 1772 af bøddelen henrettet på Galgebakken. I 1777 var byens borgere oprevet over et par mystiske brande i Store Pederstræde, som var opstået om natten. Fire år senere tilstod slagter Jacob Weftrup under lange afhøringer både tyverier og ildspåsættelserne i Sankt Pederstræde. Den 9. april 1782 blev han ifølge en tilføjelse i Søndre Sogns kirkebog "for sit begangne mordbrænderi efter højesteretsdom på byens retterplads halshugget med økse og kroppen derefter kastet på bålet".

HENNING RINGGAARD LAURIDSEN

Født 1951. Cand. mag. i historie og dansk fra Aarhus Universitet. Museumschef på Viborg Stiftsmuseum siden 1993. Har bl.a. skrevet en lang række artikler og bøger om temaer i Viborgs og Viborg-egnens historie. Redaktør og medforfatter til *Viborgs historie*, 1-3, 1997-99.

LITTERATUR

- Heise, A.: *Diplomatarium Vibergense. Breve og aktstykker fra ældre viborgske arkiver til Viborg bys og stifts historie 1200-1559*, 1879.
- Hvidtfeldt, Johan: *Viborg Tugthus i 1700-årene*. Særtryk af Jyske Samlinger, 1950.
- Rørsig, P.M.: *De store ildebrande i Viborg. Fra middelalder til nutid. I anledning af tohundredaaret for kæmpebranden 1726*, 1926.
- Severinsen, P.: *Viborg Domkirke med stad og stift i 800 aar*, 1932
- Viborgs historie*, red. af Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkøe, 1-2, 1998-99.
- Viborg købstads historie*, red. af Svend Aakjær, 1-3, 1940.
- Worsøe, Hans H., og Paul G. Ørberg: *Viborgs brand 1726*, 1976.

Henrik Gjøde Nielsen

FRA FLYGTNINGEHJÆLP TIL HENRETTELSESEPELTON

– VIBORG STIFT UNDER ANDEN VERDENSKRIG

ET SPEJL

For en overfladisk betragtning er kirkens og stiftets historie under besættelsen 1940-45 i mangt og meget at betragte som et spejl af det danske samfund: Nogle borgere og nogle præster sympatiserede med nazisterne, nogle gik til modstand mod nazismen, og mange holdt lav profil. Og overordnet måtte den danske kirke finde en passende kurs i krydsfeltet mellem den officielle politik og kirkens og forkynselsens forpligtelser. For en overfladisk betragtning.

Til forskel fra befolkningen i almindelighed måtte kirken og dens mænd tillige spørge sig selv: Hvad er det rette for en kristen at gøre i denne situation? Det blev for mange et afgørende, eksistentielt spørgsmål, ja, ligefrem et spørgsmål om liv og død. Dette forhold betyder tillige, at historien om kirken og besættelsen 1940-45 begynder allerede i 1930'erne, og først slutter i 1949. I begge ender af historien indtager kirken og dens præster centrale roller, netop i spørgsmålet om liv og død.

For nogle blev resultatet, at man både måtte kæmpe mod en fjende, være sjælesorger for samme fjende og hjælpe fjenden videre i livet eller på tærsklen til døden og i alle situationer være inderligt overbevist om, at man gjorde det rigtige, ikke som følge af valg, men af pligt og af overbevisning. Det betød også, at nogle præster nægtede at give kejseren, hvad kejserens var, men følte det som en pligt som kristen at tale overmagt, stat og direktiver midt imod og siden hen f.eks. bryde statspålagt tavshedspligt. Det tjener den danske gejstlighed til ære. Det er stykker af denne store historie, der skal behandles i det følgende.¹

Tropper fra den tyske besættelsesmagt på Domkirkepladsen, efter at have været til gudstjeneste i Viborg Domkirke. Tiden er 1942-43. Der var på sin vis tale om en afskedsgudstjeneste, idet tropperne herefter blev sendt til Østfronten. Foto i Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

TIDEN 1935-1940

Og dér mødte man en kirke, der kunne andet end folde hænderne, og som var parat til at slås mod uretten.

Hitlers magtovertagelse i Tyskland 1933 gik ikke upåagtet hen, hverken hos den danske stat, den danske offentlighed eller den danske gejstlighed, uagtet det fra starten ikke stod alle klart, hvad det var for kræfter, der var sluppet løs i Tyskland, og hvad det var for skyer, der trak sammen over Europa.² Der var dog også folk, der ved selvsyn hurtigt blev klar over, hvad det var, der foregik i Tyskland. Blandt disse var Harald Sandbæk (1904-86), sognepræst i Hersom-Bjerregrav-Klejtrup. Efter tre års præstegering her ønskede Sandbæk at beskæftige sig mere med teologi og fik rejst midler til et studieophold i Tyskland i 1935, primært for at høre og møde den kendte teolog Karl Barth (1886-1968).³ Da havde Hitler været Fører i to år, og netop som Sandbæks rejse gik i orden, udstedte Hitler forbud mod, at Barth, som var professor i Bonn, forelæste i Tyskland. Barth flyttede til Basel i det dyre Schweiz, Sandbæk måtte opgive at rejse dertil, og rejste i stedet til det lutherske universitet i Erlangen. Her oplevede han "... for alvor nazismen som det svineri, den var. Og dér mødte man en kirke, der kunne andet end folde hænderne, og som var parat til at slås imod uretten."⁴ Konkret stiftede Sandbæk bekendtskab med undertrykkelsen og ensretningen i alle dens former: Det skrækslagne nervevrag, dødsens angst for at blive afsløret som modstander af regimet, embedsmanden, som fandt det bedst ikke at tale om politik, de kuede, som tavse lod sig indrullere i den nazistiske bevægelse. Men

han oplevede også trods, i form af Bekendelseskirken, hvis præster, foruden kommunisterne, var de eneste, der vovede at sige klart nej til Hitler.⁵ Oppositionen kunne til tider antage nærmest komisk karakter: I 1935 vovede den udviste Barth sig tilbage til Tyskland for at holde foredrag om evangelium og lov, på anmodning fra Bekendelseskirkens præster. Da Barth jo havde taleforbud, oplæste en ung præst hans manuskript, idet Gestapo overværede foredraget. Efterfølgende blev spørgsmål besvaret ved, at publikum spurgte præsten, som spurgte Barth, hvorpå præsten sagde: "Hvis Barth havde måttet tale, ville han have svaret..."⁶ Efterfølgende blev Barth ekspederet ud af landet af Gestapo.

Sådan kunne man opleve forholdene i Tyskland, men snart begyndte følgerne af den nazistiske magtovertagelse også at kunne mærkes i andre lande i Europa. I takt med, at undertrykkelsen og forfølgelserne tog til i styrke, voksede også flygtningestrømmen ud af Tyskland. I Danmark blev situationen hurtigt så vanskelig, at hverken fremmedpolitiet eller Justitsministeriet kunne overkomme opgaven, og til afhjælpning nedsattes en række hjælpekomiteer, som blev anerkendt af Justitsministeriet. Komiteerne svarede til forskellige kategorier af emigranter og flygtninge og skulle anerkende disse som sådanne, hvorefter de pågældende fik opholdstilladelse. Desuden skulle komiteerne yde hjælp og økonomisk støtte til emigranter og fungere som bindeled mellem den enkelte flygtning og myndighederne. Subsistensløse kunne ikke få opholdstilladelse, men hjælpekomiteerne garanterede, at flygtningene ville få understøttelse af dem, og således ikke være en økonomisk belastning for Danmark.⁷ Den komite, der her har særlig interesse, er Kirkens Indsamling til landflygtige ikke-ariske Kristne. Komiteen oprettedes i 1936, og den 30. august samme år afholdtes med kirkeministeriel tilladelse kollekt i alle landets kirker. Forinden var der den 27. juli udsendt et cirkulære fra biskopperne til præster og

menighedsråd, hvori man gjorde opmærksom på, at henvendelse til offentligheden ikke på nogen måde måtte indeholde kritik af styret i Tyskland eller have politisk karakter, da man i så fald kunne skade dem, man ville hjælpe: "Vi må holde os til det enkle, at Mennesker er i nød, og at Kirken maa hjælpe."⁸ I en henvendelse til pressen anførtes, at også ikke-kirkegængere havde adgang til at sende gaver. Man sigtede mod at indsamle 50.000 kr.; resultatet blev 80.000 kr. Midlerne anvendtes til at hjælpe ikke-ariske flygtninge, vel primært jøder og sigøjnere, med rejsepenge, fortrinsvis til oversøiske lande. Omkring 100 mennesker fik gavn af midlerne; noget mindre, end hvis man havde anvendt pengene på understøttelse af flygtningene i Danmark, da rejserne var dyre, men man fandt denne form bedst og af mest varig værdi for den pågældende.⁹ I lyset af, hvad der skete fire år senere, var dette en rigtig beslutning.

Der var imidlertid også præster i Folkekirken, som entydigt placerede sig på nazismens side; få, men markante. Til disse hører den antisemitiske sognepræst Anders Malling, som allerede i 1932 meldte sig ind i det danske nazistparti, Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti, DNSAP, som han forsøgte at give et kristeligt indhold, hvilket ret beset var fuldstændigt uforeneligt med nazismen som ideologi. Anders Malling brød med DNSAP i 1936, for at danne det fascistisk inspirerede Dansk Folkefællesskab.¹⁰

Da konsekvenserne af Nazitysklands opståen i årene efter 1933 begyndte at brede sig til det øvrige Europa, trådte også den danske kirke i karakter, om end tøvende, i lighed med den danske regering. På den ene side måtte man holde sig på god fod med regimet i Tyskland. På den anden side erkendte man det enkle, at man måtte hjælpe mennesker i nød. Behovet blev ikke mindre i årene, der fulgte. Den 1. september 1939 angreb Tyskland Polen, og Anden Verdenskrig brød ud. Den 9. april 1940 nåede krigen til Danmark og til Viborg Stift.

Sognepræst Anders Malling, Brøns. Fra Dansk kirke-stat, 4, 1934, s. 491

TIDEN 1940-1943

Kristendommen skal utrætteligt blande sig i politik.

Den 9. april 1940 overskred Det tredje Riges Værnemagt den dansk-tyske grænse kl. 04.15. Omkring kl. 06.00 overføj flystyrker fra Luftwaffe Viborg, og omkring kl. 12.30 nåede de første tyske tropper frem til byen. Fjenden havde besat by og land, skønt man tilsyneladende søgte en form for forståelse i begyndelsen.¹¹ Endog så megen forståelse, at det nåede ministerielle øren eller rettere øjne. En dag i maj 1940 læste indenrigsminister Bertel Dahlgaard nemlig i Viborg-bladene, at der i forståelse med Værnemagten havde været afholdt en kirkekoncert i Viborg Domkirke under stor deltagelse af såvel borgere som Værnemagt. Ministeren bad da sin departementschef ringe til stiftamtmand Buchwald i Viborg og bede stiftamtmanden advare rette vedkommende mod at være for indladende over for "de fremmede." Nogle dage senere takkede stiftamtmanden for hentsillingen, som han havde ladet gå videre. Virkningen var ikke ringe, anførte Buchwald, og tilføjede, at der nu ikke længere, som for fire-fem uger siden, var elskværdig indladsen over for tyskerne.¹² Måske var den manglende indladsen mere et udtryk for, at danskerne var kommet sig over chokket den 9. april. Tyskerne og deres foranstaltninger var nu en del af gadebilledet, af livet i byen og i kirken, thi i kirke gik også tyskerne om søndagen.¹³

På det overordnede plan lever Folkekirkens historie 1940-43 op til den almindelige opfattelse af, at flertallet og regeringen forholdt sig tavse og afventende, at andre tidligt begyndte at tale overmagten imod og at bekæmpe denne, og at atter andre, nogle få, placerede sig på den forkerte side, på tyskernes eller antisemitismens og nazismens side. Til de mere fremtrædende antisemitter i Folkekirken hører den tidligere nævnte Anders Malling, der ved besættelsens begyndelse var blevet fjernet som fører af Dansk Folkefællesskab, men som fortsatte sit

stærkt antisemitiske arbejde, i øvrigt i selskab med enkelte andre gejstlige.¹⁴ Den stærke antisemitisme indgik nærmest pr. definition i et slags "åndeligt" slægtskab med nazismen, og skridtet fra antisemit til nazist var ikke stort, heller ikke for en præst. I begyndelsen af 1940'erne dannedes der en særlig nazistisk præstegruppe, som formaliserede sit arbejde i marts 1942. Gruppen udarbejdede bl.a. en plan for præsteudnævnelser og andre kirkelige forhold, som skulle gælde i Danmark efter en nazistisk magtovertagelse, og fik oven i købet optaget en hverveannonce i *Præsteforeningens Blad*, hvor man under overskriften "Nationalsocialistisk Præstegruppe" oplyste, at denne bestod af præster, der tilsluttede sig den nationalsocialistiske bevægelse. Som det kom til at gælde for det danske nazistparti, fik heller ikke den nazistiske præstegruppe nogen særlig betydning. Af Folkekirkens på det tidspunkt omkring 1.700 præster var kun mellem ni og elleve tilsluttet den nazistiske præstegruppe, der tilsyneladende kun eksisterede 1942-1943.¹⁵ Så vidt det har kunnet konstateres, deltog ingen præster fra Viborg Stift i den nazistiske præstegruppe.

Set i historiens klare lys er det enkelt og indlysende at tage afstand fra jødehad og antisemitisme. Helt så enkelt var spørgsmålet ikke under besættelsen. Et interessant eksempel herpå er Chr. Baun-sagen, der faktisk ikke blev en sag. Christian Baun (1898-1972) var sognepræst ved Sankt Mortens Kirke i Randers, blev i 1945 stiftsprovst i Viborg, og i 1951 valgtes han til biskop i stiftet.¹⁶ Baun, der i øvrigt senere gjorde sig bemærket som modstander af kvindelige præster,¹⁷ havde den 16. marts 1942 deltaget i et præstekonvent i Randers, hvor biskop Skat Hoffmeyer (1891-1979), Århus, i et foredrag bl.a. havde udtalt sig om jøder i almindelighed og om en eventuel dansk jødelovgivning. Hoffmeyers åbenbart antijødiske udtalelser førte til heftige modsigelser fra de tilstedeværende præster, bortset fra en enkelt, nemlig Chr. Baun, der ligesom Hoffmeyer

skulle have indtaget en antijødisk holdning. I 1942 kunne man selsagt ikke forfølge sagen, men under den retssag, der i årene umiddelbart efter befrielsen blev ført mod Hoffmeyer, blev også Bauns udtalelser grundigt debatteret; udtalelser, som på den ene side kunne opfattes som antisemitiske, men som nærmere var teologisk og religiøst betinget. En "traditionel" antijudaisme, med andre ord, som gjorde et pinligt indtryk på Bauns kolleger, og som de ikke glemte, uagtet Baun senere i besættelsestiden viste stort mod ved at angribe tyskerne fra prædikestolen. Der blev ikke nogen sag ud af Bauns udtalelser; den synes at dø hen.¹⁸

Trods samarbejdspolitikken skærpedes situationen, og i foråret 1941 måtte regeringen bøje sig for en række krav fra tyskerne, hvilket bl.a. førte til arrestation af kommunisterne og forbud mod kommunistisk virksomhed, et klart grundlovsbrud, ligesom man accepterede oprettelsen af Frikorps Danmark og i øvrigt gav medlemmer af den danske hær garanti for at kunne fortsætte deres karriere i hæren efter endt tjeneste i frikorpsen; en garanti, som ikke blev indfriet. Skønt kommunistlovene ikke ligefrem blev mødt med demonstrationer fra den brede befolkning, så vakte indgrebene dog modvilje, og en spirende modstand begyndte at vise sig, såvel illegalt som legalt, idet visse personer pressede situationen til kanten. Blandt disse var en del danske præster, der begyndte at tale for, at "norske tilstande" var at foretrække frem for samarbejdet med Tyskland. Da norske nazister den 1. februar 1942 fejrede deres "statsakt" med en gudstjeneste i Trondheim Domkirke, nedlagde de norske biskopper deres embede, og kort efter fulgte hele præsteskræden, bortset fra nogle få nazister.¹⁹ Den "norske kirkekamp" blev opmærksomt fulgt og omtalt i *Præsteforeningens Blad*, ligesom også i februar 1943 i en artikel i en mere ydmyg publikation, nemlig *Kirkebladet for Viborg Omegn*, der dækkede Boris-Gammelstrup, Dolle-

rup-Finderup-Ravnstrup og Hersom-Bjerregrav-Klejtrup pastorater.²⁰

Situationen tilspidsedes yderligere i januar 1943, efter at den tyske "racehadskampagne," rettet mod de danske jøder, havde givet anledning til en del uro. Fra landets prædikestole lød stadig stærkere røster rettet mod besættelsesmagten og mod den danske regerings samarbejdspolitik, og i løbet af januar 1943 bad bisperne Justitsministeriet præcisere dets stilling. I den forbindelse hed det bl.a., at det med rette kunne pålægges de danske præster at afholde sig fra udtalelser om "den politiske side af jødespørgsmålet." Som bundne af evangeliet måtte præsterne "repræsentere den vågne samvittighed," men i øvrigt ville bisperne indprente forsigtighed og advare præsterne mod at "drive privat udenrigspolitik." Bispekollegiets holdning svarede ikke til stemningen i præstegårdene, og den 17. februar 1943 bad Kirkeministeriet bisperne standse alle ucensurerede kommentarer.²¹ Faktisk var det pastor Harald Sandbæk, der med den omtalte artikel i *Kirkebladet for Viborg Omegn* havde fremkaldt cirkulæret, og efter at dette var blevet udsendt, rejste protesterne sig, særligt fra Sydvestfyn og fra Viborg-egnen, hvorfra Sandbæk konstaterede, at "Udenrigsministeriet brugte Kirkeministeriet til at angribe kirkens talefrihed." Viborg-kredsen fastslog endvidere, at de danske præster følte sig knyttet til den norske kirke, underforstået dennes oprør og kamp mod besættelsesmagten, at man ved præsteløftet var bundet til at bekæmpe al vranglære og endelig, at statsmagten ikke måtte gribe ind i kirkens indre liv.²²

Således var der fra præstegårdenes side, med udgangspunkt i Viborg Stift, lagt op til et brud med samarbejdspolitikken på det kirkelige område. Det er ikke tilfældigt, at dette brud havde sit arnested netop i Viborg Stift. I oktober 1936 blev partiet Dansk Samling stiftet i Hersom præstegård, hos Harald Sandbæk.²³ Partiet ville gå en tredje vej, indtage et tredje standpunkt, ved siden af demokrati og dik-

tatur, og gik ind for en korporativ stat på nationalt grundlag. Partiet udgav tidsskriftet *Dansk Samling*, hvor man også slog til lyd for det barthianske syn på politik som noget, der ligger inden for kristendommens sfære: "Gud skal herske over staten. Kristendommen skal utrætteligt blande sig i politik – som profeterne gjorde det, og som i øvrigt også Ny Testamente gør det."²⁴

Og som i øvrigt også en række præster på Viborg-egnen gjorde i besættelsens første år, med 1943 som det år, hvor man gik på tværs af både besættelsesmagt og stat. Bag publiceringen af Sandbæks omstridte artikel i *Kirkebladet for Viborg Omegn* stod i første række pastor Carl Brinkkjær (født 1901) fra Vammen, der som redaktør af bladet måtte indkassere en kirkeministeriel røffel, men Sandbæk og Brinkkjær fandt ligesindede i pastor Tage Severinsen (1902-51) fra Finderup, pastor Markus Kofoed (født 1906) fra Sparkær og pastor Svend Ilving (1908-81) fra Vorde. I februar 1943 var der endnu tale om en løs og uformel gruppering, på linie med et lignende fænomen i København, PUF, dvs. Præsternes Uofficielle Forening. Såvel Viborgsom København-initiativet *måtte* være uofficielt, idet man gik imod både besættelsesmagten og de danske myndigheder. Den ministerielle mundkurv, som Sandbæks artikel om den norske kirkekamp havde udløst, fik Kaj Munk (1898-1944) i Vedersø til at erklære, at han ville handle stik imod påbudet, og i Viborg samledes den 17. marts 1943 mere end 20 lokale præster, der blev enige om at formulere en protestskrivelse, hvori man meddelte, at præsterne om nødvendigt igen ville omtale den norske kirkekamp og i øvrigt ikke ville modtage direktiver fra statsmagten "angaende Kirkens indre Liv." I alt 50 præster fra Viborg Stift skrev under på protesten.²⁵ Dette kan betragtes som det første udslag af organiseret modstand fra Viborg-egnens præster.

I overensstemmelse med en af grundsætningerne fra Dansk Samling blandede kirkens folk sig

i politik. En del af præsterne i Viborg Stift ventede ikke på, at samarbejdspolitikken skulle bryde sammen. De arbejdede aktivt for sammenbruddet, fra prædikestolen og med våben i hånd. Det er således symptomatisk, at af de fem præster, der udløste hele den kirkeministerielle ballade, blev Sandbæk og Severinsen taget af tyskerne, mens Brinkkjær og Kofoed henholdsvis måtte gå under jorden og flygte til Sverige. Kun Ilving undgik forfølgelse af tyskerne, angiveligt fordi han flyttede til det mere fredelige Østjylland.²⁶

Også på det mere håndfaste og praktiske plan deltog de unge præster fra Viborg-egnen i opbygningen af modstandsbevægelsen og gik stadigt mere direkte ind i modstandskampen.²⁷ Således deltog Harald Sandbæk i sommeren 1943 i rekognosceringer i det midtjyske landskab med henblik på at finde passende, øde steder, der kunne bruges som nedkastnings- eller modtagepladser til de våben, sprængstoffer m.v. som Royal Air Force forsynede den danske modstandsbevægelse med, og Tage Severinsen opbevarede sådanne forsyninger i Finderup.²⁸ Disse nok så vigtige begyndelser var både optakt til og resulterede i samarbejdspolitikken sammenbrud i august 1943.

TIDEN 1943-1945

Det er pinligt, at der stadig prædikkes, som om intet var hændt.

Hen over sommeren 1943 tog modstandsbevægelsens sabotageaktioner voldsomt til i antal og omfang, og i august 1943 kom det til optøjer og strejker i de store danske byer. Værnemagten skærpede kursen og skød mod demonstranterne, mens det danske politi havde ordre til ikke at gribe ind, hvis Værnemagten blandede sig. Urolighederne fortsatte, og den 28. august 1943 stillede tyskerne en række krav til den danske regering, som nægtede at gå ind på

disse og trådte tilbage. Den 29. august 1943 indførte tyskerne undtagelsestilstand, og den tyske besættelsesmagt overtog det administrative ansvar.

Samarbejdspolitikken var brudt sammen, og en bølge af arrestationer bredte sig over landet. Tyskerne sikrede sig prominente personligheder, dels som gidsler, dels for at forebygge, at kendte mennesker skulle opildne til yderligere optøjer.

En række fremtrædende mennesker fra Skive, Nykøbing Mors og Viborg blev interneret af tyskerne, til en start i den tyske afdeling i Viborg Arrest, for senere at blive flyttet til Afholdshotellet i Gravene. Her opholdt de internerede sig i Afholdshotellets store sal, hvor viborgenserne kunne se dem fra gaden, og fra tid til anden fik de internerede lov til at trække frisk luft i Afholdshotellets gård. Her

blev de, naturligvis illegalt, fotograferet fra materialist Reffskiens lagerbygning. Opholdet var tilsyneladende rimeligt udramatisk. Nogle drøftede våben og udstyr med de tyske soldater, der bevogtede de internerede, og andre havde fået tilladelse til at få besøg af familien. En af dem, der også fik adgang til de internerede, var stiftsprovst Karl Noring (1883-1945), hvis besøg også blev forevigt af de illegale fotografer. Gidslerne var i tyskernes varetægt frem til oktober 1943, da undtagelsestilstanden officielt blev ophævet, skønt en række forbud, bl.a. strejke- og forsamlingsforbuddet, fortsat var i kraft.²⁹

Strejkerne, optøjerne og samarbejdspolitikken sammenbrud den 29. august 1943 førte til næste trin i præsternes rolle under besættelsen. Det, som man har betegnet som Præsteopstanden, blev frem-

Stiftsprovst Noring sammen med gidsler under et besøg i Afholdshotellets gård. Noring bærer hat. Overlæge Nordentoft, Nykøbing Mors, står med en cigar. Foto Viborg Lokallistoriske Arkiv.

provokeret af begivenhederne i august 1943, men også og ikke mindst af tyskernes overgreb mod de danske jøder den 2. oktober 1943, hvor ganske vist de fleste, ca. 6.500, slap over til Sverige i tide, men ca. 500 blev fanget og sendt til Theresienstadt.³⁰ Aktionen mod jøderne fik præsteopstanden til at accelerere og brede sig til hele landet i løbet af december, og hen imod slutningen af året forenedes Viborg- og københavnerkredsene, dvs. Viborg-udvalget og PUF, dvs. Præsternes Uofficielle Forening, og fik dannet et landsdækkende netværk af danske folkekirkepræster, der sagde fra over for tyskernes overgreb.³¹

Viborg-udvalget, der jo havde en forhistorie som uformel sammenslutning, blev oprettet 9. september 1943, først og fremmest som en reaktion på en opfordring fra Ålborgs biskop Daniel Smith (1890-1950) til præsterne i Ålborg Stift om at afholde sig fra at foretage sig noget mod Værnemagten. Lokalt kæmpede Viborg-udvalget for at undgå de omsiggribende tyske beslaglæggelser af skoler, og udvalget oprettede Præsternes Hjælpefond, som næsten alle præster i Viborg Stift tilsluttede sig. Hver præst indbetalte 10 kr. om måneden til fonden, hvis formål var at hjælpe præstefamilier, "som var ramt paa grund af Forholdene." Det var vel det nærmeste, man kunne komme på at systematisere hjælp til familier til præster, der var gået under jorden, som det skete for en del præster fra Viborg Stift, uden at sige det direkte og offentligt. Ikke fordi Viborg-udvalget lagde fingre imellem. Bl.a. forsøgte man at skaffe sig "paalidelige Oplysninger om Tyskernes Voldsmetoder overfor vore jødiske Landsmænd" og beviser for tortur af tilfangetagne danske jøder.³² Viborg-udvalget fandt nemlig, at de danske biskoppers protest mod jødeovergrebene var for spagfærdige, og gik 4. november 1943 til biskop Axel Malmstrøm (1888-1951) i Viborg med krav om, at kirkens folk skulle markere sig kraftigere. Viborg-udvalget foreslog at boykotte radiotransmitterede gudstjenester og fandt

det uværdigt, at radioen "... paa samme Tid er et Instrument for nazistisk jødefjendtlig Propaganda – og kristelig Forkyndelse. [...] Det er pinligt, at der stadig prædikes, som om intet var hændt."³³ Viborg-udvalget bebudede endog en udenomsbiskoppelig aktion, hvis ikke bisperne snarest handlede aktivt. Det kom dog aldrig til noget egentligt oprør mod hverken biskopper eller kirkemagt. Viborg-udvalget blev som nævnt forenet med PUF, og i januar 1944 blev det oprindelige Viborg-udvalg splittet. Det skete, da de centrale personer enten blev anholdt af Gestapo eller måtte gå under jorden, som vi skal høre om senere.

I tråd med samarbejdspolitikken havde man søgt at opretholde et relativt normalt kirkeliv, men dette fulgte dog også besættelsestidens generelle konjunkturer. Det planlagte menighedsrådsvalg i 1942 blev udskudt til 1943, derpå til 1944 og først afholdt i 1945.³⁴ Som besættelsestiden skred frem, blev også kirkelivet, som stort set alle andre aspekter af livet, stadigt mere unormalt. Et klimaks i den henseende var tyskernes mord på Kaj Munk den 4. januar 1944.

Tyskerne var klar over, at mordet på Kaj Munk kunne give anledning til problemer med den danske befolkning og havde derfor indskærpet over for aviser og presse, der blev overvåget af tysk censur, at Kaj Munks død ikke måtte kommenteres. Til gengæld sørgede tyskerne så for at forsyne aviserne med den eneste meddelelse om sagen, der måtte bringes; en meddelelse, der selvsagt gav falske oplysninger om drabets sammenhæng. Allerede ved liget på mordstedet havde man søgt at placere ansvaret hos danske.³⁵ Som sædvanligt var det ikke til at få klar besked, heller ikke i radioen, der jo også kontrolleredes af besættelsesmagten. Sådan da; der opstod nemlig et hul, som ikke ville være opstået, hvis man havde fulgt Viborg-udvalgets opfordring til boykot af radiotransmitterede gudstjenester.

Biskop i Viborg Axel Malmstrøm. Fra Dansk kirke-stat, 1, 1934, s. 299.

Stiftsprovst Karl Noring, Viborg. Fra Dansk kirke-stat, 3, 1934, s. 114.

Søndag den 9. januar 1944 skulle stiftsprovst Karl Noring som så ofte før holde gudstjeneste i Viborg Domkirke. Det var fem dage efter mordet på Kaj Munk, og de tyske restriktioner på oplysninger og kommentarer vedrørende mordet var almindeligt kendte. Efter at have afsluttet sin prædiken over dagens tekst holdt Noring en pause, og sagde så: "Danmarks største digter..." Længere kom han ikke. Han blev afbrudt af skramlen, da menigheden rejste sig. Alle var klar over, hvem Noring hentydede til, og man rejste sig i ærbødighed. Derpå fortsatte Noring med at sige, at Kaj Munk, Danmarks største digter, var blevet myrdet af ukendte snigmordere, og talte kort om Kaj Munk som digter og præst. Derefter igen stilhed. Denne dag talte Noring tyskerne midt imod, så direkte som det nu kunne gøres og ikke kun i Viborg Domkirke, men i hele landet. Man havde jo ikke fulgt Viborg-udvalgets opfordring til boykot af radiotransmitterede gudstjenester, og søndag den 9. januar blev gudstjenesten i Viborg Domkirke transmitteret, så både Norings ord, menighedens skramlen og efterfølgende stilhed trængte ud gennem radioen til lyttere over hele landet og stemte sindene til bevægelse. Noring løb en betydelig risiko ved sin lille aktion. Set fra dansk side var det gode gjort, og set fra tysk side var skaden sket, men med den stadig strammere kurs fra besættelsesmagtens side kunne repressalier forventes. Imidlertid skete intet. Der gik rygter om, at Noring var blevet hentet til forhør hos Gestapo, men intet skete, formodentlig fordi besættelsesmagten fandt det klogt at dæmpe terrorhandlingerne en kende efter mordet på Kaj Munk.³⁶

Selv for Gestapo var der vel grænser for, hvor mange præster man kunne myrde i hastigt tempo. Og for danskerne var her tale om en lille sejr, en demonstration af, at også landets præster kunne og turde tale overmagten midt imod. Set i den sammenhæng var det godt, at man ikke fulgte Viborg-udvalgets opfordring til boykot. Fra landets prædikestole,

Endnu et af de fire billeder fra efteråret 1943 med gidslerne i Afholdshotellets gård. Kvaliteten og vinduessprosserne i forgrunden viser, at billedet er taget illegalt med skjult kamera. Foto Tage Carstens Enevoldsen og Hanne Jensen. Viborg Lokallhistoriske Arkiv.

Endnu et af de fire billeder fra efteråret 1943 med gidslerne i Afholdshotellets gård. Foto Tage Carstens Enevoldsen og Hanne Jensen. Viborg Lokallhistoriske Arkiv.

Endnu et af de fire billeder fra efteråret 1943 med gidslerne i Afholdshotellets gård. Foto Tage Carstens Enevoldsen og Hanne Jensen. Viborg Lokallhistoriske Arkiv.

også når der ikke blev transmitteret til det ganske land, kunne menigheden opmærksomt lytte efter et trøstens ord og efter ord, der opfordrede til handling. Og der blev lyttet opmærksomt. Ikke kun af såkaldte "gode danske." Den anden side lyttede også med.

Dansk antijødisk Liga, som bl.a. indsamlede og registrerede oplysninger fra landets kirkeblade – der, som vi har set, i nogen grad unddrog sig censur, og som i hvert fald var talerør for nogle af de mere uforfærdede præster – havde også årvågne kirkegængere blandt sine medlemmer. En af disse var repræsentant H. P. fra Skørping, som omkring 1. marts 1944 havde deltaget i en festgudstjeneste i Søndre Sogns Kirke, nu Sortebrødre Kirke, i Viborg. Oplevelsen var så oprivende for repræsentant H. P., at han den 12. marts 1944 indsendte en udførlig klage til ledelsen i Dansk antijødisk Liga. Af klagen fremgår, at pastor Harald Østergaard-Nielsen "havde tilladt sig den Frækhed i sin Bøn fra Prædikestolen" at bede for vore landsforviste jødiske landsmænd. Repræsentant H. P. havde selv været til stede og anførte, at det trodsede enhver beskrivelse, hvad der rørte sig i hans sind. Der havde, kan man forstå, været tale om en ualmindeligt ubehagelig oplevelse. Præsten havde bl.a. sagt, at man under behandlingen af jøderne havde taget løgner i sin tjeneste, idet man havde jaget dem ud af landet under påskud af, at de var farlige for landets sikkerhed. Og i kirkebønnen havde præsten bedt for "vore forfulgte og forjagede jødiske Landsmænd." Det var, lyder det i klagen, oprørende at høre i en dansk folkekirke, og det var mere end indsenderen, "som medlem af Dansk antijødisk Liga og som god dansk Mand med Arierattest", kunne lade gå upåttalt hen. Repræsentant H. P. håbede, at ledelsen af Dansk antijødisk Liga ville påtale det skete,³⁷ uden dog at kere sig nærmere om, hvortil påtalen skulle rettes. Med den slags medlemmer i menigheden kan det næppe undre, at nogle præster skiftede ordet ud eller supplerede dette med aktiv modstand.

På det generelle niveau lykkedes det ikke at mobilisere biskopperne eller kirken som sådan. Ikke desto mindre gik præster og kirkelige kredse ind i det aktive modstandsarbejde "fuldt så meget ... som andre lejre." Præstegårde over hele landet fungerede ofte som gemmesteder for modtandsbevægelsens våbenlagre, som det var tilfældet i Finderup, og engelske flyvere havde, i tilfælde af nedstyrtning, instruks om at søge til præstegårdene, hvor der også blev fabrikeret tusinder af falske dåbsattester til brug for illegale identitetskort. Mange præster måtte gå under jorden, andre flygtede til Sverige, og der opstod en omfattende illegal kirkelig presse.³⁸ Kirkelige kredse organiserede hjælp til flygtede præstefamilier, ligeledes en forsendelsestjeneste til jøderne i Theresienstadt og skabte kontakt mellem præstegårde og modstandsbevægelsen, bl.a. i forbindelse med hjælp til engelske flyvere, og af arbejdet opstod et væbnet korps, kaldet Kirkens Front, som indgik i modstandsbevægelsen og under befrielsen overtog bevogtningsopgaver.³⁹

En af de præster, der gik til modstand, var som tidligere nævnt Tage Severinsen, sognepræst i Døllerup, Finderup og Ravnstrup sogne. Under tortur havde en ung mand fortalt Gestapo om den modtæggruppe, som Tage Severinsen var medlem af. Man nåede ikke at advare præsten, som var en af dem, der både var med til at opbygge modstandsbevægelsen og som gik direkte ind i kampen, og en dag i januar 1944 blev Tage Severinsen arresteret i sin præstegård, ført til Viborg Arrest og derpå til Vestre Fængsel i København. Den 22. februar 1944 afholdtes generalforsamling i Dansk Samlings Viborg-afdeling; ved den lejlighed genvalgte Tage Severinsen til formand. Som hans adresse opgives: "Pastor Tage Severinsen, Finderup, p.t. Vestre Fængsel, Kbh." Den 31. maj 1944 meddelte Værnemagten, at en standret havde afsagt dødsdom over syv mænd fra Viborg Stift, deriblandt præsten fra Finderup. Den 14. juni blev kreditforeningsassistent Helmer Wøldike hen-

rettet, mens de øvrige dødsdømte blev benådet til hårde straffe, for Severinsens vedkommende livsvarigt tugthus, som skulle afsones i Tyskland. Efter at dødsdommen var afsagt, tilbragte Severinsen nogle timer sammen med de øvrige domfældte, og holdt da en andagt, roligt og inderligt, "... som havde han stået på prædikestolen i Dollerup eller for alteret i Finderup." Det nazistiske tusindårsriges sammenbrud betød, at dommen på livsvarigt fængsel for Severinsens vedkommende kom til at vare i omtrent 10 måneder, som han tilbragte i fængslet Dreibergeren i Nieder Sachsen, under elendige forhold, som mærkede ham for livet. Den 8. maj 1945 var Severinsen tilbage i sin præstegård i Finderup, den 10. maj prædikede han i alle sine tre kirker, og den 11. var han taler ved et stort folkestævne på Borgvold i Viborg. Tage Severinsen døde den 5. februar 1951, 48 år gammel, knækket af sit fængselsophold i Tyskland.⁴⁰

Andre fortsatte arbejdet, hvor arrestationer og flugt slog huller i modstandsbevægelsen. Da man i september 1944 besluttede at oprette en lokalkomite af Danmarks Frihedsråd, trådte sognepræsten ved Søndre Sogns Kirke Harald Østergaard-Nielsen (1910-77) ind i denne, som repræsentant for modstandsorganisationen Ringen. Østergaard-Nielsen måtte imidlertid flygte på grund af en lokal stikers påfaldende interesse for præsteboligen og dens omgivelser. Hertil kom, at han formodentlig havde modtaget en advarsel fra Århus, hvor en dansker havde set hans navn på en liste på en Gestapomands kontor i hovedkvarteret på Aarhus Universitet.⁴¹

En af de præster fra Viborg Stift, den allerede omtalte Harald Sandbæk, præst i Hersom, Bjerregrav og Klejtrup, som måtte gå under jorden, blev leder af en modstandsgruppe og påtog sig som sådan en af de mest barske opgaver, nemlig en stikkerlikvidering. Et "højest ubehageligt" arbejde, som blev gjort, og som Sandbæk efterfølgende forsvarede med dyb overbevisning.⁴² Han blev siden taget af

Gestapo, som ved den lejlighed i pressen lod kundgøre, at man havde fanget en præst, der var leder af en politisk mordgruppe. Sandbæk blev underkastet tortur og undslap på mirakuløs vis, da Royal Air Force bombede Gestapos hovedkvarter på Aarhus Universitet. Han kunne igen gå under jorden, og i bestræbelsen på at skjule hans spor indrykkes i november 1944 en annonce under rubrikken "Døde" i *Kristeligt Dagblad*, af hvilken det fremgik, at sognepræst Harald Sandbæk pludselig var gået bort.⁴³ Det var ikke tilfældet.

Det var det til gengæld for en hel del andre. Hen imod slutningen af krigen kom et stadigt større antal sårede tyske soldater til Danmark, hvor mange af de hårdt sårede afgik ved døden, hvilket har sat sit præg på adskillige af stiftets kirkegårde. På de store kirkegårde, som Viborg Kirkegård, ophørte tyskerne med at begrave deres døde soldater med militære æresbevisninger og indskrænkede sig efterhånden til at begrave dem i store fællesgrave. Og snart fik de tyske soldater følgeskab af tyske flygtninge, som man begravede på samme måde. Den tyske begravelseskommando havde travlt på kirkegården i krigens sidste uger.⁴⁴

Den 4. maj 1945 kl. 20.34 meddeltes i den dansk-sprogede udsendelse fra BBC i London, at de tyske tropper i Holland, Nordvesttyskland og Danmark havde kapituleret, fra den 5. maj kl. 8.00 morgen at regne.⁴⁵ Besættelsen var forbi. Tilbage stod at rydde op. Ikke blot fysisk, efter besættelsestropperne; det var for så vidt den enkleste opgave. Der var også mennesker med i dette sidste spil, og så bliver situationen i reglen vanskelig.

Ud over, at tyskerne stod med betydelige troppestyrker i landet, ca. 280.000 mand, der skulle sendes mod syd til hjemlandet og afvæbnes inden de overskred den dansk-tyske grænse, hvilket dog måtte blive et allieret forehavende, var der her i landet også omkring 250.000 tyske flygtninge fra østområderne, som man ikke uden videre kunne slippe af med, og

som man måtte tage sig af, idet man ikke blot kunne hjemsende dem til det krigshærgede Tyskland. Man måtte oprette en flygtningeadministration, og ligesom de sidste tyske tropper, efter rydning af minefelter og militære anlæg, først forlod landet i 1949, forlod også de sidste tyske flygtninge først Danmark dette år.⁴⁶

Mennesket lever som bekendt ikke af brød alene, og en af de præster, der umiddelbart efter befrielsen tog sig på at hjælpe tyske flygtninge, såvel i som uden for Tyskland, var Harald Sandbæk fra Hersom. Nogle af Sandbæks venner fra modstandsbevægelsen kunne ikke forstå, at han gik ind i et arbejde i Tyskland for flygtningene der, men for Sandbæk selv var dette arbejde en direkte fortsættelse af arbejdet i modstandsbevægelsen, hvilket andre modstandsfolk udmærket forstod.⁴⁷ I det hele var det imidlertid så som så med den offentlige forståelse for og accept af gejstlighedens indsats i flygtningearbejdet. Flygtningene var en stor økonomisk byrde og for præsterne i de områder, der husede store flygtningekontingenter, tillige en væsentlig arbejdsmæssig byrde alene med hensyn til registrering, idet mange flygtninge døde her i landet. Den 16. juni 1945 blev en kirkelig betjening af flygtningene sat i værk, og ca. 60 præster var i perioder beskæftiget med dette arbejde, der blev skarpt kritiseret, især af den del af modstandsbevægelsen, som først blev til, da faren var ved at være overstået. I protest mod bl.a. *Eks-trabladets* udfald mod den tyske pøbel udsendte de 60 "barmhjertighedspræster" en erklæring, hvorefter det bl.a. fremgik, at de havde bekæmpet nazismen, fordi den ikke i jøden ville se et medmenneske, og præsterne ville kæmpe mod en ny nazisme, som ikke i tyskeren ville se et medmenneske.

I tiden umiddelbart efter befrielsen havde de danske præster således rigeligt at se til: De skulle betjene deres menigheder, de skulle begrave tyske soldater og flygtninge, som omkom efter krigen som følge af sår, sygdom, udmattelse og underernæring,

og de skulle levere kirkelig betjening af disse tyske flygtninge, hvilket mange rasede længe imod. Til disse opgaver kom så organiseringen af en kirketjeneste for danske internerede; for folk, der skulle have deres sag behandlet under retsopgøret efter besættelsen. Interessant nok var det især præster, der havde været i tysk fængsel, der varetog denne opgave.⁴⁸ Den del af de anklagede, der under retsopgøret stod til de hårdeste straffe, skulle naturligvis også have kirkelig betjening. Ved afslutningen af disse sager måtte særligt københavnske og viborgensiske præster yde en særlig og ubehagelig indsats. Her blev den åndelige styrke hos visse af Viborg Stifts præster spændt til det yderste.

TIDEN 1946-1949

Herre, tilregn ikke de danske myndigheder denne synd, der her begås. – Tiden 1946-1949

I forbindelse med befrielsen blev ca. 40.000 mennesker interneret; af disse blev ca. 13.500 senere dømt.⁴⁹ Af disse blev 92 dømt til døden – eller livsstraf, som det hed i straffeloven, som blev revideret i forbindelse med retsopgøret, hvilket gav mulighed for at idømme dødsstraf. Ved benådninger til fængsel blev dødsdommene reduceret til 46. Af disse blev de 30 henrettet i København, på 2. Redan på det nuværende Christiania, og de 16 i Undallslund Plantage ved Viborg, idet det blev besluttet, at alle, der var dømt øst for Storebælt, skulle henrettes i København, og alle, der var dømt vest for Storebælt, skulle henrettes ved Viborg. Desuden indførtes straffelovstillæggene med tilbagevirkende kraft, således at handlinger, der i princippet ikke var ulovlige på det tidspunkt, de blev begået, nu blev strafværdige. Kirkens holdning, for så vidt man kan tale om en sådan, var mindre entydig end det, den almindelige folkestemning gav udtryk for. Det illegale blad *Kirkens Front* var gået fra at være en klar fortaler for dødsstraf i begyndelsen af

1945 til umiddelbart efter befrielsen som ikke-illegalt blad at fremføre mere nuancerede synspunkter og bl.a. slå til lyd for, at ønsker om hævn ikke måtte motivere kravet om dødsstraf, uden dog at undsige tidligere artiklers krav om dødsstraf.⁵⁰ Kirken som sådan fremkom ikke med højlydte protester, heller ikke, da retsopgøret, alt andet lige, med tiden blev mindre præget af hævntørst, og folk blev reelt frikendt for det, som andre var blevet dødsdømt og henrettet for. Dette forhold måtte give enhver, der talte om lighed for loven, en dårlig smag i munden.

I de nøje gennemtænkte procedurer for henrettelserne indgik også præsters bistand til dødsdømte, såvel før som ved selve henrettelsen. Således udstedte Kirkeministeriet den 7. januar 1946 "Bestemmelse om kirkelig betjening ved dødsdømtes Henrettelse," hvori det blev slået fast, at der skulle være en præst til stede ved alle henrettelser. Øst for Storebælt skulle det være en af præsterne ved Vestre Fængsel, og vest for Storebælt en af præsterne ved Viborg Domkirke, medmindre den dømte havde andre ønsker,⁵¹ hvilket faktisk var tilfældet fra tid til anden, skønt det ikke har været muligt i alle tilfælde at fastslå, hvilke præster der var til stede ved henrettelserne ved Viborg.⁵²

Et af de tilfælde, hvor vi med sikkerhed ved, at det ikke var præster ved Viborg Domkirke, der bistod den dømte, er ved henrettelsen af Axel Jørgensen den 15. januar 1949. Ved sin ankomst til Viborg Arrest dagen før blev Axel Jørgensen ledsaget af pastor Niels Christian Møgelvang Nielsen, Århus, som havde taget sig af Jørgensen under varetægtsfængslingen i Århus. Møgelvangs tilstedeværelse gav anledning til en vis uro, idet denne var kendt som indædt modstander af dødsstraf og ikke stod af vejen for en konfrontation med myndighederne. Man var ganske enkelt urolig for, hvad Møgelvang kunne finde på. Han ledsagede Axel Jørgensen på turen fra Viborg Arrest til henrettelsespladsen i Undallslund. Jørgensen opførte sig uproblematisk, men var bleg

og nervøs. Da han var blevet bundet til væggen i skydeskuret og havde fået den sorte hætte trukket over hovedet, lyste Møgelvang velsignelsen over ham og sagde derefter højt: "Herre, tilregn ikke de danske myndigheder denne synd, der her begås."⁵³ Også senere i livet tog Møgelvang afstand fra retsopgøret i stærke og utvetydige vendinger og kaldte det uhyggeligt, blodigt og grænseløst uretfærdigt.⁵⁴

Den gejstlige bistand ved hovedparten af henrettelserne blev ydet af Viborgs stiftsprovst, Chr. Baun, af præst ved Viborg Domkirke Johannes Steinrud (1900-71) og af Poul Schou (1898-1983), præst i Ålborg.⁵⁵ Af de tre var det dog primært Steinrud, der tog sig af de dødsdømte, besøgte dem flere gange dagligt i Viborg Arrest og fulgte dem på deres sidste rejse ud til henrettelsespladsen,⁵⁶ hvilket selvsagt har været en uhyre stor belastning. Steinrud var ulykkelig over at have været til stede ved henrettelserne. Han vedblev at holde kontakt med de dødsdømtes pårørende, så længe disse selv ønskede det, og mindedes på den måde de gode sider, som også var en del af de mennesker, der blev henrettet for uhyrlige forbrydelser. Johannes Steinrud, der ligesom alle andre, der deltog ved henrettelserne, var pålagt absolut tavshed, forsøgte så tidligt som i 1947 at få offentligt, hvad der var sket, men Kirkeministeriet nedlagde forbud og henviste til hans tavshedspligt.⁵⁷ Det tjener Steinrud til ære, at han via sin korrespondance med de dødsdømtes familier så stort på sin tavshedspligt og både trøstende og udførligt berettede om de dømtes sidste timer.⁵⁸

Den første, der blev henrettet i Undallslund Plantage ved Viborg, var Frantz Erik Toft, født den 18. maj 1926 på en gård ved Hals. Toft var 18 år gammel da krigen sluttede, og 20 år da han blev henrettet den 8. oktober 1946, kl. 01.30. Frantz Tofts sjælesørger var stiftsprovst Chr. Baun. Dagen efter Frantz Tofts henrettelse skrev Chr. Baun følgende brev til familien, adresseret til møbelhandler P. Chr. Toft, Urbansgade 24, Ålborg:

I forgrunden til højre Rådhuset i Viborg. Midt i billedet ses en del af Viborg Arrest. I cellerne bag de to vinduer i øverste etage tilbragte de dødsdømte deres sidste døgn og timer i live. Viborg Domkirke var nabo, og klokkernes slag markerede hvert kvarter og hver time tidens gang. Foto: Henrik Gjøde Nielsen.

Deres Søn, som jeg har besøgt omtrent daglig i den Tid, han var her i Byen, og som jeg var hos ogsaa i hans sidste Timer, har bedt mig sende Dem hans sidste Hilsner. Han bad mig fremføre 4 Ønsker for sin Familie: 1) han ønskede, at hans Paarørende ikke skulde se ham efter at han var død, 2) han ønskede [sic!] at lægges i en Kiste af uhøvlede Brædder (dette Ønske kunde dog ikke opfyldes, da det var for sent fremført – han blev lagt i en pæn hvidlakeret Kiste), 3) han vilde gerne begraves paa Aalborg gamle Kirkegaard, hvis det er muligt at få en Gravplads der og 4) han vilde gerne have de to symboler, som han har tegnet på vedlagte Stykke Papir anbragt i Gravpladsens Hjørner ved Siden af Gravstenen. Det skulde – efter hans opgivelse – være de gamle germanske Symboler for Død og Liv. Jeg sagde til ham, at det vist var he-

denske Symboler fra Tiden for Kristendommens komme, men jeg vidste det ikke aldeles bestemt. Hvis det er hedenske symboler, forstod jeg, at han ikke ønskede dem paa sin Grav. (Jeg tilføjer her, at jeg anser det for tvivlsomt, om det er tilladt at sætte disse Symboler paa en dansk kristen Kirkegaard.)

Endelig bad han mig om at hilse Dem alle fra ham og sige, at han følte ingen Bitterhed overfor nogen, og bede Dem om – især hans Mor – at have det paa samme Maade.

Han var fuldkommen rolig lige til det sidste, baade i Cellen, hvor jeg var hos ham efter hans eget Ønske hele Tiden fra Familien tog Afsked og til han blev ført bort. Ligeledes fulgte jeg med ham under Eksekutionen og var ved hans Side til det sidste Sekund. Vi havde gode Samtaler i disse sidste Nattetimer. Han ønskede

gerne at komme til Alters. Altergangen blev en stille og højtidelig Stund, jeg følte, at han var dybt grebet af den hellige Handling, og da vi kom til Fadervor, bad han det selv højt med. Da Altergangen var forbi, tog han min Haand mellem begge sine og takkede hjerteligt og bevæget.

Ogsaa da han blev ført bort, var han ganske rolig og ligevægtig. Tilsidst lyste jeg den gamle aronitiske Velsignelse over ham, og han takkede igen saaledes, at jeg forstod, at Velsignelsen betød noget stort for ham.

Han døde øjeblikkeligt og har intet lidt. To læger var til Stede og konstaterede straks, at Døden var indtraadt.

Så har jeg blot endnu, at ønske for hans Forældre og Søkende, at Gud vil være Dem alle nær med sin Naade og Kraft.

Viborg den 9. Oktober 1946.

Sign. Chr. Baun.”⁵⁹

Det har ikke været et let brev at skrive og absolut ikke et let brev at modtage. Frantz Toft var den første af de 16, der af præsterne blev ledsaget til døden i Undallslund Plantage. Den sidste var Arne Petersen, som blev henrettet den 12. juli 1949. Arne Petersen var født den 26. oktober 1908 i Bjerringbro.⁶⁰

Der er ingen tvivl om, at de dødsdømte havde begået de handlinger, de blev dømt for. Det var ufatteligt grusomme handlinger. At læse forhørsudskrifter og retsreferater er nærmest utåleligt. Det forekommer fuldstændigt uforståeligt, at mennesker er i stand til at behandle andre mennesker så grusomt, men det er de jo. Præsterne ved Viborg Domkirke har uden tvivl været helt klar over, hvilke handlinger de dømte havde udført. Ikke desto mindre var de alle i stand til at se det gode i de dømte, at føle med dem, at trøste og lindre inderligt. Som så mange andre præsters handlinger under besættelsen havde haft store personlige omkostninger, havde også funktionen som præst ved henrettelserne store personlige omkostninger. Men det skulle gøres, histo-

rien føres til ende. Og fortsættes, som den blev det, bl.a. i præsternes korrespondance med de efterladte. Denne korrespondance blev i en vis forstand erstatning for et afbrudt liv.

EN CIRKEL

Man siger at historien gentager sig. Det kan diskuteres. Man siger også, at man kan lære af historien. Det er rigtigt; hvis man vil.

Det gælder også historien om præsternes rolle under besættelsen, i Viborg Stift og i Danmark. For nogles vedkommende, vel at mærke; og specielt disse nogle er værd at huske. Det var i nogen grad de samme præster, som i 1930'erne først så et menneske, så en jøde, sigøjner, kommunist, og som så det som sin indlysende pligt at hjælpe. Det var de samme, som under besættelsen gik til modstand, og som i ord retfærdiggjorde mord, stikkerlikvideringer, ja, endog udførte sådanne. Og det var de samme, som umiddelbart efter befrielsen uden tøven kastede sig ud i at hjælpe tyske flygtninge, fordi de så et menneske først, en tysker så. Og det var præsterne ved Viborgs stiftskirke, der måtte bringe de dødsdømte trøst og ro og derpå de efterladte lindring. Præsterne hjalp folk i nød i et forløb, der startede i Hitlers Tyskland i 1930'erne, og i definitive former sluttede i Undallslund Plantage ved Viborg i 1949.

Dele af kirken og dens præster indtog en position under besættelsen, der kan betragtes som et spejl af det danske samfund. Andre præster indtog en position og udførte handlinger i opposition til kirke og stat, der under andre forhold ville have fået andre konsekvenser. Under ordnede forhold kan man ikke nægte at give kejseren, hvad kejserens er. Det gjorde en del under besættelsen, og nogle stjal oven i købet fra ham. Det bød deres samvittighed dem. Men der var jo heller ikke ordnede forhold under besættelsen. Hvornår er der egentlig det, kan man med god ret spørge, så længe der er mennesker i nød.

LITTERATUR

- Bak, Sofie Lene: *Dansk antisemitisme 1930-1945*, 2004.
- Bækholm, Sven: Modstandsbevægelsen i Viborg, *Fra Viborg Amt*, 1965, s. 175-202.
- Christensen, Claus Bundgaard, Joachim Lund, Niels Vium Olsen, Jakob Sørensen: *Danmark besat*, 2009.
- Dahlgaard, Bertel: *Kamp og samarbejde*, 1964.
- Bøgh, Frank: *Peter-Gruppen*, 2004.
- Bøgh, Frank: *De dødsdømte*, 2005.
- Daugbjerg, Søren: *Kaj Munk og Tyskland*, 2009.
- Jacobsen, Erik Thestrup: *Som om intet var hændt*, 1991.
- Jørgensen, Steffen Elmer: "Opførsel god til det sidste," *Fra Krag til Krøllebent*, u.å.
- Larsen, Martin: Viborg Stifts illegale Tidende, *Flere mørke sider af Viborgs historie*, 2004, s. 105-18.
- Lausten, Martin Schwarz: *Jødesympati og jødehad i Folkekirken*, 2007.
- Lilholt, Arne: *Kan De huske - ?*, 2, 1981.
- Lindhardt, P. G.: *Den danske kirkes historie*, 8, 1966.
- Møgelvang, Niels: *Min sidste prædikestol*, 1981.
- Møller, Jes Fabricius: *Hal Koch*, 2009.
- Nielsen, Henrik Gjøde: Viborg i august 1943, *Fra Viborg Amt*, 1993, s. 130-139.
- Nielsen, Henrik Gjøde: *Dengang i Viborg*, III, 1997.
- Nielsen, Henrik Gjøde: *Dengang i Viborg*, V, 2000.
- Nielsen, Henrik Gjøde (red.): *Mørke sider af Viborgs historie*, 2003.
- Nielsen, Henrik Gjøde (red.): *Flere mørke sider af Viborgs historie*, 2004.
- Nielsen, Henrik Gjøde: *Tre byer - tre befrielser*, 2006.
- Nielsen, Henrik Gjøde: Livsstraf, *Fra Viborg Amt*, 2006, s. 90-111.
- Nielsen, Henrik Gjøde: Seksten salver, *Fra Viborg-Egnen*, 2007, s. 73-99.
- Nissen, Jesper: *Den strengeste straf*, 2001.
- Sandbæk, Harald: *Præst/sabotør/flygtningearbejder*, 1981.
- Schierbeck, Ole: *Dødsdømt*, 1974.
- Spangsgård, Helmuth: *Viborg by og egn: Under besættelsen 1940-45*, 2000.
- Steffensen, Steffen: *På flugt fra nazismen*, 1987.
- Tamm, Ditlev: *Retsopgøret efter besættelsen*, 1-2, 1985.
- Wagner-Augustenburg, Bjarne: *Den vildfarne*, 2000.

Sognepræst Peder Severinsen. *Fra Dansk kirke-stat*, 2, 1934, s. 111.

- Wagner-Augustenburg, Bjarne: *Når solen synker*, 2004.
- Østergaard, Jens Peder: Harald Sandbæk - sabotør med mere, *Flere mørke sider af Viborgs historie*, 2004, s. 45-54.
- Østergaard, Jens Peder: Dansk Samling og "de rette Mænd," *Flere mørke sider af Viborgs historie*, 2004, s. 55-64.
- Østergaard, Jens Peder: De "krigeriske" Viborg-præster, *Flere mørke sider af Viborgs historie*, 2004, s. 65-70.

UPUBLICERET MATERIALE

Viborg Lokalhistoriske Arkiv

Baun, Chr. Personarkiv.

Steinrud, J. Personarkiv.

Hals Museums lokalhistoriske arkiv

Jr.nr. 529. Besættelsen 1940-1945.

Jr.nr. 640. Landsforrædere 1940-1945.

Nordjyllands Historiske Museum

Korrespondance vedr. Børge Thorkild Jensen.

BWA-samlingen, korrespondancer m.v., særligt Chr. Baun, J. Steinrud, P. Schou, F. Toft samt vedr. A. Dahl, W. Heldtberg og K. E. Lundholm.

NOTER

1. Om den danske Folkekirke under besættelsen, se særligt Jacobsen 1991, samt Bak 2004.
2. Daugbjerg 2009. Kaj Munk syntetiserer i mangt og meget dette forhold: Fra at være den, der hyldede den stærke mand, diktatoren, og tillagde proselytterne fejlene mindre end magtmennesket, til at blive stærk kritiker af magtmenneskets udfoldelse, af konsekvenserne af diktaturet, hvilket kostede ham livet. Den mand, som er blevet kaldt "nazipræsten," endte således som offer for nazismen. Der var imidlertid også præster, som fra Det tredje Riges grundlæggelse i 1933 grundigt orienterede om og fordømte forholdene i Tyskland. Et i sammenhængen her interessant eksempel er sognepræst Peter Severinsen, der med ildhu påtog sig denne opgave i *Menighedsrådenes Blad* frem til sin død i 1939. Laustsen 2007, s. 176-77. Samme Peter Severinsen udgav i 1932 bogen *Viborg Domkirke med stad og stift i 800 aar - Festskrift ved Domkirkens 800 aars fest 1932*.

3. Sandbæk 1981, s. 30-31.
4. Sandbæk 1981, s. 5.
5. Sandbæk 1981, s. 36-39.
6. Sandbæk 1981, s. 41.
7. Steffensen 1987, s. 9.
8. Steffensen 1987, s. 12.
9. Steffensen 1987, s. 12.
10. Laustsen 2007, s. 181-82, 191. En del af de små nazistiske partier, som Dansk Socialistisk Parti, Det Nationale Genrejsningsparti og Nationalt samvirke, søgte i 1941 at vinde øget indflydelse, hvilket dog var forgæves, ved at fusionere til et nyt parti, under navnet Dansk Folkeparti. Laustsen 2007, s. 304.
11. Bækholm 1965, s. 176.
12. Dahlgaard 1964, s. 69.
13. Spangsgård 2000, s. 34.
14. Laustsen 2007, s. 304-05. Om antisemitiske folkekirkepræster og deres arbejde, se endvidere Laustsen 2007, s. 306-54.
15. Laustsen 2007, s. 346-48.
16. Laustsen 2007, s. 427.
17. Lindhardt 1966, s. 279. Baun, personarkiv, Viborg Lokalhistoriske Arkiv.
18. Hele sagen gengives og analyseres udførligt i Laustsen 2007, s. 397-430.
19. Lindhardt 1966, s. 241.
20. Lindhardt 1966, s. 241, Sandbæk 1981, s. 76.
21. Lindhardt 1966, s. 242.
22. Lindhardt 1966, s. 242-43.
23. Sandbæk 1981, s. 44.
24. N. H. Søe, her citeret efter Lindhardt 1966, s. 211-12.
25. Østergaard 2004, s. 65-70.
26. Østergaard 2004, s. 66.
27. Lilholt 1981, s. 60.
28. Bækholm 1965, s. 186, 188.
29. Nielsen 1997, s. 39-50, særligt s. 45-48. De illegale fotografier var Hanne Jensen og Tage Carstens Enevoldsen. Se også Nielsen 1993, s. 130-39.
30. Lindhardt 1966, s. 247.
31. Østergaard 2004, s. 65.
32. Østergaard 2004, s. 69.
33. Østergaard 2004, s. 69-70.
34. Lindhardt 1966, s. 243.
35. Ved Kaj Munks lig lagde morderne en seddel, skrevet af SS Oberscharführer Kurt Carstensen, der talte dansk, men ikke skrev dansk ganske lydefrit, med teksten: "Du Svin, har alligevel arbejdet for Tyskland." Bøgh 2004, s. 20-21, 25.
36. Nielsen 2000, s. 46-47.
37. Laustsen 2007, s. 338-39. Den omtalte arierattest var et fænomen knyttet til nazistpartierne. Arierattesten beviste, at man et vist antal slægtled tilbage var af absolut jødefri slægt. Det kunne få fatale konsekvenser, hvis man ikke kunne erhverve en sådan, ofte efter udførlige og detaljerede slægtsstudier.
38. Lindhardt 1966, s. 248. Til denne henregner Lindhardt også *Viborg Stifts Illegale Tidende*, hvilket dog ikke var tilfældet, jf. Larsen 2004.
39. Lindhardt 1966, s. 248-49. Kirkens Front var også navnet på et illegalt blad, jf. note 50 med tilhørende tekst.
40. Lilholt 1981, s. 59-60. Østergaard 2004, s. 60-61.
41. Bækholm 1965, s. 197.
42. Sandbæk 1981, s. 64-67, 74-76. Likvideringen drejede sig om en stikker i Ålborg. På samme tidspunkt skulle Sandbæks næstkommanderende likvidere Arne Petersen i Sønderborg, hvilket mislykkedes. Arne Petersen blev under retsopgøret dødsdømt og henrettet som den sidste i Undallslund Plantage, den 12. juli 1949. Nielsen 2007, s. 95-96.
43. Sandbæk 1981, s. 89, 95-100, 102-06.
44. Spangsgård 2000, s. 92.
45. Til undtagelserne hørte nogle magtmæssige og retslige vakuumer, der opstod i tiden med overgang fra den ene magthaver til den anden, jf. Nielsen 2006.
46. Christensen, Lund, Olesen, Sørensen 2009, s. 739, 742-43, 746.
47. Østergaard 2004, s. 54. Sandbæk 1981, s. 115-16.
48. Lindhardt 1966, s. 260.
49. Nissen 2001, s. 31.
50. Nielsen 2006, s. 96-97. Retsopgøret fik et problematisk og stormfuldt forløb, præget som det var af hævnørst og uafklaret fortid, et "juridisk galehus," som det er blevet udtrykt. En af de få fremtrædende personer, der både havde været fortalere for samarbejdspolitikken og havde været interneret af tyskerne, og som nu manede til besindelse, var Hal Koch, jf. Møller 2009, s. 192-207. Om Kirkens Front, se Nissen 2001, s. 46-47, 57. Om procedurer m.v. i forbindelse med henrettelserne i Undallslund Plantage, se Nielsen 2006; korte biografier af de henrettede findes i Nielsen 2007.

51. Bøgh 2005, s. 48. Det har ikke været muligt at fremskaffe den kirkeministerielle bestemmelse af 7. januar 1946.
52. Således fik Børge Thorkild Jensen, henrettet 23. maj 1947, i det mindste ved forkyndelsen af sin dødsdom besøg af en baptistpræst i Ålborg, og flere gange derefter. Han udtrådte af Folkekirken den 25. april 1947, mindre end en måned før sin henrettelse. Oplyst til forfatteren i brev fra Bent Hylleberg, den 7. december 2009. Om det var en baptistpræst, der deltog ved henrettelsen, har ikke ladet sig fastslå, men det forekommer sandsynligt. Se desuden Jørgensen, u.å., s. 532-59.
53. Nielsen 2007, s. 93-94. Bøgh 2005, s. 50.
54. Møgelvang 1981, s. 55.
55. Når Poul Schou optræder relativt hyppigt, skyldes det, at Ålborg blev den provinsby, der leverede flest dødsdømte til henrettelsespladsen ved Viborg. Nielsen 2006, s. 12-21.
56. Steinrud, personarkiv, Viborg Lokalhistoriske Arkiv.
57. Wagner-Augustenburg 2004, s. 6.
58. Dette gælder også Poul Schou, som i en lang redegørelse berettede om Walter Heldtbergs og Albert Johannes Dahls sidste timer den 11. april 1947. Heri omtales også Steinrud, med dennes godkendelse, må man tro, idet de to præster sammen tog sig af de dødsdømte. Det var dog Schou, der ledsagede de dødsdømte til henrettelsespladsen. Beretningen er i maskeret form og i uddrag gengivet i Schierbeck 1974, s. 14-20, og i ikke maskeret form i uddrag i Wagner-Augustenburg 2004, s. 43-48. Også stiftsprovst Baun sad via korrespondance med de efterladte indirekte tavshedspålægget overhørigt.
59. Nordjyllands Historiske Museum, BWA-samlingen. Brevet har ikke tidligere været offentliggjort. Frantz Tofts gravsted findes stadig på Almen Kirkegård i Ålborg.
60. Nielsen 2007, s. 95-96.

HENRIK GJØDE NIELSEN

Født 1960 i Viborg. Studier ved Institut for Kunsthistorie, Aarhus Universitet. Cand. phil. i historie fra Aalborg Universitet 1990. Siden 1995 leder af Hals Museum, fra 2004 en del af Nordjyllands Historiske Museum. Foredrags-, anmelder- og redaktionsvirksomhed. Har skrevet en række bøger, artikler og afhandlinger om bl.a. kultur- og lokalhistorie. Adresse: Oddesundvej 3, 9220 Ålborg Øst.

ANDRE TROSRETNINGER I VIBORG STIFT

VIBORG STIFT – EN KARAKTERISTIK

Viborg Stift blev oprettet i 1060, da kong Svend Estridsen til det ældre jyske stift Ribe føjede to nye, Viborg og Vestervig, og genoprettede Århus Stift. Op igennem årene blev stiftsgrænserne ændret i takt med ændringer i den samfundsmæssige struktur. Den mest gennemgribende ændring skete i 1923 som en følge af genforeningen i 1920, hvor Sønderjylland kom hjem til "det gamle land". Hele det gamle hertugdømme Slesvig hørte siden 1864 under Slesvig Stift, og derfor stod de sønderjyske landsdele fra genforeningen uden stift og uden domkirke. Man oprettede derfor Haderslev Stift i 1923 med den statelige Vor Frue Kirke i Haderslev som domkirke. Det var imidlertid magtpåliggende for regeringen at integrere sønderjyderne i "det gamle land", og derfor valgte man ikke den enkle løsning, at lade Haderslev Stift bestå af Sønderjylland, altså landet imellem nordsiden af Flensborg Fjord og Kongeåen. I stedet delte man Sønderjylland imellem Ribe og Haderslev stifter, således at Ribe fik Vest Sønderjylland og Haderslev Øst Sønderjylland.

Dette måtte nødvendigvis medføre ændringer af grænserne imellem de jyske stifter. Ribe Stift afgav Hammerum Herred samt egnene omkring Lemvig og Struer til Viborg Stift, medens Viborg Stift i stedet måtte afgive en stor del af Himmerland til Ålborg Stift. Denne ændring medførte, at en stor del af det såkaldte "jyske bibelbælte", der var præget af en række levende vækkelsesbevægelser, kom til Viborg Stift.

I det hele taget er Viborg Stift et af de områder i Danmark, som er stærkest præget af åndelige bryd-

ninger. I 1529 blev Viborg by de facto evangelisk-luthersk, og byens borgere fik dette år kongens tilladelse til at nedrive 12 kirker i byen, så kun Gråbrødre Kirke, Sortebrødre Kirke og Domkirken stod tilbage.

Vækkelserne i 1700-, 1800- og 1900-tallet formede også stiftets åndelige geografi. Især brydningen mellem den indremissionske og grundtvigske vækkelse i sidste halvdel af 1800-tallet sætter endnu den dag i dag sit præg, idet 20 % af samtlige medlemmer af grundtvigske valgmenigheder i Danmark er medlemmer af en valgmenighed i Viborg Stift. En af hovedårsagerne til, at der er en så stor og frodig kirkelig aktivitet rundt omkring i stiftets menigheder, er netop denne åndelige historie.

Andre steder, f.eks. i Vendsyssel og Hanherred, førte vækkelserne og de åndelige brydninger til oprettelsen af en række frikirker. Baptister og metodister står stærkt i den del af landet, medens vækkelserne i Viborg Stift stort set blev inden for Folkekirken. Viborg Stift er det af alle danske stifter, som har den højeste folkekirkelige medlemsprocent. Pr. 1. januar 2010 boede der 415.000 personer i stiftet, og heraf var 89,2 % medlemmer af Folkekirken. I landet som helhed var der 4.480.000 medlemmer af Folkekirken, hvilket svarer til 80,9 % af Danmarks indbyggertal.

Viborg Stift er således "folkekirkeligt kerneland" med en rig kirkelig aktivitet og en klar folkekirkelig bevidsthed. Men også her vidner både historien og den aktuelle situation om en religiøs og kulturel mangfoldighed. Inden for religionernes verden skelner man mellem de polyteistiske og de

*Den romersk-katolske Sankt Kjelds Kirke i Leonis Gade, set fra Lille Sankt Mikkels Gade.
Foto Ole Degn 2010.*

monoteistiske religioner. En polyteistisk religion dyrker flere guder, medens de monoteistiske religioner bekender troen på én Gud. I det følgende vil jeg først se nærmere på de polyteiske religioner i Viborg Stift.

POLYTEISTISKE RELIGIONER

FORN SIDR

I 2003 blev "Forn Sidr", som dyrker den gamle nordiske asa-tro, godkendt som religionssamfund af Kirkeministeriet. Siden dengang er der sket mere end en fordobling af religionssamfundets medlemmer, således at det i dag har mere end 600 medlemmer. Forn Sidr beskriver sit formål som dette at dyrke de guddommelige gamle nordiske magter og at skabe kontakt mellem folk, der ønsker at dyrke disse. Man vil også fremme kendskabet til den gam-

Thors hammer som kunst i det offentlige rum, opstillet ved Hjern. Foto Ole Blume 2010.

melnordiske gudedyrkelse og udbrede forståelsen for vores gamle nordiske kulturarv. Selve trosgrundlaget beskrives blandt andet således:

Vi forbinder os med og hylder de nordiske magter – aser og vaner, vætter, diser, sol, måne og mange flere. Offergaver gives til den sammenhæng, der er større end det enkelte menneske, og som rummer både opbyggende og nedbrydende kræfter. Magterne er i og omkring os, og vi er en del af det store hele, hvor mennesket ikke står over naturen. Verdenstræet Yggdrasils ask kan være et billede på denne sammenhængskraft. Magterne dyrkes i fællesskab eller på egen hånd, ved højtider og til hverdag, med store ritualer og små hverdagshandlinger, alt efter hvad den enkelte kan og ønsker. Enhver årstid og enhver livsfase er en vigtig del af det store hjul, der til stadighed drejer rundt.

Jeg har ikke kunnet registrere offentlig aktivitet fra Forn Sidr i Viborg Stift, men der er ikke tvivl om, at der i stiftet findes tilhængere af trossamfundet, og at der også hos os holdes offerfester og andre riter, som er forbundet med Forn Sidrs virksomhed.

HINDUISMEN

En særdeles levende og nutidig polyteistisk religion er hinduismen, som er folkereligion på det indiske subkontinent. Skriftgrundlaget for hinduismen, hvis rødder rækker tilbage til 1000-tallet før Kristus, findes blandt andet i vedaerne, upanishaderne og Bhagavadgita. Vedaerne indeholder et omfattende galleri af guder, som også repræsenterer de forskellige naturkræfter. I den nutidige hinduisme dyrker man af disse gamle guder især Vishnu (opretholderen) og Siva (ødelæggeren). Det er denne gamle vediske tradition og de dermed forbundne offerritualer, som har givet anledning til den sociale opdeling af hindusamfundet i forskellige kaster.

I upanishaderne finder man grundlaget for troen på reinkarnation. Livet er en lænke, der binder

mennesket til "tilværelsens hjul" gennem gerningerne (karma) og livsbegæret. På grund af gerningerne og livsbegæret er mennesket bundet til at blive født igen og igen, hvorfor hinduismen taler om sjælevandring (samsara). Målet er at nå til befrielse (nirvana) fra bindingen til tilværelsens hjul. Denne befrielse kan ske igennem erkendelsen af, at selve livsprincippet (brahman) findes i mennesket selv, og at den ydre verden kun er en illusion.

[ØV] *Ganesh Tempel, Forsknings- og Informations Center for Hinduistisk Kultur, Herning. Foto Ole Blume 2010.*

[NED] *Hindutempel, Sree Abirami Amman Tempel, Brande. Foto Ole Blume 2010.*

Størst betydning for den nutidige hinduisme har imidlertid Bhagavadgita, som er en højsang om menneskets pligt i livet. Som en inkarnation af

guden Vishnu opfordrer Krishna mennesket til at gøre sin pligt i tilværelsen, således at man ikke trækker sig tilbage fra livet. Men samtidig understreger Krishna, at man skal stræbe efter yoga, sindsro, under handling, og at man derfor ikke må engagere sig for meget i livet og være for optaget af resultatet af sine handlinger. I den nyere hinduisme spiller begrebet "bhakti" eller hengivelse en central rolle som vej til forløsning.

Medens man ikke kan registrere nogen offentlig aktivitet fra Forn Sidr i Viborg Stift, er det modsatte tilfældet med hinduismen. De to vigtigste centre for hinduismen i Danmark ligger begge i stiftet. Det drejer sig om "Ganesh Tempel, Forsknings- og Informations Center for Hinduistisk Kultur" i Herning, og "Sree Abirami Amman Tempel i Brande". Det er ikke tilfældigt, at begge disse templer ligger i Midtjylland, idet tamiler, mange indvandrere og flygtninge fra Sri Lanka er bosat i dette område. Det er mit indtryk, at der generelt består et godt og respektfuldt forhold imellem etniske danskere og tilflyttede hinduer omkring disse to templer, og at de hjælper hinduer bosat i Danmark til at bevare deres folkelige og kulturelle identitet.

BUDDHISMEN

Det kan diskuteres, om buddhismen hører hjemme blandt de polyteistiske religioner. Alligevel beskrives den i denne sammenhæng på grund af sine forudsætninger i hinduismen. Der skønnes at være 18–20.000 praktiserende buddhister i Danmark, hvoraf 14–16.000 er efterkommere af asiater. Der er et sted mellem 2.000 og 3.000 danske buddhister. Samtidig er der et stort antal sympatisører, hvoraf nogle praktiserer buddhisme uden at være formelt tilknyttet et af de buddhistiske centre i Danmark.

Det er vanskeligt at beskrive buddhismen udefra, fordi det først og fremmest er en lære, der lægger vægt på den personlige erfaring, og fordi buddhismen ikke udgør en systematisk religiøs lære

med faste dogmer og trossandheder. Der findes heller ikke i buddhismen et egentligt gudsbegreb som i jødedom, kristendom og islam. Den enkelte udøver af buddhismen kan frit udforme den praksis og anvende de indsigter fra buddhismen, som den pågældende ønsker. Alle buddhister anerkender dog den indsigt i sindet og menneskelivet, som findes hos Buddha Shakyamuni.

Han blev født som prins ca. år 560 før Kristi fødsel i Indien og fik navnet Siddharta Gautama. Han var forudbestemt til en tryk tilværelse præget af rigdom bag slottets beskyttende mure. Men som 29-årig mødte han verdens elendighed: sygdom, alderdom og død, da han så tre personer: et alvorligt sygt menneske, en gammel mand og et lig. Denne oplevelse betød, at han forlod sit beskyttede liv for at finde meningen med tilværelsen. Han fandt vejen til frihed fra sygdom, alderdom og død igennem meditation. Hans lære om vejen til denne frihed kaldes dharma. Han begyndte nu at undervise i denne vej og døde i en alder af 80 år.

Der findes forskellige former for buddhisme. Mens den østlige buddhisme varierer fra sted til sted og er præget af de forskellige kulturer, i hvilken den lever, er buddhismen i den vestlige verden mere praktisk orienteret. De vestlige buddhister anvender buddhismen som meditation og som vejledning i hverdagen. Målet er at finde vejen til friheden og den sande lykke. Buddha Shakyamuni har selv sagt det sådan: "Som havet kun har én smag, smagen af salt, har min lære kun én smag, smagen af frihed." Her vil vi koncentrere os om den vestlige buddhisme.

Igennem meditationen kan man lære at berolige sindet og overskride forestillingen om et fast og uforanderligt jeg. Her findes tre elementer. For det første viden om sindets natur, for det andet metoder til at virkeliggøre sindets kvaliteter og for det tredje råd om, hvordan man holder fast ved den indsigt, som man opnår. Det er fællesskabet blandt dem, der

praktiserer buddhismen, som giver råd til den enkelte. Man kan ikke inden for buddhismen tale om en "kirke" i traditionel forstand, men der findes en form for religiøst fællesskab, hvor man støtter hinanden i vejen frem imod den sande frihed.

Det indre af Buddha-templet i Vesterbølle. Foto Ole Blume 2010.

Der findes tre hovedretninger inden for buddhismen. Man kalder også disse retninger for de tre veje eller de tre drejninger af lærens hjul: den lille vej (hinayana), den store vej (mahayana) og diamantvejen (vajrayana). Buddhismen rummer også en lære om reinkarnation og om menneskets samlede karma som en forudsætning for denne, men troen på reinkarnation er ikke et krav for buddhisten. Buddhismen er opstået i en helt anden tid og i en helt anden kultur end vores, men kan på en ganske særlig måde tilpasse sig det enkelte menneske, fordi målet er, at den enkelte skal lære sit sinds natur at kende. Derfor har buddhismen især i sidste halvdel af 1900-tallet vundet indpas i Vesten, ikke mindst igennem et samarbejde med teosofferne, og der er ingen tvivl om, at den er kommet for at blive.

Udviklingen er dog også gået den anden vej. Man taler om den såkaldte "pizza-effekt". Pizzaen var oprindeligt i sit hjemland Italien blot en snack

Den buddhistiske
stupa i Vesterbølle.
Foto Ole Blume 2010.

eller et simpelt mellemmåltid. Men efter at amerikanerne tog pizzaen til sig og udviklede den til et egentligt måltid, tog italienerne den tilbage i denne forandrede skikkelse. Sådant har vestlige tanker også påvirket buddhismen i Østen, som i 1900-tallet blev påvirket af den protestantisk inspirerede humanistiske buddhisme. Der findes lidt over 40 forskellige buddhistiske grupper og centre i Danmark.

Også buddhismen har et stærkt kraftcenter i Viborg Stift, i Vesterbølle Sogn i Vesthimmerland. Her ligger Karma Wangchuk Ling, "Det Kraftfulde Sted", i forbindelse med en vegetarisk og økologisk bondegård kaldet "Drivhuset". Den 24. August 2004 indviedes en stupa på stedet med en tilhørende meditationshytte. I buddhismen er "stupa" betegnelsen for en kuppelformet gravhøj til bisættelse af helgenrelikvier. Stedet ejes af ægteparret Eva og Claus Hermansen, som begge er praktiserende buddhister, og

som begge er åbne over for det omgivende samfund og gerne ser en dialog med Folkekirken.

NYERE RELIGIØSE BEVÆGELSER

I sidste fjerdedel af 1900-tallet skete der en voldsom vækst i antallet af religiøse bevægelser i Danmark. Ofte har man brugt fællesbetegnelsen "de nye religiøse bevægelser" eller blot "nyreligiositet" om alle disse religiøse grupper. Betegnelsen er ikke ganske velvalgt, idet der for manges vedkommende er tale om meget gamle bevægelser med rod i gamle nordiske eller østlige religioner. Der er ingen tvivl om, at disse bevægelser også skal ses og forstås i sammenhæng med vores tids mangfoldighed af tilværelsesforståelser og livssyn.

Der findes op imod 130 selvstændige nye religiøse eller spirituelle grupper i Danmark. De er meget forskellige. Nogle er monoteistiske, andre polyteistiske, og andre igen har ikke noget egentligt gudsbegreb. Nogle har deres rødder i kristendommen, andre i de gamle østlige religioner, og andre igen er genoplivelser af de gamle religiøse skikke fra den før-kristne tid i de nordiske lande i form af asatroen og blot-gilderne. Nogle er meget udadvendte og aktive i arbejdet på at skaffe nye tilhængere, andre lever skjult og driver hverken mission eller andre former for offentlig virksomhed. Nogle har forholdsvis mange tilhængere, andre kun få.

Der er også en dyb religiøs dimension i de bevægelser, der kan samles under betegnelsen "new age". Der er her tale om holistiske bevægelser, der ofte udøver forskellige former for healing og tilslutter sig troen på reinkarnation.

Et blik på aftenskole- og voksenundervisningsprogrammer inden for de store oplysningsforbund viser, at der overalt findes en livlig kursusaktivitet i emner, der hører hjemme under kategorierne healing, new age og holisme. Selv om disse kurser har en tydelig åndelig eller religiøs dimension og for

eksempel udbreder troen på reinkarnation, oplever jeg, at mange ganske almindelige danskere ikke ser nogen modsætning imellem deres medlemskab af Folkekirken og deres tilslutning til disse bevægelser og deres tanker.

MONOTEISTISKE RELIGIONER

ABRAHAM'S BØRN

Sammenfattende kalder man ofte jøder, kristne og muslimer for "Abrahams børn". Hermed menes, at disse tre religioner alle betragter Abraham som en central skikkelse. For jøderne er Abraham stamfaderen, grundlæggeren af det jødiske folk. For de kristne er Abraham en del af forudforståelsen for kristendommen. Den kristne Gud er Abrahams, Isaks og Jakobs Gud, Jesu Kristi fader. Også for muslimerne er Abraham en vigtig skikkelse, især fordi han fik sønnen Ismael med trælkvinden Hagar. Ismael er stamfader til det arabiske folk og en af islams profeter.

Man kalder også af og til jøderne, de kristne og muslimerne for "bogens folk", idet alle tre religioner bygger på en skriftlig overlevering, der er normgivende for trosindholdet. Jødernes helligskrift finder vi i Gammel Testamente med loven (toraen) og profeterne samt i talmud, "den mundtlige lære", som er de skriftlærdes udlægning af toraen. For de kristne er Gammel og Ny Testamente, kaldet Bibelen (bøgerne), normgivende i forståelsen af, hvad kristendom er. Desuden har de enkelte kristne kirkesamfund forskellige bekendelsesskrifter, der tjener som kirkesamfundets tolkning af det bibelske budskab. Islams hellige bog hedder Koranen og betragtes af muslimer som Guds direkte meddelelse til mennesker igennem profeten Muhammed.

Jødedommen, kristendommen og islam er alle tre monoteistiske religioner, idet de bekender troen på én Gud. Israels trosbekendelse, "shema", lyder: "Hør, Israel! Herren vor Gud, Herren er én". Den

kristne kirke bekender troen på én Gud, der fremtræder som Fader, Søn og Helligånd. I den apostolske trosbekendelse, som er det bedst kendte af Folkekirkens fem bekendelsesskrifter, og som anvendes som tilspørgsel ved dåb i Folkekirken, lyder første trosartikel: "Jeg (vi) tror på Gud Fader den almægtige, Himmelen og jordens skaber". I den nikæiske trosbekendelse, som også hører til blandt bekendelsesskrifterne, siges det sådan: "Jeg (vi) tror på én Gud, den almægtige Fader, himmelens og jordens, alt det synliges og usynliges skaber." Og den første søjle i islam, trosbekendelsen eller "shahadat" lyder således: "Jeg bekender, at der ingen gud er foruden Allah, og jeg bekender, at Muhammed er Allahs profet".

Opgaven her er at beskrive de "andre" trosretninger i Viborg Stift. Derfor falder det uden for rammerne at beskrive evangelisk-luthersk kristendom. Et indisk ordsprog siger: "man skal ikke bede en fisk om at definere vand". Det betyder, at et menneske, for hvem kristentroen er et livsgrundlag, kan have svært ved objektivt at skildre både andres og sin egen religion. I denne sammenhæng vil jeg dog gerne citere Søren Kierkegaard, som i en dagbogsoptegnelse siger:

Den uendelige ydmygelse og nåden, og så en taknemmelighedens stræben, det er kristendommen. Den uendelige ydmygelse er dette at være og blive i en evigt ubetalelig kærlighedens gæld til Gud og til min næste. Det er ydmygelse, fordi enhver ret og retfærdighed tages fra mig. Jeg er skyldner, og jeg vil aldrig være i stand til at betale min gæld. Nåden er den ubegrundede, uforståelige, gratis tilgivelse, ene og alene fordi Gud er ubegrundet og grundløs kærlighed. Taknemmelighedens stræben er dette, at vi kan kun takke for Guds barmhjertighed ved selv at være barmhjertige, takke for Guds tilgivelse ved selv at tilgive, takke for Guds kærlighed ved selv at vise kærlighed.

JØDEDOMMEN

Det særlige ved jødedommen eller den mosaiske tro er, at den er en nutidig og levende religion med stærke historiske rødder, som er uløseligt forbundet med ét bestemt folk, det jødiske, og som har en ganske særlig forbindelse til én bestemt nation, staten Israel. Den jødiske tro bygger på den vished, at Gud er verdens og tilværelsens suveræne skaber og Herre, og at Gud har åbenbaret sig for verden og vist sin vilje igennem folket Israel. Det jødiske folk er som efterkommere af Abraham indesluttet i den pagt, som Gud oprettede med Abraham. Guds vilje er udtrykt i Gammel Testamente, især i toraen, og det jødiske folk er udvalgt af Gud til at bringe bud om hans vilje over for menneskene. På dette grundlag er udviklet alt det, som i dag udgør jødedommen: det jødiske folks religion og kultur, de jødiske samfundsmæssige institutioner samt de lovsystemer og den retspleje, moral og filosofi, som vi finder inden for de jødiske samfund.

Normalt skal man for at blive anset for at være jøde være født af en jødisk moder. Det er muligt for ikke-jøder at konvertere til det mosaiske trossamfund, men det sker sjældent, og det mosaiske trossamfund over ikke egentlig mission med henblik på at vinde tilhængere. En sådan virksomhed bliver af og til af jøder kaldt "proselytisme", hvilket ikke er en positiv betegnelse. Man skelner imellem de forasiatiske jøder og de europæiske jøder, hvor man igen skelner imellem to grupper: De askenaziske jøder som kommer fra Tyskland og Østeuropa, og de sefardiske jøder som kommer fra landene omkring Middelhavet, især Spanien og Portugal.

Jødedommens rødder går tilbage til de israelske stammer, der var fælles om at tilbede "Jahve Elohim", som i Gammel Testamente oversættes med "Gud Herren". Den jødiske tro er stærkt monoteistisk, og der har været en sådan ærefrygt for Gud, at man ikke udtalte hans navn Jahve, men i stedet brugte betegnelsen "Adonaj", Herre, når man læste

af Skriften. Gud gav de jødiske stammer loven, toraen, under de 40 års ørkenvandring, der startede med Exodus, udgangen af Ægypten under Moses' ledelse, og sluttede med erobringen af det forjættede land, Israel, under ledelse af Josva.

Jødedommen, som vi kender den i dag, er især udviklet efter Jerusalems fald i 587 f.Kr. blandt juedæerne i Babylon, Palæstina og Ægypten. Efter hjemkomsten fra eksilet til det forjættede land og genopbygningen af templet blev det centrale i jødedommen overholdelsen af Moseloven, ikke mindst omskærelsen og overholdelsen af sabbatten. Desuden kom synagogetjenesten til at spille en stor rolle, fordi toraen regelmæssigt skulle forelæses og udlægges for folket. Efter templets ødelæggelse år 70 e.Kr. blev den farisæiske retning toneangivende, og synagogetjenesten fik endnu større betydning. Siden oprøret imod romerne under Bar Kochba (Stjernesønnen) i 135 og indtil staten Israels oprettelse i 1948 har jøderne levet i diasporaen – spredningen – især i Mellemøsten, Latinamerika, Europa og USA. Den omstændighed, at det lykkedes de jødiske samfund at fastholde og bevare den jødiske identitet i den lange periode imellem 135 og 1948, er et vidnesbyrd om den dybe sammenhæng imellem tro, kultur og folk, som er særegent for jødedommen.

Den jødiske religion indeholder en række forskrifter om helligt og ikke-helligt, rent og urent, for eksempel spiselove og sabbatslove, som har til hensigt at opdrage, samle og bevare inden for rammerne af jødedommen. En vigtig del af den jødiske tro er forventningen om Guds sendelse af Messias til denne verden, en forventning, som de kristne ser opfyldt i Jesus fra Nazareth, men som jøderne endnu venter skal komme. Den jødiske tro er tæt forbundet med hverdagslivet. Alle drenge omskæres otte dage efter fødslen som et tegn på den pagt, der består imellem Gud og Abraham og hans efterkommere. Spiselovene skelner imellem rent (kosher)

og urent (teréfa), og de fleste vil vide, at jøderne blandt andet ikke spiser svinekød, fordi svinet anses for et urent dyr. Det er heller ikke tilladt for jøder at spise blod, og den særlige jødiske slagtemetode (schächting) indebærer, at alt blod forlader dyret i forbindelse med den bevidstløshed, der indtræder ved slagtingen.

De store jødiske fester er de tre valfartsfester: Pesach (påske) som falder i marts-april til minde om udgangen af Ægypten, Schavuot (pinse), som afholdes i maj-juni til minde om åbenbaringen på Sinai, og Sukkot (løvhyttefesten), som afholdes i oktober til minde om ørkenvandringen. Af stor betydning er også Rosh-haschana (nytårsfesten) i september, Jom Kippur (forsoningsfesten) i begyndelsen af oktober, Purim-festen i marts og Chanukka (tempelindvielsesfesten), som fejres otte dage i december. Der afholdes fem fastedage i årets løb.

I tiden efter den blodige afslutning på Bar Kochbas oprør i 135 og frem til oprettelsen af staten Israel i 1948, hvor jøderne levede som mindretal, ofte i ghettoer rundt omkring i mange forskellige lande, vidner historien om mange forfølgelser af jøder (pogromer) ikke mindst i Tyskland, Østeuropa og Rusland. Jøder blev tilladt ophold i Danmark i 1600-tallet, og Danmark har også været skueplads for jødeforfølgelser. I efteråret 1819 opstod der en række antisemitiske optøjer under inspiration af lignende hændelser i Tyskland. Forfatteren M.A. Goldsmith har i *En jøde* fra 1845 beskrevet denne jødefejde i en dansk provinsby. Kulminationen på jødehadet og antisemitismen blev den dæmoniske og systematiske forfølgelse af jøderne, som nazisterne gennemførte under Anden Verdenskrig. Denne holocaust vil for altid være en sort plet på Europas historie.

Steen Steensen Blichers betagende novelle *Jøderne på Hald* bygger på den historiske kendsgerning, at herregården Hald ved Viborg i perioden 1664-1703 var ejet af den velhavende jødiske Lima-

slægt fra Holland. Blicher tegner et smukt billede af de to brødre Joseph og Salamiel Lima, og af jødommen som religion. I en natlig samtale mellem brødrene Lima i riddersalen på Hald lader Blicher de to brødre fremstå som to forskellige holdninger til det jødiske folks situation i diasporaen. Salamiel vil samle folket for at genrejse dets tidligere storhed, medens Joseph er mere kritisk over for sit eget folk. Samtalen berører også forholdet mellem den jødiske og kristne religion, og her siger Joseph:

“Lad os ikke alene betragte de Christnes Gjerninger! de ere ufuldkomne, som alt Menneskeligt: vi, vi fore alle vild som Faarene, vi vendte os hver til sin Vej, siger Esaias. Men deres Religion! er den ikke en Datter af vores egen?” “Hvorfor” raabte Salamiel “antogte vore Fædre den da ikke? Hvorfor blev den kun annammet af Fiskere, Bønder og Betlere?” “Fordi” svarte Joseph “det var en Troe for Betlere, saavel som for Konger; fordi de Lærde vare bedaarede af deres egen Viisdom; fordi vore Præster, de Rige og de Vældige drømte om jordisk Magt og politisk Glands og Storhed: vi saae ham, men der var ikke Anseelse, at vi kunne have Lyst til ham. Denne advarende Spaadom er forkyndet Aarhundreder før han kom”.

Blicher blev sognepræst i Thorning syd for Viborg i 1819, som var året for den nævnte danske jødefejde med dens forfølgelser og forulempelser af danske jøder. Men den lange samtale imellem de to brødre og hele novellens indhold ligger milevidt fra den holdning til jøderne, som denne jødefejde var et udtryk for. Der findes også andre vidnesbyrd om, at der har været en fredelig sameksistens imellem jøder og kristne danskere i Viborg Stift op igennem årene.

Henning Ringgaard Lauridsen har i sin artikel “De fremmede i Viborg”, som findes i *Viborg Bogen 2001*, blandt andet fortalt om jøderne i Viborg. Fra 1790'erne begyndte jødiske manufakturhandlere at

Samson Moses' manufakturforretning på Hjultorvet i Viborg ses til venstre på billedet under det store flag. Tegning efter maleri af Martinus Rørbye (1803-48). Foto Viborg Stiftsmuseum.

slå sig ned i byen. Det var købmænd med navne som Abraham Moses, Aron Jacob og Lazarus Isaach. Den betydeligste jødiske købmand i Viborg blev dog Samson Moses, som fik borgerskab som købmand i byen i 1795 og oprettede forretning i Sankt Mathias Gade 35. Denne forretning flyttede siden til Hjultorvet og blev drevet videre af Samson Moses'

efterkommere. Senere kom flere jødiske købmænd til, bl.a. David Philipsen og Isach Salomonsen.

I vores sammenhæng er det interessant, at mens der kun fandtes egentlige store jødiske synagoger i København og Fredericia, har skomagermester Edvard Hammershøj i slutningen af 1800-tallet i *Viborg Stifts Folkeblad* fortalt, at der i huset på Hjultorvet blev holdt jødisk synagoge, og at dette tilsyneladende ikke gav anledning til problemer. Her skal vi huske, at der i forbindelse med Grundloven af 5. juni 1849 indførtes religionsfrihed i Danmark. Der findes også en dokumentation for, at den jødiske handelsbetjent Levin Salomonsen i februar 1833 giftede sig med sin forlovede Lea. Denne vielse fandt sted i Viborg og blev foretaget af en mosaisk kateket ved navn Bloch fra synagogen i Fredericia.

ISLAM

Statistikken siger, at der i Danmark befinder sig op imod 200.000 indvandrere fra muslimske lande, hvilket betyder, at islam nu er landets næststørste religiøse samfund. En del muslimer er let genkendelige, fordi de rettroende iblandt dem bærer en klædedragt, som signalerer, hvor de hører til kulturelt og religiøst. Endelig indebærer livet som rettroende muslim en tydelig religiøs praksis, hvor ikke mindst de fem daglige bønner er karakteristiske.

Alt dette er nu ikke den eneste årsag til, at forholdet til islam har præget den offentlige debat i Danmark igennem de senere år. Helt fra Muhammeds egen tid har forholdet mellem kristendom og islam som religioner og mellem kristne og muslimer som medborgere i det samme land givet anledning til teologisk debat. Forholdet imellem de to religioner har fra første begyndelse været dobbelttydigt. På den ene side er der tale om så mange lighedspunkter imellem kristendom og islam, at der består et slægtskab imellem de to religioner. På den anden side er der så store forskelle, at dette har givet anledning til

dybe modsætninger og konflikter. Det samme billede møder vi i Danmark i dag.

Islam er en konsekvent monoteistisk tro, der, som navnet "islam" siger, bygger på det enkelte menneskes "underkastelse" under Gud eller "hængivelse" til ham. Islam manifesterer sig i en ydre praksis, som tydeliggøres i de fem søjler, og som den enkelte muslim skal følge, dog for så vidt angår pilgrimsfærden kun, hvis det er økonomisk muligt:

1. Fremsigelse af trosbekendelsen (shahadah)
2. Afholdelse af de fem daglige tidebønner (salat)
3. Betaling af en religiøs afgift – almisse – (zakat)
4. Faste i ramadanmåneden (sawm)
5. Pilgrimsfærden til Mekka mindst én gang i livet (hajj).

Har man fremsagt den muslimske trosbekendelse: "Jeg bekender, at der ingen gud er foruden Allah, og jeg bekender, at Muhammed er Allahs profet", og ment den som en personlig bekendelse, er man for altid muslim. En rettroende muslim kan ikke forestille sig, at det er muligt at forlade islam, fordi den Gud, koranen taler om, for muslimen er den eneste sande Gud. Historisk har kristendommen og islam levet sammen siden 600-tallet, ofte fredeligt, men til tider også i direkte konflikt med hinanden.

I år 570 fødtes Muhammed i Mekka. På dette tidspunkt var kristendommen blevet en stor og etableret religion, som efter romerrigets opløsning stadig var en samlende kraft i både den vestlige og østlige del af det tidligere verdensrige. I Mekka dyrkede man dog stadig nogle af de gamle religioner, også ved Kabaen, den sorte sten, som i dag er den muslimske verdens største helligdom og af muslimerne betragtes som det alter, hvor Abraham, Ismael og Hagar tilbad den ene sande Gud. Muhammed modtog i Mekka en række åbenbaringer fra

Gud, og han anså disse åbenbaringer for at være en fortsættelse af Guds tale igennem sine profeter, også igennem Jesus. Muhammed henvendte sig derfor til både det jødiske og det kristne samfund i Mekka, men ingen af dem ville anerkende hans åbenbaringer eller betragte ham som en profet fra Gud. Også Mekkas indbyggere afviste ham og hans budskab.

Derfor udvandrede Muhammed med sine tilhængere i 622 til Medina, nordøst for Mekka, hvor han grundlagde sit religiøse samfund. Dette samfund var i 630 blevet så stærkt, at Muhammed og hans tilhængere kunne erobre Mekka. Han rensede Kabaen, for at den kunne tjene som et alter til tilbedelse af den ene sande Gud. Muhammeds åbenbaringer blev samlet i Koranen, som af muslimerne anses som Guds direkte tale til mennesker igennem profeten. I 632 døde Muhammed i Mekka. Derefter udviklede det muslimske samfund sig og deltes snart i de to retninger: Sunni, der holder fast ved den muslimske tradition, men som ikke mener, at ledelsen skal ligge i hænderne på en direkte efterkommer af Muhammed, og Shia, som fastholder, at kun en direkte Muhammed-efterkommer kan være leder. Der er i perioden op til Grundloven i 1849 ikke mange vidnesbyrd om muslimer i Danmark, ej heller i Viborg Stift.

I sidste halvdel af 1900-tallet forekom der en indvandring til Danmark fra flere muslimske lande. I begyndelsen fordi Danmark behøvede arbejdskraft, siden fordi mange borgere i muslimske lande af andre grunde, ofte politiske, ikke ønskede eller havde mulighed for at leve i deres hjemlande.

Og nu, ved begyndelsen af 2000-tallet, er det, som om den amerikanske politolog Samuel P. Huntingtons beskrivelse fra 1996 af forholdet mellem verdens forskellige kulturer som "civilisationernes sammenstød" er blevet virkelighed.

Der findes i Danmark omkring 114 forskellige moskeer, muslimske bedesteder og islamiske centre. Det store antal afspejler de mange forskellige etniske

Det indre af den tyrkiske moske i Ikast.
Foto Ole Blume 2010.

og religiøse grupper, der findes inden for muslimerne i Danmark.

Viborg Stift har en koncentration af indvandrere fra muslimske lande især i det gamle Hammerum Herred, hvor der for år tilbage var brug for arbejdskraft i tekstilindustrien. Der findes en tyrkisksproget moské i Ikast, og der er, trods store sprogvanheligheder, gode kontakter imellem folkekirkemeninghederne i området og den tyrkiske imam. Viborg Stift er medlem af stiftssamarbejdet "Folkekirke og Religionsmøde", hvis formål er

...med udgangspunkt i evangeliets forkyndelse at styrke den danske folkekirkens møde med andre religioner i Danmark. Samarbejdet kan udbyde kurser, udgive materialer, indgå i samarbejde med stiftsudvalg samt med Folkekirkens Mission eller andre beslægtede organisationer.

Dette stiftssamarbejde er blevet den kanal, igennem hvilken der kan ske en samtale imellem Folkekirken og de muslimske trossamfund i Danmark.

ANDRE KRISTNE KIRKER OG TROSSAMFUND

Den kristne kirke var igennem de første århundreder af sin levetid én kirke helt frem til år 1054, bortset fra en række brydninger om forståelsen af Jesu guddommelighed og Kristi to naturer. Den danske kirke blev fra 979 en del af denne ene, fælles kirke. Men i 1054 opdelttes "kristenheden" i en vestlig del, der anerkendte Roms biskop som øverste leder (pave) og en østlig del, der samlede sig omkring de fire patriarkater i Jerusalem, Antiokia, Konstantinopel og Alexandria.

Danmark løsrev sig fra kirkefællesskabet med Rom og blev evangelisk-luthersk i 1536 ved oprettelsen af en selvstændig dansk nationalkirke med den danske konge som øverste værner. Kirkeordinansen, som udkom på latin i 1537 og på dansk i 1539, regulerede kirkens forhold i Danmark ved at indføre en skelnen imellem de forhold, der kunne reguleres af kongen (kongens ordinans), og de forhold, der alene hørte hjemme under kirken (Guds ordinans). Når vi i dag taler om den tid, der ligger forud for Reformationen, bruger vi af og til udtrykket "i den katolske tid". Det er for mig at se en misvisende sprogbrug, fordi der er tale om danskernes fælles historie.

Man kan egentlig ikke bruge udtrykket "den romersk-katolske kirke" før efter Reformationen, fordi Reformationen i Europa gav anledning til en indre reformation i romerkirken igennem den såkaldte modreformation. Her har især stadfæstelsen af Jesuiterordenen i 1540 og Tridentiner-konciliet 1545-63 haft stor betydning. Den romersk-katolske kirke, som vi kender i dag, har Tridentiner-konciliet som en af sine forudsætninger, og hertil hører bevidstheden om at være "romersk-katolsk".

Reformationen i England førte til oprettelsen af den anglikanske statskirke, og i 1789 brød den metodistiske vækkelse, som brødrene Charles og John Wesley havde givet anledning til, ud af den engelske

*Pinsekirken,
Klokestøbervej 1.
Foto Ole Blume 2010*

statskirke og blev et selvstændigt kirkesamfund. Den baptistiske vækkelse fik også sit udspring i England omkring 1630 og bredte sig til resten af Europa og til USA. Baptismen har troendes dåb som afgørende lærepunkt, hvorfor man forkaster barnedåben som ret dåb. Den første baptistmenighed i Danmark blev dannet i 1839.

I begyndelsen af 1900-tallet opstod Pinsebevægelsen i USA, hvorfra den bredte sig til resten af verden. Pinsebevægelsen lægger vægt på åndsdaaben som en begivenhed for den troende, ligesom man betoner nådegaver og helbredelse ved bøn og håndspåleggelse. Den danske skuespillerinde Anna Larssen Bjørner tilsluttede sig Pinsebevægelsen og blev en central skikkelse i dens arbejde i Danmark. Man skelner imellem Den apostolske Kirke, hvis baggrund er i Pinsebevægelsen, og som har organiseret sig i et egentligt kirkesamfund med flere menigheder, og Pinsekirken, hvor hver enkelt menighed i princippet er en selvstyrende enhed.

Mange af de flygtninge og indvandrere, som får bopæl i Danmark, er kristne. Derfor har vi igennem de seneste år fået et stigende antal såkaldte "migrantmenigheder". Der er tale om de gamle ortodokse og syriske menigheder fra Mellemøsten, Etiopien og

Ægypten samt en række afrikanske kirker. Mange af disse migrantmenigheder låner kirkerum og andre lokaler af Folkekirkens menigheder.

Man skelner gerne imellem kirker og sekter. Ved kirker forstås trossamfund, der anerkender Bibelen som normgivende for kristen tro og liv samt udøver dåb i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn. Ved sekter forstås religiøse bevægelser, som kan have et kristent islæt, men som har deres egen helt særlige lære, der enten ikke "nøjes" med Bibelen, eller som tolker Bibelen på en sådan måde, at man sætter sig ud over det kristne fællesskab. Ofte vil en sekt også have en autokratisk leder med en ledelsesform, som undertrykker det enkelte menneskes frihed. Af sekter med kristent indhold, som har været og er aktive på vore egne, kan nævnes mormonerne og Jehovas Vidner.

DEN KATOLSKE KIRKE I VIBORG

Reformationen i Danmark betød, at klostrene blev lukket, og at de præster, munke og nonner, som ikke overgik til evangelisk-luthersk kristendom, enten levede i stilhed indtil deres død eller forlod landet. Før Grundloven i 1849 var der kun to katolske kirker i Danmark, i København og i Fredericia. Begge kirker var oprettet ved en speciel kongelig tilladelse og var beregnet for indvandrere, ikke for danske statsborgere. Viborg var indtil Reformationen en af de kirkelige hovedbyer i Danmark, med domkirke og 14 kirker i øvrigt samt klostre for augustinere, johanniter, franciskanere og dominikanere. Men i løbet af nogle år efter Reformationen forsvandt katolicismen reelt fra byen.

Omkring 1925 begyndte man at holde katolsk gudstjeneste i Viborg, idet pastor Osterhammel fra Randers holdt messe i private hjem, som ganske vist ikke var indviet til kirkerum. Nogle katolske familier fra Viborg gik derfor til katolske messer i byer, hvor der fandtes egentlige katolske kirker. Da besættelsen gjorde det vanskeligt at rejse, fik kato-

Den romersk-katolske
Sankt Kjelds Kirke i
Leonis Gade.
Foto Ole Blume 2010

likkerne i Viborg hjælp fra kamillianerpræsterne i Ålborg, som sendte pastor Franz Horn til Viborg for at holde messe de fleste søndage.

En af de førende katolske familier i Viborg var Maria Antonie og Otto von Spreckelsen (1895-1963) (Maria Antonie var katolik, Otto protestant), som boede i Morvilles Gård, Sankt Mogens Gade 8, hvor nu Statsadvokaturen har hjemme. Familien von Spreckelsen stillede havestuen ud imod Gråbrødre Kirkestræde til rådighed for den katolske menighed, hvor fru von Spreckelsen i øvrigt virkede som organist. Havestuen blev i 1941 indviet som kirke med navnet Sankt Kjeld Kapel, og her holdtes messe de fleste søndage.

Kjeld er navnet på Viborgs skytshelgen, som var kannik og senere domprovst ved Domkirken i 1100-tallet. Kjeld var kendt som en from og renhjertet mand, og det lykkedes ham ved bøn og påkaldelse at afværge, at et lynnedslag i Domkirken førte til en altomfattende brand. Efter hans død i 1150 skete der undere ved hans grav, og i et brev af 11. juni 1188 fra pave Klemens til kong Knud 6. og ærkebiskop Absalon imødekom paven kongens og ærkebiskoppens ønske om en helgenkåring af Kjeld. Paven befalede Absalon nøje at undersøge, om de påståede undere var troværdige, og hvis dette viste sig at være tilfældet, skulle Absalon kanonisere Kjeld. Den 11. juli 1189 blev Kjeld taget op af sin grav i Domkirken og erklæret for helgen, hvorefter hans knogler blev lagt i et skrin. Festen for Sankt Kjeld er i den kirkelige kalender sat til den 12. juli. Det er denne Kjeld, som gav navn til kapellet i Sankt Mogens Gade, og til det kapel og den kirke i Sankt Leonis Gade 12, som fra 1946 har dannet ramme omkring den katolske menigheds liv i Viborg.

I foråret 1946 købte kamillianerne ejendommen Sankt Leonis Gade 12 af dødsboet efter slagtermester Wörzner. Den 23. juni samme år indviedes her Sankt Kjelds Kapel (navnet blev senere forandret til Sankt Kjelds Kirke), og hermed havde Viborg for

første gang efter Reformationen en katolsk kirke. Kirken ligger på gammel katolsk grund, idet en af Viborgs talrige kirker før Reformationen har ligget netop her. Hvorvidt kirken hed Sankt Drotten (det er navnet på den hellige Treenighed) eller Sankt Mortens, er der nogen usikkerhed om. Huset i Sankt Leonis Gade er opført omkring 1726. I 1951 fik kirken en ny altertavle af træ. Arbejdet blev udført af den unge fransk billedhugger Lucien Hecklen.

I 1966 købte bispedømmet ejendommen af kamillianerne. Samtidig blev der indrettet præstebolig og lokale til menigheden i den lejlighed, der var i ejendommen. Og Viborg menighed fik en fastboende præst. Indtil 1999 blev menigheden betjent af Oblatordenen. På dette tidspunkt havde sognet 206 medlemmer, spredt over et meget stort område. Sognet omfattede området fra Viborg til Vesterhavet, med byerne Struer, Lemvig, Holstebro og Karup, og grænser mod syd til Herning og Silkeborg

sogne. Mod nord hører Salling og det sydlige Himmerland til sognet. Mod øst går grænsen til Randers Sogn ca. 40 km øst for Viborg.

Den katolske menighed voksede stærkt i løbet af 1990'erne, ikke mindst på grund af de mange vietnamesiske indvandrere, og derfor besluttede menigheden at iværksætte opførelsen af en ny kirke i forbindelse med den eksisterende kirke. Den nye Sankt Kjelds Kirke, der ligger ualmindelig smukt på skråningen ned mod Viborg Sønder sø, giver gode rammer for gudstjenesteliv og menighedsliv. Kirken kunne indvies søndag den 31. august 2008 af biskop Czeslav Kozon, og det var en stor festdag for menigheden at kunne tage den smukke og velproportionerede kirke i brug. Kirken er tegnet af arkitekt Thomas Meedom-Bæch, Viborg. Foruden i Viborg og Lemvig findes der i stiftet også en katolsk menighed med egen kirke i Herning.

I den tid, jeg har haft kendskab til den katolske menighed i Viborg, har der været et nært og godt forhold imellem den katolske menighed og dens præster og folkekirkelige menigheder og præster i Viborg. I forbindelse med kirkens 50 års jubilæum i 1996 skrev menighedens daværende præst, Leo Kertz, i sit forord til jubilæumsskriftet:

Til sidst skal nævnes den gode ånd, der hersker imellem os og folkekirken, såvel som andre kristne kirker. Selvom vi ikke sælger ud af vore specielle individuelle kvaliteter, har vi så meget til fælles, at vi kan respektere og holde af hinanden, selvom vi ikke behøver at være et hundrede procent enige i alt. Derfor kan vi udfordre hinanden og lære af hinanden.

Disse ord kan jeg fuldt ud tilslutte mig.

FRIKIRKER

Det store Hammerum Herred, som var landets største, har været præget af vækkelsesbevægelser og kirkelige brydninger især imellem grundtvigianere og

missionsfolk. Men der er også enkelte eksempler på brydninger med de såkaldte "gendøbere" (baptister) og mormoner. I 1852 skriver pastor Henriksen, Bording, i en indberetning til biskop Daugaard:

Faa dage før jul gik tvende opvakte fruentimmere over til baptisterne, dertil forledede af Christian Vesterbye eller Idom, der i flere aar var hovedet for de opvakte her, og boede et aarstid her i sognet, men allerede for et par aar siden drog igen herfra og drog til Aalborg, hvor han lod sig døbe og virker nu som baptist-emissær trindt omkring. Jeg havde troet aldrig at skulle være kommen i berøring med dette menneske – det snedigste jeg har kendt – mere, men mærker nu, at en kamp forestår paany mod ham. Efter endt prædiken nytaarsdag advarede jeg i et par ord menigheden foreløbigen imod denne ny vildfarende lære. I disse dage har jeg gjort en runde hos de opvakte for at sondere stemningen. Paa et par enkelte nær synes der ingen fare at være; men jeg tror dem ikke, og og har jeg derfor tænkt paa med nogle bibellæsninger i kirken daaben betræffende at virke, hvad jeg formaar, til befæstelse af vor kirkes daab". (Paul Nedergaard: Dansk Præste-og Sognehistorie, VI, Viborg Stift, 1963, s. 28).

Baptistkirken,
Rødevej. Foto Ole
Blume 2010.

*Apostolsk Kirke,
Rugvænget 3.
Foto Ole Blume 2010.*

Denne indberetning, som er skrevet tre år efter indførelsen af religionsfriheden i Danmark, gengiver nok temmelig præcist, hvordan forholdet dengang var imellem Folkekirken og frikirkerne. I dag er forholdene anderledes. I Viborg Stift findes der baptistmenigheder i Viborg, Holstebro og Brande, og der findes pinsemenigheder og apostolske kirker i de fleste større byer. I Viborg har Viborg Internationale Kirke, som er tilknyttet Den apostolske Kirke i Danmark, netop indviet en stor kirkebygning med plads til mange mennesker.

KARSTEN NISSEN

Født 1946 i Haderslev. Teologisk embedseksamen 1971. Modtog Århus Universitets guldmedalje for en afhandling om økumenisk teologi 1972. Forskningsmedarbejder ved Kirkernes Verdensråd i Genève 1972. Universitetsadjunkt ved Aarhus Universitet 1972-74, sognepræst i Assing sogn 1974-78 og forstander for Diakonhøjskolen i Århus 1978-86. Domprovst i Viborg 1986 og valgt til biskop over Viborg Stift 1996. Har skrevet bøger om økumenisk teologi og missionsteologi, kirkekundskab og diakoni. Adresse: Domkirkestræde 1, 8800 Viborg.

LITTERATUR

- Ahlin, Lars: *Krop, sind – eller ånd? Alternative behandlere og spiritualitet i Danmark*, 2007.
- Blicher, Steen Steensen: *Jøderne på Hald, Gamle og nye noveller*, 1846.
- Borup, Jørn: *Dansk Dharma. Buddhisme og buddhister i Danmark*, 2005.
- Festskrift i anledning af Sct. Kjeld Kirkes 50 års jubilæum*, 1996.
- Kühle, Lene: *Moskeer i Danmark. Islam og muslimske bedesteder*, 2005.
- Lauridsen, Henning Ringgaard: *De fremmede, Viborg Bogen 2001, 2001*.
- Molland, Ejnar: *Konfessionskunnskap*, Oslo 1961.
- Mortensen, Viggo: *Kristendommen under forvandling. Pluralismen som udfordring til teologi og kirke i Danmark*, 2005.
- Nedergaard, Paul: *Dansk Præste- og Sognehistorie, VI*, Viborg Stift, 1963.
- Nissen, Karsten: *En gammel folkekirke i en ny tid. Evangeliet og vores kultur*, 2008.
- Severinsen, P.: *Viborg Domkirke med stad og stift i 800 aar*, 1932.
- Sonne-Schmidt, Christan: *Historisk materiale vedrørende den katolske menighed i Viborg og vedrørende opførelsen af den nye Sankt Kjelds Kirke i Viborg. Verdens religioner*, 1964.

MIN FØDESTAVN ER LYNGEAS BRUNE LAND
MIN BARNDOMS SOL HAR SMILT PÅA MØRKEN HEDE
MIN SPÆDE FOD HAR TRAADT DEN GULE SAND
ET LAND, SORTE HOF, HØER MIN VINGDOMS GLEDE

STEEN STEENSEN
BLICHER

FØDT 11 OCT. 1852, DODT 11 MARTS 1898

Peter Q. Rannes

BYEN OG SKRIFTEN

– GLIMT AF VIBORGS 950-ÅRIGE SKRIFTHISTORIE

BYEN OG SKOLEN

Med udpegningen af Viborg som bispeby flyttede ikke bare religionen og magten, men også *skriften* og undervisning i skriften til Viborg. Til stiftet hørte i sagens natur et bispesæde og en domkirke, der blev rejst i byens midte i 1100-tallet. Domkirken var stiftets religiøse og liturgiske centrum. Præsterne i stiftets omkringliggende sognekirker søgte mod Domkirken efter inspiration og religiøs uddannelse. I stiftets domkapitel – det klosterfællesskab, som opstod omkring byens Mariakloster – må uddannelsen af præster til stiftet have været en del af hverdagen. Domkapitlets første, enkle præsteskole var dets “domskole” eller “katedralskole”. Katedralskolen må være blevet etableret en gang mellem stiftets oprettelse i 1060 og 1130, hvor den nævnes første gang i de skriftlige kilder: i alt fald valgte den i Viborg endnu liggende Katedralskole at fejre sit 900 års jubilæum i 2000.

Egentlig skoleundervisning, som man kender det i dag, har der ikke være meget af i denne Viborgs første skole. Eleverne har fulgt dagligdagen i domkapitlet og har haft en række religiøse forpligtelser i forbindelse med gudstjenester og lignende. Skolemesteren var en af domkapitlets ældre brødre, mens en eller flere yngre brødre har stået for undervisningen i skolens lavere afdeling i fag som latin, tankelære og veltalenhedslære. I skolens højere afdeling var der fag som musik, aritmetik, geometri og astronomi på skemaet. Tilegnelsen af fagene har været opbygget omkring et uendeligt terperi og mængder af udenadslære og har været ret tidskrævende, da der kun var ganske få bøger til rådighed.

Klosterbibliotekerne i Norden, som biblioteket i Viborg Domkapitel nok i et vist omfang lader sig sammenligne med, indeholdt ikke sjældent en del bøger. Selv om de første håndskrevne bøger på latin først var at finde i Norden fra midten af 1000-tallet, altså samtidig med Viborg Stifts grundlæggelse, var det netop i klostrene og ved domkirkerne, at disse bøger fandtes. I Sverige nåede bogsamlingen i Birgittinerklostret i Vadstena op på det imponerende antal af ca. 1.500 bind. Om eleverne i Viborgs første katedralskole har fået lov at læse i bøgerne i domkapitlets bibliotek er ikke godt at vide. Måske har de “kun” fået lov til at afskrive sjældne håndskrevne bøger, som tilfældet var med Viborgs egen helgen, Sankt Kjeld (-1150), der som medlem af domkapitlet og leder af Katedralskolen angiveligt skrev (dvs. afskrev) “kostelige Skrifter.”¹⁾ Der er i øvrigt ikke meget, der tyder på, at undervisningen ved domkapitlet i Viborg ændrede sig væsentligt gennem de følgende århundreder. Først i 1508 besluttedes det at bygge en ny og selvstændig skolebygning uden for Mariaklostret ved Domkirken. Den nye bygning blev rejst i munkesten og to stokværk ved østsiden af det, der siden er blevet til Skolestræde. Her blev Katedralskolen liggende helt frem til 1742, også efter, at den ved Reformationen blev adskilt fra kirken og blev et statsanliggende. Fra 1742 og til man fik sparet op og købt en nyere ejendom i Sankt Mogens Gade 1, som Katedralskolen rykkede ind i 1772, var undervisningen henlagt til Domhusets underetage. I 1926 flyttede Katedralskolen – og med den de drømme om at gøre Viborg til en universitetsby, som allerede stiftsprovst Christen Lassen Tychonius (1680-1740)

Bronzebuste af Steen Steensen Blicher i Latinerhaven ved Sankt Mogens Gade, udført af Th. Thielemann og 1866 opstillet på Stænderpladsen, men i 1875 flyttet til Borgvold og i 1960 til Latinerhaven. Foto Ole Degn.

nærede i 1729 – ind i Hack Kampmanns (1856-1920) rummelige og monumentale nyklassicistiske “palæ” på hjørnet af Skivevej og Gammel Ålborgvej. Lokalt fik Katedralskolen konkurrence, da Viborg Amtsgymnasium og HF (Viborg Gymnasium og HF fra 2007) i 1971 etableredes på østsiden af Viborgsøerne. Men på Ålborgvej bor Katedralskolen stadig, om end pladsen er blevet trangere med årene. I juni 2010 dimitteredes hele 252 studenter fra Viborg Katedralskole. Viborgs universitetsdrømme forblev drømme, da provinsens første universitet 1928 oprettedes i Århus. De seneste år har bispebyen dog forsøgt at samle op på den gamle drøm: bl.a. sygeplejeuddannelsen (i Viborg fra 1969), pædagoguddannelsen (i Viborg fra 1971) og Animationsskolen (i Viborg siden 1989) er nu en del af Region Midtjyllands VIA University College, der i 2010 har indviet en stor ny campus i Viborg.

BYEN OG BOGTRYKKERKUNSTEN

Tyskeren Gutenbergs (ca. 1399-1468) opfindelse af bogtrykkerkunsten i 1455 var på mange måder forudsætningen for Luthers udbredelse af protestantismen i Tyskland. Fra 1519 henvendte Luther sig målbevidst til den tyske offentlighed gennem det nye medium, trykte bøger og småskrifter. Selv om den første danske bog, den odenseanske bønnebog *Breviarium Ottoniense*, var blevet trykt på Johann Snells Bogtrykkeri i Odense i 1482, var det først, da Hans Tausen i 1526 begyndte at prædike luthersk i Viborg, at der rigtigt blev brug for den nye sortekunst. Det talte ord, Tausen prædikede, var et tilløbsstykke blandt bispebyens borgere. Men den veluddannede fynske munk fra “Tave bondes ager ved Birkende by”, der havde gjort sig gode erfaringer fra studieophold i Tyskland, vidste tidligt, at trykte tekster kunne noget særligt. Allerede i 1528 sørgede han for, at den stuttgartiske bogtrykker Hans Wyngarthener (1500-59), der fra 1535 kaldte sig det mere dansk-

klingende “Hans Vingaard”, etablerede sig med et trykkeri i Viborg. Og Hans Tausen forstod at holde sin tyske navnebroder i gang. Man har kendskab til 19 skrifter, som udgik fra Hans Vingaards trykkeri i Viborg i løbet af godt og vel to år, hvilket – sammenlignet med de 35 Vingaard-tryk, man kender til fra de følgende 18 år – tyder på en ganske høj produktivitet. Selv om størstedelen af tryksagerne fra Vingaards hånd var religiøse skrifter, udgik der også verdslige tryksager fra denne tidlige trykpresse i Viborg, bl.a. en af de tidligste danske ABCer, som desværre ikke er bevaret. I 1529 blev Hans Tausen af kongen bedt om at flytte til København. Hans Vingaard blev i Viborg og trykte bøger til 1531 eller 1532. Da rykkede også han til København, hvor han blev en af reformationstidens væsentligste danske bogtrykkere. I Viborg var man nu uden bogtrykker, skulle det vise sig, i mere end 200 år.

Der blev dog udgivet bøger i Viborg i de næste århundreder. Der var ikke mange trykkerier uden for København, men en vis klokke ved Århus Domkirke, Hans Hansen Skonning (1579-1651), trykte fra 1614 til sin død (ved et fald fra domkirkens tårn!) bøger i denne østjyske bispeby. Den navnkundige Viborg-præst og -digter Hieronymus Justesen Ranch (1539-1607) lod således flere af sine skuespil trykke hos Skonning i Århus. Den lærde Justesen Ranch, der havde gået i “Viborg Skole” (Katedralskolen) og havde uddannet sig ved Universitetet i Wittenberg, skrev både skuespil og viser og skrev sig derved ind de højeste steder, f.eks. da han i 1584 skrev festskuespillet til Christian 4.s hyldning i Viborg. Hans mest kendte skuespil er farcen *Karrig Niding* fra ca. 1598, der regnes for en af de bedste danske komedier fra før Holberg satte nye standarder for denne genre. *Karrig Niding* har i århundreder været en meget brugt skolekomedie. Den blev i 1969 opført som TV-teater med bl.a. Oluf Ussing og Jesper Klein i vigtige roller, og den er så sent som i 1988 genudgivet som bog.

Andre publikationer, der på den måde udgik fra Viborg, var de såkaldte ligprædikener. Ligprædikenerne var private lejlighedsstryk fra perioden 1565-1800 og indeholdt prædikener, som var holdt i forbindelse med begravelser af (især) adelige personer. Ligprædikenernes særlige opbygning – indledning, prædiken og personalia – gav dem ofte værdi ud over den umiddelbare kirkeligt tjenstlige, idet de på engang var didaktiske religiøse skrifter og erindringskrivelser over de afdøde. Ligprædikenerne, der i Viborg blev holdt i forbindelse med adeliges begravelse fra Domkirken, kunne udkomme helt op til 5-6 år efter begravelsen. De havde normalt et omfang af 100-150 sider (nogle gange endda 300), blev udgivet i oplag på op til 400-500 stk., og de må have haft almindelig interesse, da samtidens boghandlere ofte førte dem i deres katalog.

Det Kongelig Privilegerede
Nørre-Jylandske
Bogtrykkeries
Første Prøve,
Eller nogle
LINEAMENTER
af
Bogtrykker-Konstens
HISTORIE
i
Dannemark.

Imprimatur
P. Horrebow.

Efter Begiering
Med
Christian Friderich Wadskier.

WIBORG,

Trykt hos Andreas Madsen Møller & Daniel Pauli,
Aar 1738.

Titelbladet til C.F. Wadskiærs (1713-79) tekst om bogtrykkerkunstens historie, den første danske boghistorie, trykt i Viborg 1738.

BYEN OG BOGTRYKKERKUNSTEN, IGEN

I 1738 skrev og udgav Danmarks sidste barokdigter, C.F. Wadskiær (1713-79), på bestilling *Det Kongelige Privilegerede Nørre-Jylandske Bogtrykkeries Første Prøve, Eller nogle Lineamenter af Bogtrykker-Konstens Historie i Dannemark*. Bogen blev trykt i Viborg hos det nyetablerede bogtrykkeri Andreas Madsen Møller og Daniel Pauli. Pudsigt nok – som for at opveje de mere end 200 års fravær af bogtrykere i Viborg? – var et af de første værker, som de to nyetablerede bogtrykkere fik lov at trykke, således et værk om bogtrykkerkunstens historie i Danmark. Den allerførste bog, de to – også i 1738 – trykte, var dog netop (jf. ovenfor) et kæmpebind med ligprædiken og mindeskrifter over Viborg-biskoppen Johannes Trelund (1669-1735), der bl.a. på grund af en tekst af rektor ved Københavns universitet Ludvig Holberg nåede langt op over 500 store foliant-sider. Med nærmeste konkurrent i Odense skulle man tro, at disse to københavnske bogtrykkersvende, som fik Viborg-bispens tilladelse til at etablere bogtrykkeri i Viborg, var på den grønne gren. Men sådan var det ikke. Stort set alle manuskripter skulle gennem en besværlig og langsommelig proces med godkendelse på Københavns Universitet, før de kunne trykkes. Der er bevaret 20 tryk fra trykkeriet, som allerede lukkede i 1741; det er bl.a. religiøse og kirkelige publikationer, begravelsesvers- og prædikener, brandforordninger og et bryllupsdigt.²

På nær et enkelt forsøg i 1743, hvor endnu en københavnner, Johan Holtzberg, forsøgte sig som bogtrykker i Viborg og i løbet af et par år fik trykt bare tre skrifter, skulle der gå 30 år, før bogtrykkerkunsten kunne siges at være vendt tilbage til Viborg. Men denne gang var det for at blive.

I 1771 fik Chr. Elovius Mangor (1739-1801) privilegium som bogtrykker i Viborg. Allerede i 1767, samme år, som han blev landfysikus (dvs. embedslæge) i Viborg, havde den sjællandske præste-

son fået luftet sin oplysningsiver og fået udgivet *Et Landapotek til Landsmænds Nytte*. Hans store interesse for både sociale og medicinske spørgsmål og for tidens politiske og kulturelle strømninger samt det faktum, at censuren pr. 4. september 1770 var ophævet, må være forklaringen på, at Mangor 26. april 1771 skrev til kongen og søgte om tilladelse til at trykke bøger i Viborg. Den 17. juli 1771, efter at både stiftamtmanden og biskoppen var blevet hørt, fik han sit privilegium. Ret fra start synes Mangors bror, bogtrykker Christoffer Heerfordt Mangor, at være tiltænkt at skulle stå for trykkeriets praktiske arbejde. Han overtog da også trykkeriet efter nogle år. Trykkeriets første værk var en bog om søhelten Tordenskjold, Casper Peter Rothes *Den Danske Søehelt, Vice-Admiral Peter Tordenskiolds Levnet og Bedrifter*, som udkom i tre bind i henholdsvis 1772 og 1773, men også flere af Chr. Mangors egne bøger udgik fra trykkeriet i Sankt Leonis Gade, i 1779 bl.a. *Kort Underretning om Frugtsommeliges og Barselskoners Levemaade og Pleie*, en tidlig dansk klassiker inden for emnet.

Lægen Mangor var også fremsynet nok til at søge og få privilegium til at udgive Viborgs første avis, *Den Viborger Samler* hed den, og det første nummer så dagens lys 4. januar 1773. At udgive en avis som Samleren, der udkom hver mandag med otte sider i oktavformat, var i en by af Viborgs størrelse noget af en satsning. Men satsningen lykkedes, ja, den lykkedes så godt, at ældre Viborgensere endnu burde kunne huske avisen, der i hård konkurrence med bl.a. det endnu eksisterende *Viborg Stifts Folkeblad* måtte gå ind i 1962. Den hed da *Viborg Stiftstidende*.

I 1792 trykte Stiftsbogtrykkeriet en lille bog fra en lokal forfatters hånd. Bogen hed *Digte af Anton Frantz Just til Strandet* (1776-1829). Han var præstesøn, var

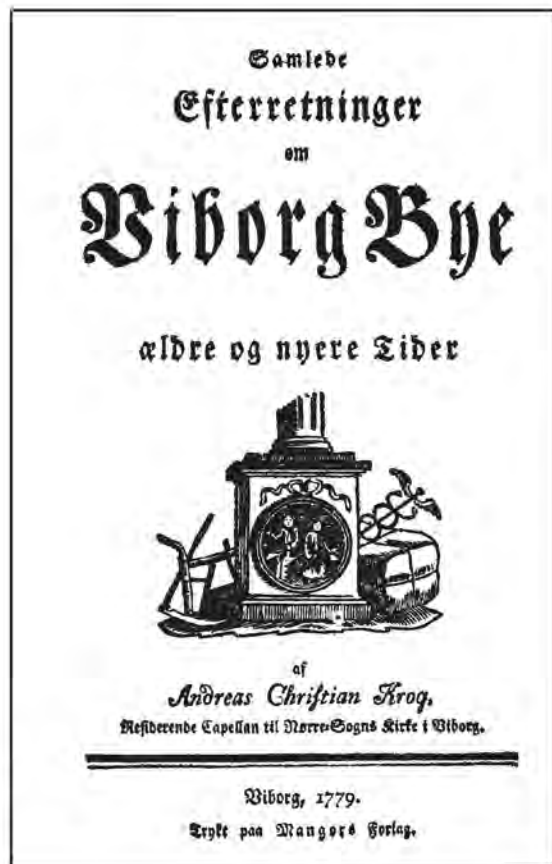
[TV] Titelbladet til *Viborg-bogtrykkeren A.F. Justs (1766-1829) Digte*. 1792

[TH] Vignet på avisen *Den Viborger Samler* fra 1773, avisens første udgivelsesår, senere fortsat som *Viborg Stiftstidende*.

dimittend fra Katedralskolen og studerede først teologi og siden, da studielysten slap op, praktisk landmålerkundskab. Målebordsbladene blev dog udskiftet med en huslærerstilling hos en attraktiv enkefrue med fire børn på Strandet Hovedgård ved Hjarbæk Fjord. Enkefruen blev snart fru Just og Anton Frantz dermed gårdejer. Fra Strandet skrev Just de nævnte digte, men også komiske fortællinger, selskabssange, samfundssatire og endda en roman, *Holger Laxmands Historie* (udgivet 1798-99). I 1797 solgte Just Strandet og slog sig ned som kommissionsboghandler i Viborg. Samme år overlod en af Justs venner fra det viborgensiske selskabsliv, vicelandsdommer Peter Severin Fønss (1764-1824), som i 1790 havde købt

Stiftsbogtrykkeriet, ledelsen af trykkeriet og *Samleren* til ham. Året efter lavede han *Den Viborger Samler* om til en rigtig tospaltet avis i et større format og rykkede trykkeriet til sin gård i Sankt Ibs Gade 74, hvor det skulle forblive i mere end 100 år. Trykkeriet gik efterhånden godt, og det udgav flere af Justs egne bøger, bl.a. *Haandbog for den læsende Ungdom* (1800), en *ABC* (1801) og skønlitterære bøger. Just, der også blev forligskommissær og landvæsenskommissær og kammerråd, købte i 1811 trykkeriet af Fønss. Kort fortalt gik det derfra ned af bakke for altmuligmanden Anton Frantz Just, der også nåede at føje sandflugtskommissær, stempelpapirforhandler, dyrlæge og konstitueret hospitalsforstander til sine stillingsbetegnelser. Periodiske sindssygeanfald, konkurrence fra bl.a. et trykkeri i Randers og en stadig mere skrantende økonomi tvang ham i 1817 til først at sælge halvparten af trykkeriet til en medarbejder, siden til at gå konkurs. Reddet af en svigersøn, der købte boet og Justs halvdel af trykkeriet, fik han lov til at være bogtrykker i Viborg og redaktør af *Samleren* til 1828. Han døde 63 år gammel "nedbøjet på Sjæl og Legeme."³ Men Viborg havde fået et bogtrykkeri og en avis, der skulle præge byen i yderligere 150 år, og Anton Frantz Just havde gjort sit til det.

Som bogtrykkerby har Viborg også i nyere tid haft sine stjernestunder. I 1971 startede bogtrykker Per Nørhaven sit bogtrykkeri i et lejet lokale i Viborg med én ansat. Året efter havde han 34 ansatte. I 2007 var der 1.000 ansatte fordelt på virksomheder i flere lande, men firmaet, som omkring 2000 trykte 75% af alle paperback-bøger i Norden, og som nåede både at blive børsnoteret og -afnoteret igen, holdt ikke til den store ekspansion. En papirfabrik i de polske skove synes at være blevet det stolte Viborg-firmas Waterloo.⁴ Trykkeriet kører videre med nye folk som *Nørhaven a/s*, mens Per Nørhaven selv atter er på banen som Viborg-bogtrykker med *Special-Trykkeriet Viborg*, et andet traditionsrigt Viborg-trykkeri.

Titelbladet til A.C.
Krogs (1748-97)
Viborg-historie, trykt
i Viborg i 1779.

BYEN OG FORFATTERNE

Hvilken af dansk litteraturs store forfattere er mon en rigtig Viborg-forfatter? Om nogen! Ét bud kunne være Steen Steensen Blicher (1782-1848), der som søn af forfatter og sognepræst Niels Blicher (hvis *Topografi over Vium Præstekald* blev trykt hos Mangor i 1795) voksede op i præstegården i Vium syd for Viborg. Den unge Blicher kom meget hos sin moders familie på herregården Aunsbjerg og Hald

Hovedgård, men da han modtog hjemmeundervisning og siden blev student fra Randers lærde Skole, har han nok ikke haft meget tilknytning til Viborg og skole- og kulturmiljøet i bispebyen. Efter teologisk embedseksamen vendte han dog for en stund tilbage til egnen og var fra 1819 til 1825 sognepræst i Thorning nogle mils vej syd for Viborg. Her boede han, da han skrev og – i Randers – fik udgivet novel-

len *Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog* (1824), der ikke bare er alle dansk læreres yndlings-Blicher-novelle, men også – sammen med Poul Martin Møllers *En dansk Students Eventyr* (1824) – betegner intet mindre end prosagennembruddet i dansk litteratur. Med Blichers novelle (og Møllers fragmentariske roman) ser den form for fiktionsprosa, som moderne prosalitteratur siden har bestået af, for første gang dagens lys på dansk. Det øger i øvrigt Viborg-proveniensen i Steen Steensen Blichers fine tekst, at handlingen udspiller sig på og ved Tjele Gods nordøst for Viborg.

Men Blicher var *landlivets*, ikke *bylivets* forfatter. Han er kendt som landlivets, jagtlivets, naturens og – ikke mindst – den jyske hedes ypperste skildrer. Næsten paradoksalt er det da, at det var i Sankt Mogens Gade i Viborg, at Enrico Dalgas (1828-94) og Georg Morville (1817-1904) i 1854, bare nogle få år efter Steen Steensen Blichers død i Spentrup præstegård, tog hul på den diskussion om en mulig plantning af skov på heden, som i 1866 resulterede i oprettelsen af Hedeselskabet, der fra 1907 fik hovedkvarter i Viborg. Og som på sin vis tog livet af de jyske heder. Med eller uden den udstrakte jyske hede, som Steen Steensen Blicher gjorde til sin som ingen anden dansk forfatter før eller efter ham, har både hans værk og hans levned fået mange lokaliteter til at føle sig som blicherske. Både i Thorning i Blicheregnens Museum, på Herningsholm i Herning og i Blichers mindestue i Malvinas Hus i Spentrup ved Randers udstilles og belyses den store jyske digters forfatterskab og liv. I Viborg har man valgt at opstille forfatteren selv. I den gamle latinerhave midt i byen står – siden 1960 – en mindestøtte for Steen Steensen Blicher.

I 1896 udsendte en debuterende 23-årig forfatter på et københavnerforlag en roman, på hvis første side der stod at læse dette:

Steen Steensen Blicher (1782-1848), tegnet af Wilhelm Gertner i 1845.

Valdemar Dybæk og Buris Holm fra sjette Klasse i Viborg Latinskole spaserede paa Dæmningen mellem Søerne og trak frisk Luft efter at have repeteret hele Dagen.

Dybæk var meget snaksom og vejede sine Udsigter ved den nærforestaaende Eksamen.

“Under fem og halvfems faar jeg ikke,” sluttede han sine Overvejelser og Additioner.

Buris havde kun hørt det halve af, hvad Dybæk sludrede, han var optaget af nogle lyse Kjoler, der skimtedes mellem de gamle Træer langs Vejen til Asmild Kloster. Da de var kommet om Hjørnet af Brohuset, mødte de et Par unge Piger, der kom fra Klosterhaven.

De gik forbi, som om de ikke saa de to unge Mænd, men Buris vidste, at han blev betragtet alligevel, og saa lige ud med et alvorligt og haardt Udtryk.⁵

Johannes V. Jensen på besøg på Viborg Stifts museum. Foto Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

Begyndelsen af denne ikke så kendte danske fin-de-siècle roman lover godt som Viborg-litteratur, men dens forfatter er ikke en forfatter, som Viborg litterært vil blive husket for. Alligevel er han en forfatter, som Viborg ikke sådan har fået lov at glemme. Johs. V. Jensen (1873-1950), dyrlægesønnen fra Farsø i Himmerland, vandrede fra præstegården i Alstrup på Louns-halvøen og præstens forberedende undervisning til Viborg Latinskole, hvor han efter en samtale med rektor Lefolii (1819-1908) blev optaget. Man fornærmer vist ingen ved at fremhæve, at Johs. V. Jensen aldrig faldt til i Viborg. Den bondske, himmerlandske ynglings på mange måder upassende frihedstrang gjorde det ikke nemt for ham at værdsætte Viborgs provinsborgerskab og dets sønner, der var hans skolekammerater på Katedralskolen. Bare tre år efter, at han i 1893 blev student med en beskeden andenkarakter, indoptog han denne problematik i sin debutroman, den ovenfor citerede *Danskere*. I romanen flytter Buris med det alvorlige og hårde udtryk – som Jensen selv – efter studentereksamen til drømmenes København, der, da det kommer til stykket, ikke er bedre end den “reaktionær[e] Rede”⁶ Viborg. Johs. V. Jensen rystede aldrig denne Viborg-fornemmelse af sig. Hele sit forfatterliv opfattede han, der i 1944 fuldbyrdede et livslangt og voluminøst forfatterskab ved at modtage Nobelprisen i litteratur, sig selv som stående uden for det etablerede og gode selskab. Han erindrede dog senere venligt om sin tid i Viborg på Katedralskolen, som han skyldte sit møde med litteraturen:

Før jeg kom til Viborg havde Bøger kun eksisteret for mig som Ruder ind til Verdener man ønskede at se, eller det var ‘spændende’, nu opdagede jeg Litteraturen, Sproget, Poesien som sin egen Verden.

Altså kort sagt: ingen Nobelpris til Johs. V. Jensen uden Viborg.

Borg, der meget vel kunne have fundet sit forlæg i Carl Bangs far, virkelighedens landsdommer Bang.⁹ Samlet set kan romanens unavngivne by ses som tv-serien Matadors "Korsbæk" tilføjet et væld af uforløste seksuelle energier og traumer samt en række psykiske problemer. En beskrivelse, som ingen by – unavngivet eller ej – synes om, ikke engang, hvis der faktisk er tale om et kamoufleret faderopgør.

Carl Bang (1926-98).
Foto Bo Svane.

Bang taler i sin roman om, at "de rygtebærende lag er særdeles vigtige." "Uden dem får man aldrig noget rigtigt at vide", hedder det i fortsættelsen.¹⁰ Litteraturtidsskriftet *Passage*¹¹ opfordrede i 1989 Peer Hultberg til at skrive en "roman" på højest fem sider, og resultatet blev teksten "Tobiasdage", i hvilken han angiveligt fandt den nye narrative form,

Med bare et års mellemrum udkom i henholdsvis 1991 og 1992 store Viborg-romaner. Den første, *Den sorg den tid*, af forfatteren Carl Bang (1926-1998), den anden Peer Hultbergs (1935-2007) *Byen og Verden*. Begge forfattere, der med et årtis mellemrum var blevet studenter fra Katedralskolen, havde da markante forfatterskaber bag sig. Begge bøger fik en del litterær opmærksomhed i det hele taget, men også som de – i øvrigt vidt forskellige – Viborg-nøgleromaner, de er. Som Søren Schou kommer ind på i sin gode og dybdegående artikel om de to bøger,⁸ blev den Viborg-furore, som Bangs roman satte i gang, helt glemt, da Hultbergs roman udkom. Så var der noget nyt at diskutere og blive forarget over i Viborg – og andre steder. I *Den tid den sorg*, der formelt set er en kollektivroman om et par håndfulde personer bosiddende i en middelstor provinsby fra 1926 til befrielsen, går Carl Bang, der var – om ikke barnefødt så – opvokset i Viborg, helt tæt på sin egen private historie. Beskrivelsen af drengen Henrik Borgs (altså næsten "Bang") barn- og ungdom er et psykologisk opgør, ikke så meget med bispebyens borgerskab som med en stærk og til tider forkvaklet faderfigur i romanens landsretsdommer Frederik

Peer Hultberg
(1935-2007). Foto
Lars Holm.

Peter Seeberg (1923-99) ved en skriftestol.
Foto Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

som resulterede i *Byen og Verden*. Hultbergs 100 tekster i bogen er tekster, der synes at blive båret af det "rygtebærende lag". Teksternes tone er sladderens tone, og som sådan er Hultbergs nøgleroman et stilistisk og litterært opgør med Viborg, der optræder ved navns nævnelse allerede på bogens første side. I virkeligheden holdt Peer Hultberg kun lige Viborg ud i sin ungdom og i årene på Katedralskolen, men forlod byen en gang for alle, så snart huen var på hovedet. Nu er han dog – efter eget ønske – begravet i Viborg – måske i en erkendelse af, at han, når det kom til stykket, var rundet af Viborg.

Byen og Verden udkom så forholdsvis kort efter Bangs *Den tid den sorg*, at den på sin vis var med til at forkorte levetiden for denne bog, der i litteraturhistorien nok ikke vil stå som så markant et litteraturhistorisk værk som *Byen og Verden*. Men vil man læse bare én bog om Viborg, er det Bangs *Den tid den sorg*, man bør læse. Vil man derimod læse et eksperimenterende litterært værk, som henter sit persongalleri i den Viborg-telefonbog fra 50erne, som en af Hultbergs Viborg-bekendte var venlig at sende til ham, er det *Byen og Verden*, man bør lægge frem på natbordet.

En Viborg-forfatter, som nok aldrig rigtig af sine mange danske og udenlandske læsere er blevet forbundet med Viborg, er Peter Seeberg (1925-99), som i 1960 kom til Viborg som leder af Viborg Stiftsmuseum. Forfatteren, litteraturmagisteren og – ikke mindst – sønderjyden Seeberg, der da havde to kritikerroste romaner bag sig, faldt hurtigt til i Viborg, først som visionær museumsmand, siden som innovativ kulturpersonlighed og endelig som lokalt engageret forfatter. Som formand for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening var han medvirkende til, at komtesse Olga Sponnecks kloster nordvest for Viborg i 1969 blev etableret som arbejdsrefugiet Ørslev Kloster, en fornem institution, som endnu findes i bedste velgående. Ligeledes opfandt Seeberg Museumstjenesten, som siden 1976 har serviceret

danske museer med bl.a. hjælpemidler og endnu er bosiddende i Lysgård syd for Viborg. Seebergs gennembrud som folkelig viborgenser er identificeret til omkring 1974,¹² det år, han på eget initiativ og forlag udgav bogen *Her i byen – stykker om Viborg*, hvor 17 Viborg-forfattere skrev om deres by. Karakteristisk er det da, at Peter Seebergs eget bidrag til bogen egentlig ikke handler om Viborg, men om de sanseindtryk, han får, og de personer, han møder på sin vej fra hjemmet i Asmild til kontoret på museet. Efter *Her i byen* fulgte en lignende bog, *Her på lag* (1977), hvor det beskrevne område var hele Viborg Amt, og hans egen *At se på Viborg – at være i* (1978). Det var også i disse år, at Seeberg tog initiativ til Viborgs Brandspil, en række nyskrevne skuespil, som markerede 250 året for den store brand i 1726, og som blev opført af hundredvis af amatørskuespillere rundt i Viborgs gader. Folkene bag Brandspillene

25 Forfatternes Arena til Viborg

Forfatternes forlag Arena holder flyttedag. Samtidig med at det bliver en selvejende institution forlægges forlaget til det jyske, nærmere betegnet Viborg efter at det siden starten har haft til huse i forlægger K. E. Hermanns ejendom i Fredensborg.

Man vil desuden oprette et

Michel Butor — ideens ophavsmand.

arkiv for ny litteratur som et studiecenter i Viborg.

Allerede den 27. august blev det på et bestyrelsesmøde i A/S Arena vedtaget at likvidere det gamle aktieselskab. Bestyrelsesformanden, forfatteren Peter Seeberg overtog aktiemajoriteten, som senere vil blive overdraget til den selvejende institution Arkiv for ny Litteratur. Arena er dermed blevet ren forfattereje.

Ide fra Butor

Formålet med Arkiv for ny Litteratur er at samle forfatterskab fra hele verden, således at der i Viborg kan skabes et virkeligt arkiv for moderne litteratur. Det er en af Arenas franske forfattere, Michel Butor, der ved sit besøg her i landet kom med ideen. Man håber at kunne realisere den, så nye bøger fra hele verden finder vej til Viborg. Det er en selvfølge, at alle Arenas forfattere gennem årene lægger for og har for-

pligtet sig til at sende deres produktion til studiecentret. Det vil også arrangere foredrag og oplæsninger i skoler.

Prisen

Arena vil under ledelse af K. E. Hermann fortsætte med udgivelsen af moderne dansk og udenlandsk litteratur, i første række den franske. Enhver, der har medvirket til udgivelser på Arena, er automatisk medlem af repræsentantskabet. Også de, der medvirker til arkivet, har ret til at blive medlem af det.

Arkivets og forlagets styrelse kommer til at bestå af forfatterne Kristen Bjørnkjær, Niels Egebak, Leif Hjernøse, Per Højholt, Jannick Storm, Dan Turell og Poul Vad. I forlagsudvalget, der tager sig af forlagets drift og i samarbejde med forlagslederen bestemmer, hvad der skal udgives, sidder Niels Egebak, Jannick Storm og Poul Vad.

Til planens realisering søger man støtte fra Viborg Kommune, som skal garantere en kassekredit på 150.000 kr. og til dækning af underskud på op til 75.000 kr. årligt, foreløbigt gældende for fire år. Viborg byråd har ikke endnu behandlet sagen. Men det er altså prisen for at gøre Viborg til et kulturcenter.

K. E. Hermann fortsætter ledelsen af Arena.
Hr. Bert.

blev til Komplot-gruppen, der blev en del af Haldspillene, som fra 1975 og i mere end 25 år blev opført ved Hald Hovedgård sydvest for Viborg.

I de aktive Viborg-år voksede Peter Seebergs skønlitterære og prisvindende forfatterskab langsomt, men sikkert. Da han takkede af som leder af Stiftsmuseet i 1993 – tilknytningen til Viborg bevarede han via gode venner og sit lille hus bag Dolerup Bakker til sin død i 1999 – var forfatterskabet udvidet med bl.a. fire novellesamlinger, tre romaner og seks børne- og ungdomsbøger. Kort beskrevet

udviklede Seebergs metode som forfatter sig over årene til en registrering og en beskrivelse af nærheden i tingene og nærværet i stedet (Viborg, Rømø, Lourmarin eller helt andre steder) og i kombinationen af “det store” og det eksistentielle med det nære og umiddelbare. Alligevel vil det ikke være nemt at udpege egentlige “Viborg-elementer” i hans skønlitterære forfatterskab. Dertil er værkerne – og forfatterens intentioner bag dem – alt for universelle. Det er storheden i Peter Seebergs forfatterskab. Det kan man godt være stolt af i Viborg

Avisartikel fra Politiken 4. september 1971 om forfatterens Arena, der flytter til Viborg.

Arena-kontakter sparer det ny arkiv for tid og penge

En hel del bøger overlades straks litteratur-arkivet, der får til huse på Tårupgård

Viborg byråd har, som omtalt, vedtaget at kautionere for en kassekredit på 250.000 kr., som Arkiv for ny litteratur optager i sparekassen, og dække et underskud på indtil 75.000 kr. om året i de kommende fire år.

— Er den støtte, man her får fra Viborg kommune, nok til, at der kan opbygges et arkiv som det planlagte? spurgte vi den daglige leder af den nye selvejende kulturinstitution i Viborg kommune, K. E. Hermann.

— Skulle et sådant arkiv opbygges fra bunden, kunne det næppe gøres for de midler, der nu er stillet til rådighed, men takket være et samarbejde med Arena, forfatternes forlag, som i forbindelse med arkivets oprettelse er flyttet til Viborg kommune, kan det lade sig gøre. Arena har netop de internationale og danske forfatterkontakter, som er nødvendige for arkivstarten. Skulle man først opbygge disse kontakter, ville det kræve megen tid og store omkostninger. Ydermere fungerer en række Arena-forfattere i styrelsen for Arkiv for ny litteratur, bl. a. to biblioteksfolk: Per Højholt, Hørbylunde, og Leif Hjernøe, Århus. De to forfattere er nu i gang med at udarbejde arkivets struktur.

GRUNDSTAMMEN I ARKIVET

— Hvad har man til at begynde med?

— På et møde i arkivets repræsentantskab, der består af forfattere, som har udgivet bøger på Arena, samt kulturpersonligheder indkaldt udefra, var der et almindeligt tilsagn om at yde bøger til arkivet. Det drejer sig foreløbig om et halvt hundrede danske forfattere og lige så mange udenlandske. Disse bøger kommer til at danne grundstammen i Arkiv for ny litteratur, og ud fra repræsentantskabet vil vi ved en slags kædereaktion opbygge arkivets udvikling.

Arena møder med et ret fyldigt arkiv af de forfattere, forlaget har udgivet, bøger, som straks overlades den nyoprettede institution. Isser er den nye franske roman og surrealismen fyldigt repræsenteret på originalsprog og i oversættelse.

K. E. HERMANN

I begyndelsen — hvor vi ikke har for megen plads — vil vi jo nok komme til at hoppe rundt mellem bogstabler på gulvet.

KUN KUNSTNERISKE HENSYN

— Hvordan med Arenas fremtid?

— Arena blev jo i 1953 stiftet af en kreds af forfattere som en selvejende institution med det formål at skabe et alternativ til den traditionelle forlagsvirksomhed. Der måtte aldrig i beslutningsprocessen med hensyn til udgivelser tages andre end rent kunstneriske hensyn.

Vi mente dengang — og mener fremdeles — at det ikke er helt betryggende at overlade litteraturens

formidling alene til et kommercielt forlæggeriskøn. Den traditionelle forlagsstruktur fungerer fremragende, og den kan ikke undværes, men over for den unge eksperimenterende litteratur fandt vi ikke situationen tilfredsstillende.

Vi havde ingen penge, men etablerede et abonnementssystem, hvorefter litterært interesserede kunne tegne sig for årets produktion til en pris liggende på omkring halvdelen af almindelig bogladepris. Denne abonnementsordning er stadig grundlaget for Arenas økonomi. Vi har henimod 1000 abonnenter, og abonnementet betaler så at sige de tekniske omkostninger ved bøgernes fremstilling. Driften og andre omkostninger skal hentes ind over et almindeligt salg i bogladerne.

— Kunne det sikre Arena?

— Nej, dette system var ikke nok til at sikre Arenas eksistens gennem årene. Vi har haft tilknytning til forskellig side; i de sidste fem år har Arena været et aktieselskab med forlaget Fremad som hovedaktionær. Det samarbejde er gået meget fint; men en fornemmelse af, at Arena burde være rent forfatterstyret, blev stærkere og stærkere. Da tanken om Arkiv for ny litteratur dukkede op, var det naturligt — også af hensyn til arkivplanens gennemførelse — at knytte Arena til denne institution.

BEGYNDER PÅ EN FRISK

Arena er i dag ligesom arkivet en selvejende institution uden forbindelse med forlaget Fremad og rent forfatterstyret. Samarbejdet med arkivet vil blive til gensidig gavn, således at Arena også får til huse på Tårupgård, og jeg skal indtil videre i hvert fald, varetage ikke blot forlagets, men også arkivets daglige ledelse; min kone er også med i dette, det er så heldigt, at hun har erfaring i biblioteksarbejde.

Ved overflytningen til Jylland

har Arena afstået sit lager til forlaget Fremad som kompensation for Fremads støtte gennem årene. Arena møder således gældsfrit på Tårupgård og er nu i gang med at planlægge produktion 1972. Vi begynder på en frisk, men med alle vore gamle kontakter i behold. Nye kontakter vil meget snart komme til.

Vi er dybt taknemlige over for initiativtagerne til arkivplanen, forfatteren Peter Seeberg, og over for Viborg byråd. Vi vil samarbejde med arkivet fortsat kunne gøre en indsats til gavn for litteraturen. I Arenas redaktionelle linje vil de samme principper som hidtil blive fulgt.

Avisartikel fra
Viborg Stifts Folkeblad
2. oktober 1972
vedrørende Forlaget Arenas
flytning fra København til
Tårupgård. Forlaget kom
siden til Hald Hovedgård.

BYEN OG LITTERATUREN

I det tidlige efterår 1971 var denne overskrift at læse i *Berlingske Tidende*: "Viborg – verdens litterære navle". Underrubrikken uddybede: "Forlaget Arena flytter til Jylland", og artiklen startede således:

Nu skal Viborg være en ny kulturens navle, ikke blot i Jylland, men i hele verden. Sigtet er højt, men målet inden for rækkevidde i hvert fald i begyndelsen med afgrænsede rammer. Tingene er sat i gang, og de ventes klar til at realiseres om en måneds tid. Da vil der være "oprettet" Arkiv for Ny litteratur" i den gamle kulturstad Viborg, et tilsyneladende indviklet foretagende, men med ræson i alligevel.¹³

Nyheden, som også var at finde i *Politiken* samme dag og i mange andre af landets aviser senere på efteråret og i løbet af vinteren, dækkede over, at Peter Seeberg havde overtalt lederen af Arena forlaget, K.E. Hermann (1914-2003), til at flytte forlaget til Viborg – nærmere bestemt til Tårupgård ved Hjarbæk Fjord – og, hvad vigtigere var, også havde overbevist Viborg Byråd om logikken i økonomisk at støtte Arenas flytning fra Fredensborg i Nordsjælland og at støtte det til lejligheden oprettede Arkiv for Ny Litteratur. Arena, Forfatternes Forlag, var ikke et hvilket som helst forlag. Etableret i 1953 af otte danske forfattere og forlægger K. E. Hermann var Arena siden blevet en markant del af det danske litterære miljø. Inden flytningen til Jylland havde forlaget udgivet mere end 120 danske originalværker, heriblandt en række væsentlige debutanter – også værker af Peter Seeberg, Carl Bang og Peer Hultberg -, mere end 90 oversatte bøger, bl.a. centrale værker inden for absurd teater og den "nye franske roman", samt 25 antologier. Ideen bag "Arkivet" var at etablere et regulært litterært forskningscenter og et centralarkiv, som bl.a. skulle indeholde bøger, oversættelser og interviews af ikke mindre end 1.200 forfattere fra hele verden. Kendte danske

forfattere bakkede op om ideen (bl.a. Per Højholt, Leif Hjernøe, Kristen Bjørnkær, Niels Egebak, Jan-nich Storm, Dan Turéll og Poul Vad), der fra Viborg Kommune udløste en kaution på 250.000 kr., så Arena kunne flytte gældfrit til Viborg, og lovnin-g på en årlig underskudsdekning på 75.000 kr. Men lige som nyheden om Viborg Kommunes støtte til et vidtløftigt arkiv og – i sidste ende – til et forgældet forlag vakte opmærksomhed i hele landet, vakte den forargelse lokalt. Under overskriften "Viborg redder forlaget Arena" skrev en forarget læser i *Viborg Stifts Folkeblad*:

Så Viborg Kommune betaler – og ser glad ud! [...] Men – hvad mener skatteborgerne? Skulle vi ikke lade københavnernes beholde disse meget tvivlsomme planer for sig selv? Hvad ville byrådet på den galej med bevillinger, som vi nok skal komme til at betale – dispositioner, der i høj grad aktualiserer spørgsmålet om misbrug af vores penge?¹⁴

1. januar 1972 flyttede K.E. Hermann med sin hustru Gretchen (kaldet "Tuller") og Arena-forlaget til Tårupgård, men om Hermann faktisk nogensinde troede på hele den storslåede Arkiv-idé, er ikke godt at vide. I et interview et par år før sin død fortæller han:

han [Peter Seeberg] slæbte os til Jylland. Han havde fået en aftale med en god borgmester, og vi oprettede det, vi med et mærkeligt begreb kaldte: "Arkiv for Ny Litteratur", som jeg skrev vedtægterne til. Jeg var så klog, at jeg i slutningen af formålsparagraffen skrev: "at udgive bøger" – vi havde jo Arena-forlaget. Ganske smart, ikke sandt? Men det var også det eneste konkrete, der var i gang.

Arena blev og fortsatte med at udgive bøger på Tårupgård til december 1974, hvor K.E. Hermann blev opmærksom på, at Danmarks Internationale

Studenterkomité (DIS) efter 21 år med Internationalt Studentercenter Hald havde opsagt lejemålet på den statsejede herregård Hald Hovedgård. Atter var Peter Seeberg kontakten til Viborg Kommune, som i forbindelse med etableringen af Den selvejende Institution Hald pr. 1. januar 1975 gav tilsagn om fast økonomisk støtte til den nye folkelige kulturinstitution, der husede både forlaget Arena og konstruktionen Arkiv for Ny Litteratur. Hald Hovedgård blev fra 1975 og i årene frem vitterlig "Egnens Hald" (som Hermann markedsførte den) med både det semiprofessionelle egnsfil Hald-spillet, som i over 25 år hvert år i juni opførte nyskrevne spil, med fastelavnssfest og dragefestival og rækken af debat- og litteraturaftener på Hald. K.E. Hermann og Tuller takkede af i 1981 efter nogle slidsomme, men sjove år, hvor Arena-forlaget fortsat udgav mange bøger, og overlod ledelsen af forlaget til forfatteren Henning Mortensen og Hald Hovedgård til den nye daglige leder Erling Greve Kristensen.

Arena-forlaget blev ind i 1980erne, i samarbejde med forlaget Gyldendal, til Edition Arena, en alliance, der holdt til 1988, hvor Arena slumrede ind, for dog i 1998 med nye kræfter som forfatterne Hans Otto Jørgensen og Christian Dorph at vågne til dåd igen. Forlaget Arena findes således den dag i dag, har adresse både på Hald og i København og udgiver stadig væsentlige bøger, som ingen andre vil udgive. På Hald Hovedgård var den karismatiske Erling Greve ("Greven på Hald") leder indtil 1998, i en periode, hvor antallet af de kursusgæster, der fik økonomien til at hænge sammen, og sliddet i det gamle hus, der ikke ligefrem var gearret til intensiv kursusdrift, ikke blev mindre. Men også en periode, hvor Hald-spillet blomstrede år for år, for at kulminere i 1997, hvor årets spil, *Skibet, der blev væk*, var en del af *Saltets Vej*, der førte spillet og dets mange medvirkende i en teaterkaravane fra Viborg over Nibe til Læsø. I 2000 fik Hald-spillet et nyt regi at virke i med Teaterforeningen Hald-spil, som siden

er flyttet til Viborg og blevet til Teaterforeningen Jep Skald (i øvrigt opkaldt efter en figur i det nævnte skuespil *Karrig Niding*).

I efteråret 1992 forelagde forfatter, oversætter, anmelder og kulturprovokatør Poul Borum på et litterært møde på Hald Hovedgård planen om at omdanne den gamle statsejede herregård til et nationalt og internationalt forfatter- og oversættercenter. Direktør i Danmarks Biblioteksforening (indtil 1995) Flemming Ettrup (1940-2006), der i 1994 blev bestyrelsesformand på Hald, lagde sig i selen, for at denne plan skulle føres ud i livet. Det skete først via to arbejdsgrupper med medlemmer fra det danske litterære miljø, siden – fra 1996 – gennem "Projektorganisationen for oversættercentret på Hald mv.", som Viborg Kommune husede i Viborg i to år. Da Peter Q. Rannes, der var projektorganisationens projektmedarbejder, pr. 1. marts 1998 blev ansat som centerleder på Hald Hovedgård, kunne det praktiske arbejde med etableringen af Det Danske Forfatter- og Oversættercenter gå i gang.⁴⁷ I første omgang skulle der holdes gang i kursusvirksomheden, men efterhånden som både Viborg Kommune, Viborg Amt (til 2007) og Kulturministeriet via en fast (fra 2006) plads på Finansloven sikrede driften af centret, kunne kursusvirksomheden gøres til en sekundær aktivitet. Fra efteråret 1998 kunne alle etablerede danske forfattere og oversættere søge om gratis arbejdsophold på Hald, først i "Kapellet", siden i stadigt flere og længere årlige perioder i Hovedbygningen og fra 2001 også i det yndige Smedehus på skråningen over Hald Sø. Nu, i 2010, lægger Hald Hovedgård årligt hus til ca. 120 danske og udenlandske forfatter-, oversætter- eller illustratørbesøg. De nye, målrettede aktiviteter støttedes tidligt af husets ejer, Skov- og Naturstyrelsen, Kronjylland, der i to omgange har renoveret hovedbygningens tag og tagetage. Når Hald Hovedgård ikke huser og bospiser både større og mindre kursusgrupper eller har op til otte skrivende gæster boende, slås dørene

jævnligt op for offentlige arrangementer, som f.eks. diskussionsaftenerne "Klassiker, kaffe og kage", rækken af litterære folkekøkkener, hvor forfatterne kokkerer for et sultent publikum, eller Store Bogdag på Hald, den store bog- og litteraturfestival, der siden 2003 hvert år i begyndelsen af august er blevet afholdt i parken ved Hald.

Om Det Danske Forfatter- og Oversættercenter, der nu bor og hører hjemme på Hald Hovedgård, ligner den internationale litteraturinstitution, der gemte sig i 1971-visionerne om Arkiv for Ny Litteratur, er vist ikke sådan at afgøre. Men sjovt er det, at i et rum på Hald Hovedgård befinder sig nu "Peter Seebergs arkiv", en væsentlig samling af breve, manuskripter og andre arkivalier, som denne Viborg-forfatter, i overensstemmelse med de originale "Arkiv for Ny Litteratur"-principper, løbende afleverede på Hald. En stor bevilling fra Velux-fonden har medvirket til, at disse arkivalier er blevet sorteret og registreret, så forskere og andre professionelle litteraturfolk via dem kan få et unikt indblik i Peter Seebergs forfatterskab og liv.

BYEN OG INTERNETTET – EN SLAGS AFSLUTNING

Selv om der stadig findes både trykkerier, et dagblad, forfattere, en katedralskole og et forfatter- og oversættercenter i Viborg, har skriften – også i bispebyen – bevæget sig ind på en helt ny platform, internettet. Opfindelsen af internettet, dvs. et netværk af computere, der står forskellige steder i verden, forbundet via telefonforbindelser, går tilbage til 1960'erne. De første årtier var det kun forskningsinstitutioner, især inden for militærindustrien og efterretningsvæsenet, der var koblet på nettet, og senere fulgte almindelige universiteter. I 1991 blev www (world-wide-web) opfundet, i 1994 lavede Tele Danmark den første kommercielle adgang til internettet i Danmark. I 1995 blev den første danske pri-

vate hjemmeside etableret.¹⁸ I sagens natur er internetsider mere flygtige og mindre registrerbare end bøger, der registreres via bl.a. pligtafleveringen til Det Kongelige Bibliotek og lader sig identificere via kolofonen, når man mange år efter deres udgivelse f.eks. finder dem i en rodekasse på et loppemarked. Heldigvis giver internetsider som archive.org i et vist omfang mulighed at få et glimt af det ahistoriske internets historie. Tjekker man f.eks. viborg.dk (der ifølge Den danske registrant dk-hostmaster.dk er oprettet af Viborg Kommune pr. 31. januar 1997), vil man se den første registrering af en hjemmeside på adressen i slutningen af 1998. Siden lader sig desværre ikke kalde frem, men det gør noget af en side fra april 1999. Her er overskrifterne bl.a. "Debat om Viborg Kaserne", "Erhvervskontoret er flytter til det ny Erhvervenes hus" og "Søg i aktivitetskalenderen – nemt, overskueligt og fyldt med info!" Desværre lader ingen af de nu bare 11 år gamle link sig følge.

Man kan mene, at det efterhånden allestedsnærværende internet ikke bor nogen steder. Men det passer ikke helt. Intetnettet bor også i Viborg. Et hurtigt tjek på dk-hostmaster.dk viser også, at en række meget populære kommercielle danske hjemmesider som f.eks. arto.com, avisen.dk, baby.dk, bladkiosken.dk, dating.dk, erhvervslokaler.dk, lejebolig.dk, netdate.dk, studienet.dk og trendsales.dk bor i Viborg, nærmere bestemt i Leonis Gade nr. 5, hvor der i øvrigt for ikke så mange år siden lå et trykkeri.

LITTERATUR

- Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 1-2, 2001.
- Bang, Carl: *Den tid den sorg*, 1992.
- Blicher, Steen Steensen: *Udvalgte værker*, 1, 1982.
- Bonde, Aage (m.fl.): *Et uddrag af Viborg Stiftsbogtrykkeris to-hundredårige historie 1771-1971 samt beretning om bogtrykkerier i Viborg fra reformationstiden indtil 1745*, 1971.

- Dahl, Svend: *Bogens historie*, 1957.
- Davidsen, Maria m.fl. (red.): *Peter Seeberg og Hald*, 2005.
- Engelstoft, Povl: *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., XII, 1937.
- Engelstoft, Povl: *Dansk Biografisk Leksikon*, 2. udg., XIX, 1940.
- Hultberg, Peer: *Byen og Verden*, 1993.
- Jensen, Johs. V.: *Danskere*, 1896.
- Jensen, Johs. V.: *Viborg grundmurede Katedralskole*, 1993.
- Kirchmeier-Andersen, Sabine: *Dødsopfattelsen i danske trykte ligprædikener 1565-1800* (udgivet speciale fra Institut for Nordisk Filologi, Københavns Universitet), 1986.
- Reiter, Aage V. (m.fl.): *Her i byen. Stykker om Viborg*, 1974.
- Schou, Søren: Helvedesild og kolde flammer – Viborg-billeder hos Carl Bang og Peer Hultberg, *Bogens Verden*, 2003/6, s. 40-47.
- Seeberg, Peter: *Tingenes spejl – museumstekster 1960-1997*, 2001.
- Wadskiær, C. F.: *Bogtrykker-konstens historie i Danmark, 1737*, reprotryk 1982.
- Viborg købstads historie*, red. af Svend Aakjær, 1-3, 1940.
4. Jf. *Politiken Kultur* 26. august 2008.
  5. Jensen 1896, s. 1.
  6. Jf. Jensen 1993, s. 106.
  7. Jensen 1993, s. 65.
  8. Schou 2003.
  9. At Carl Bangs barndomshjem skulle have være andet end "et dejligt, hyggeligt og kærligt hjem i Viborg" modsiges efter Carls Bangs død af hans slægtning Marianne Rosen i debatindlægget "En lang pubertet" i *Information* 6. juni 1998.
  10. Begge citater er fra Bang 1991, s. 72.
  11. Passage 1989/6.
  12. Jf. Henning Pedersens tekst Fra Seeberg til Peter, Seeberg 2001, s. 23-24.
  13. *Berlingske Tidende* 4. september 1971.
  14. *Viborg Stifts Folkeblad* efter den 2. oktober 1971.
  15. Davidsen 2005, s. 175.
  16. Jf. Davidsen 2005, s. 178.
  17. Min version af den historie kan læses i Davidsen 2005, s. 202-09.
  18. Siden tilhørte familien Madsen Smed jf. <http://webmuseum.dk/fra-alpha-til-beta>.

NOTER

1. Citeret efter *Viborg købstads historie* 1940, 2, s. 370.
2. Se listen over de 20 værker i Wadskiær 1737, s. 27-32.
3. Citeret efter Bonde 1971, s. 92.

PETER Q. RANNES

Født 1962 i Viborg, opvokset i Farsø. Cand.mag. i litteraturhistorie og arabisk sprog og kultur fra Aarhus Universitet 1992. Informationsmedarbejder ved Dansk Litteraturinformationscenter 1993-96. Projektmedarbejder ved Projektorganisation for Oversættercentret på Hald 1997-98 og centerleder på Det Danske Forfatter- og Oversættercenter på Hald Hovedgård fra 1998. Medredaktør af tidsskriftet *Bogens Verden* fra 2003. Har skrevet artikler om bl.a. Johs. V. Jensen og arabisk litteratur.

regna puenent sancti in aeo in aeternis in uenerit de m

nu dei. **Euouae** **L**oxpna sãctor in pace signita sunt

et uiuēt nomina eorum in aeternū. **Euouae** **M**artires

domini dño benedicite in aeternū. **Euouae** **M**artiriū

chorus laudate dñm de
in aeterna. **Euouae** **M**artiriū. **ma. f. ad b. a.**

VIBORG STIFTS ARKIV

ARKIVET

Arkivet befinder sig i den gamle Bispegaard ved Domkirken, 1) i Bispens Studereværelse, i 3 Skabe med 22 passende Rum, ialt 26 kv. Alen, 2) i Forværelset til Bispens Værelse, paa Reoler, c. 30 kv. Alen, begge i Stueetagen, gode tørre og lyse Lokaler. Bispem holder intet Kontor, og har kun til Amanuensis en Prokurator, som boer i den anden Ende af Byen og kommer der nogle Timer om Dagen. Hele Huset lukket og tomt, da Undersøgelsen foretoges.¹

Således skrev Rentekammerarkivets chef Johan Grundtvig (1822-1907) i sin indberetning om Viborg bispedømmes arkiv på den arkivrejse, han i 1881 foretog i Randers og Viborg amter. Hans mål i kvadratalen angiver omfanget af kvadratalen reol-facade. De i alt opgivne ca. 56 kvadratalen svarer til 21 m², hvilket med en reolhøjde på 2 m og fem hyl-der i højden vil svare til ca. 55 hyl-demeter. Som det fremgår, fandtes arkivet dels på et studereværelse, dels i tørre og lyse lokaler. Arkivet adskilte sig dermed klart fra mange, som da blev undersøgt, bl.a. Viborgs byarkiv, rådstuearkivet, hvoraf en del fandtes på den gamle rådstue

på et rædsomt med Brædder afskildret Loftskammer, næppe nok lyst, hvor alt laae hulter til bulter i svært Svineri og Støv.²

Man må da også konstatere, at Viborg Stifts arkiv i virkeligheden synes at være ret velbevaret. Dette til trods for, at byen flere gange har oplevet store bybrande, ikke mindst den i 1726, hvor det er ble-

vet fortalt, at bispens embedsarkiv brændte, eller at en stor del af stiftets breve brændte i Domkirken³, mens en nyere guide fra Rigsarkivet nævner, at en del af stiftsarkivet blev reddet under storbranden i 1726.⁴ At der gik arkivmateriale tabt ved branden i 1726 fremgår i et konkret tilfælde klart, idet der i landsarkivets registratur anføres en registratur over dokumenter 1588-1716 i seglskrinet opbrændt 1726 med Domkirken.⁵

Af registraturen i Landsarkivet for Nørrejylland fremgår klart de perioder, hvorfra arkivmaterialet er bevaret. Der ses ikke umiddelbart noget brud ved 1726. Tværtimod kan man følge hele fem rækker af arkivmateriale i ubrudt række fra 1400-tallet til 1800-tallet og 13 rækker fra 1500-tallet til 1700-1800-tallet (efter 1726), som eksempelvis Breve 1425-1812, Adkomster og retstrætter 1449-1806 og Domkapitlets kannikefiskeri 1454-1801.

Arkivet blev også efter Reformationen opbevaret i "stiftskisten" i Viborg Domkirkes sakristi, hvor det i 1540'erne og i 1574 blev registreret af kancelliem-beds mænd fra København.⁶

Om tidligere bispers forståelse for betydningen af arkivet vidner, at der fra perioden 1650-1877 fra adskillige tidspunkter findes et større antal detaljerede arkivfortegnelser.⁷ For et arkiv af bisparkivets omfang har det også været nødvendigt med sådanne fortegnelser, hvis det skulle være muligt at finde bestemte sager. Man føler næsten de skiftende tiders måske fortvivlede bestræbelser på at holde styr på arkivet, når man ser, at der for den nævnte periode er bevaret hele 26 arkivoversigter, betegnet reversaler, registre eller fortegnelser. Man finder

Udsnit af pergaments-blad af messehånd-skrift anvendt som omslag om Viborg Landstings dombog for året 1620. Da per-gamentet er anvendt af landstinget i Viborg, er det næsten sikkert fra en af byens katolske kirker.

Hele 22 dombøger fra perioden 1595-1674 er indbundet i sådanne pergamenter. Nodefor-men her, de såkaldte kvadratnoder, peger på tiden 1400-1536. D 24-54 Dombog 1620, Landsarkivet for Nørrejylland. Foto Ole Degn.

her forskellige opdelinger og ordningsprincipper, og det er derfor en fordel at bruge den nuværende registratur udarbejdet i landsarkivet. Nødvendigheden heraf kan fremgå af, at bispearkivet frem til 1970 omfatter godt 1.400 bind og pakker eller ca. 80 hyldemeter.

Det ældste originale brev er fra 1219 og er blandt Rigsarkivets ældste originale kongebreve. Det er udstedt af kong Valdemar 2., der mægler forlig mellem Vitskøl Kloster og Viborg Kapitel om Læsø. I Rigsarkivet finder man i det hele de ældste dele af bispearkivet, omfattende 268 breve på pergament eller papir, heraf de otte fra 1200-tallet, otte fra 1300-tallet, 89 fra 1400-tallet og 162 fra 1500-tallet. I den del af bispearkivet, der befinder sig i Landsarkivet i Viborg, er det ældste brev fra 1425.

ALMINDELIG KORRESPONDANCE

Det store kernemateriale i et arkiv som bispearkivet er de indkomne breve, journalerne, journalsagerne og kopibøgerne. De indkomne breve fra kaldene begynder i form af senere kopier 1425 og som originaler 1513 og er ordnet efter købstæder og provstier i alfabetisk rækkefølge, idet rækken af indkomne breve i øvrigt begynder 1574, og en særlig række kollegie- og ministerialbreve findes fra perioden 1805-53.⁸ Som i andre store arkiver blev det på grund af materialets omfang efterhånden nødvendigt at indføre et system med en journal, hvor de enkelte breve dag for dag blev indført med dato, afsender og en kort angivelse af indholdet samt ekspeditionens art og et løbenummer inden for det enkelte år. Journalen begynder 1804, med journalregistre fra 1805, idet brevene dog først fra 1854 er henlagt som journalsager.⁹ Først fra 1933 er der en vis saginddeling af journalen, men journalregistre, fra og med 1889, kaldet registerjournaler, er med en topografisk opstillet journaloversigt og alfabetiske stikordsregistre en god nøgle. Ujournaliserede sager

findes for perioderne 1831-1901 og 1941-50.¹⁰ En særlig række indgåede forordninger, reskripter og lignende begynder 1552, en særlig række indgåede ægteskabsbevillinger findes for årene 1653-1780. De sidstnævnte er en vigtig kilde for personalhistorikere, idet de rummer oplysninger om vielser foretaget ved bevilling på grund af for nært slægtskab eller efter ønsker om vielse i hjemmet m.m.¹² Kopibøger med indskrevne kopier af breve afsendt af bispeembedet begynder 1682, og for en årrække findes hertil et register.¹²

Enkelte sager nåede ved behandlingen et sådant omfang, at de står for sig selv. Det gælder en sag vedrørende Arbo-Rasmussen 1913-16 og den berømte sag, hvor biskop Christian Baun i 1955-56 nægtede at anerkende kvindelige præster, en sag, der her skal behandles lidt nærmere til sidst.¹³

Et af de ældste dokumenter i Viborg Stifts arkiv, bisp Gunders brev fra 1219. Det er samtidigt med et brev, hvor kong Valdemar Sejr mæglede forlig mellem Vitskøl Kloster og Viborg domkapitel om rettigheder på Læsø. Abbed Gunner skulle derefter udføre dommen i praksis, hvilket han gjorde med dette brev, efter at han havde været på Læsø sammen med provst Jens af Viborg og prior Peder af Vitskøl Kloster. Foto Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

Side af skifteprotokol for embedsgodset 1738-1814. Man ser en registrering 2. februar 1793 af boet efter gårdmand Jens Christensen, med gennemgang af dagligstuen, stuen næst ved, et lidet kamers, bryggeret osv. C 2-135 Landsarkivet for Nørrejylland.

ADMINISTRATIONEN AF BISPEEMBEDET

I sin embedsvirksomhed for kirken og kongen har bispem embedet måttet varetage sine egne og embedets interesser. Før reformationen var bispemne mægtige godsbesiddere, men med den nye kirkeordning indtog kongen kirkens vidtstrakte gods. Efter tidligere tiders system med aflønning ved udlæg af jordegods blev dog en del af godset igen udlagt til lønning af bispem og præster. I bispemarkivet ser man derfor arkivmateriale vedrørende adkomster og retstrætter (1449)-1806, jordebøger med opregning af embedets enkelte godsbesiddelser 1662-1799 og materiale vedrørende bispemembedets indtægter og tiender 1805-64.¹⁴

Som godsejer havde bispem opgaver med bortfæstning ved fæstebreve af embedets gods til fæstebønder og ligeledes med skifteforvaltning med dødsboregistreringer i forbindelse med dødsfald på godset, og man finder derfor sager vedrørende fæstevæsen 1685-1854 og skifteprotokoller 1738-1814.¹⁵

Som en svag afglans af bispemns tidligere betydningsfulde politiske rolle finder man materiale vedrørende hans deltagelse i kongevalg og kongehyldninger 1566-1655.¹⁶

Bispemns egen embedsførelse udover den omfattende administration afspejlet i korrespondancen ses af materiale vedrørende de vigtige rejser rundt i stiftet 1693-1753 og af en visitatsbog 1721-24.¹⁷ Disse visitatsrejser var en af hans mest omfattende opgaver. I Viborg Stift var der henimod 200 sogne, og hvert sogn skulle helst besøges hvert tredje år.

En vigtig funktion for bispem var hans overordnede ledelse af stiftets præster, udøvet sammen med stiftamtmanden gennem landemodet eller provstemodet, hvor stiftets provster mødte. Her fremlagdes regeringens forordninger vedrørende gejstligheden, og problemer blev drøftet. Landemodet var også appelinstant fra provsteretten i gejstlige sager,

men bestod da kun af biskop og stiftamtmand med domprovsten som protokolfører og to provster eller præster som vidner. Fra virksomheden i forbindelse med landemodet findes bl.a. landemodeprotokoller 1676-1821 og sager vedrørende landemodet 1652-1821.¹⁸

I bispemarkivet finder man også en tamperretsprotokol 1717-97 med indførsler fra den såkaldte tamperret, den gejstlige ret, hvor siden midten af 1500-tallet stiftslensmanden, fra 1660 stiftamtmanden sammen med kapitlet (indtil 1660) dømte i æg-

teskabssager frem til 1797, da institutionen blev afskaffet. Retten holdtes fire gange om året, ved hvert kirkeligt kvartals begyndelse, og beklædtes af stiftensmanden, senere stiftamtmanden som formand og hertil et antal gejstlige medlemmer, nemlig kapitlet indtil Enevælden og de nærmest boende lærde mænd eller sognepræster. Man finder her også fra denne ret sager 1672-97.¹⁹ I tamperretsprotokollen læser man eksempelvis om en sag, hvor en kvinde havde stævnet en mand, der under falsk ægteskabslofte havde besvangret hende, men ikke ville gifte sig med hende. Eller om en sag, hvor manden stævnedes konen, der var undvejet fra ham og havde avlet barn med en anden, hvorfor han krævede ægteskabet ophevet ved dom. Eller om en fæstemø, der ønskede at blive løst fra sit ægteskabslofte, som hun havde afgivet efter sin mors hårde trusselsord og andre tvingende midler. Eller om en fæstemø, der krævede sin trolovelse ophævet, idet fæstemanden var undvejet.

ADMINISTRATIONEN AF PRÆSTER, KIRKER OG SKOLEVÆSEN

Hovedområdet i bispens omfattende forvaltning var selvfølgelig præsterne og kirkerne og hertil også skolevæsenet, idet kirke og skole frem til 1900-tallet var tæt forbundet. Bispemænd ansatte præsterne i stiftets kald og lærerne i sognene efter ansøgninger, og her findes ansøgninger til præsteembeder 1902-39 og til lærerembeder 1851-1900.²⁰ Bispemænd ansatte på grundlag af provsternes forarbejde præster og lærere ved tildelelse af kaldsbreve, afspejlet i en række kaldsbrevsprotokoller 1670-1833, derefter opdelt i protokoller for præster og for lærere.²¹ Som betingelse for ansættelse måtte præster og lærere aflægge ed, og der findes en præsteedsprotokol for årene 1726-1826 og edsbreve for lærere 1831-64.²² Ved eden svor den ansatte, at han ville være tro mod den enevældige konge og embedets forpligtelser, at han ikke havde givet penge eller andet for at få embedet og lignende.

Ligesom andre embedsmænd måtte præsterne i ældre tid ikke begive sig på rejse uden tilladelse, og for årene 1878-1969 findes ansøgninger til bispemænd om rejsetilladelse eller dennes rejsetilladelser.²³ Vurderinger af præsterne, de såkaldte konduitelister, finder man for årene 1771-82 og 1806-18, et materiale, der kan komme ganske tæt på personerne, som når man ser en provst skrive om en af provstiets præster, at han er svag på sit mæle, en anden skrive om en præst, at han er en meget stille og sagtmodig mand og retsindig præst og ellers en skøn latiner, om en tredje læser, at han er en skøn prædikant, har smukke gaver og desuden skal være det tyske og franske sprog mægtig.²⁴ Mest ser man dog mere skabelonagtige vendinger, som at en præst forretter sig embede flittig og tro, skikkeligt og kristeligt. Men det forekommer også, at et provst tager sig sagen let og skriver generelt, at der ikke er noget at bemærke om provstiets præster og degne, mens enkelte tager opgaven meget alvorligt og skriver lange levnedsskrivelser, om præsternes karriere som skibspræster på rejser til Ostindien, som privatlærere, som kapellaner og sognepræster. Tæt på personerne kommer også vitaprotokollen 1771-1832, hvor vordende præster har skrevet deres selvbiografi på latin med redegørelse for familiebaggrund, uddannelse og tidligere ansættelser som lærere ved latinskoler, som privatlærere osv. Disse selvbiografier giver ofte et usædvanligt billede af tidligere tiders uddannelsesforhold.²⁵

Herudover rummer bispearkivet et stort materiale vedrørende Viborg Latinskole 1558-1804 og Skive Latinskole (1543)-1788 og ligeledes vedrørende degne og skoler på landet 1650-1877. Af sidstnævnte er også en del placeret i de førnævnte herredspakker. En særlig række rummer de skoleplaner 1900-33, hvor de enkelte kommuners præster til godkendelse i Undervisningsministeriet har redegjort for indretningen af skolevæsenet med skoler og skoledistrikter, lærere, undervisningsforhold og

lærernes løn. Man kommer her tæt ind på skoleforholdene, med redegørelser for undervisningsform og lærere, hvor man om de sidstnævnte kan finde beskrivelser, der ligner konduitelisternes.²⁶

Bispens varetagelse af præstestandens økonomiske interesser afspejles i arkivets materiale vedrørende gejstlighedens privilegier 1540-1741 og præstegårdskapitaler 1664-1725. Også kongens kirkers regnskaber havde bispen under sin administration, med materiale bevaret for årene 1685-1705.²⁷

ADMINISTRATIONEN AF FATTIGVÆSEN OG HOSPITALER

En art fattig- eller alderdomsforsørgelse som erstatning for de ved reformationen nedlagte klostre og andre katolske institutioner fik man i byerne gennem indretning af en del af de nedlagte klostre til nye institutioner, betegnet hospitaler. Et sådant fik man i Viborg i Gråbrødre Kloster i Sankt Mogensgade. Arkivmateriale fra institutionen og dens forgænger finder man i bispearkivet for årene (1467)-1802, mens materiale for fattigvæsenet generelt er bevaret for årene 1646-1795. Et materiale af en særlig art stammer fra et børnehus i Viborg, hvor borgmestre og råd ved brev 1649 købte en gård i Nedergade af Mogens Kaas til Støvringgård til et børnehus, en institution for fattige og forældreløse børn, hvis papirer i stiftsarkivet rækker frem til 1721.²⁸

ADMINISTRATIONEN AF OPGAVER FOR KONGEN

I bispens underordene, de mange provster og endnu langt talrigere præster, havde kongen et embedsapparat, der var repræsenteret i kongerigets mange sogne. Præsterne kunne bruges, når der skulle gives meddelelser til befolkningen fra prædikestolene eller ved kirkestævne uden for kirkerne efter gudstjenesten, og omvendt kunne hos præsterne indhentes

oplysninger om talrige lokale forhold til brug for centraladministrationen i København. Derfor har man i bispearkivet et meget omfattende, ganske vigtigt og meget oplysende materiale om mange forhold rundt om i byer og sogne i hele kongeriget. Disse indberetninger strækker sig i tid fra midten af 1500-tallet og kan rumme oplysninger om et utal af forhold. I længere tidsrum har der været tale om stående, årlige indberetninger om tallet af fødte, viiede og døde, om teologiske kandidater, om præsteembedernes økonomiske forhold, om skolevæsenet, om kirkelige eller sociale forhold i sognene osv.²⁹

En stiftsbog fra 1690³⁰ omfatter to bind vedrørende præster, degne, klokkere og latinskoler med oplysninger om præsteembedernes indehavere siden Reformationen, deres indtægter, jordebøger over embedsgods, beskrivelser af præstegårde og deres tilliggender, afgifter og indkomster.

Af andre indberetninger kan her nævnes en række fra 1651 vedrørende kirkers og præste- og degnekalds indkomster, fra 1663 vedrørende herregårde og bondegårde fordelt på hel- og halvgårde og bøl, fra årene 1730-37 vedrørende kirke-disciplin, fra 1743 vedrørende topografisk-naturhistoriske forhold og fra årene 1852-1901 vedrørende kandidater og studenter.³¹

Meget brugt i den økonomiske historie har været de såkaldte kapitelstakster, der for Viborg Stift er bevaret for årene 1621-1782 og fortsætter som indberetninger om kornpriser 1806-51.³² Det er de takster eller priser på korn og andre landbrugsvarer, som hvert år blev fastsat af stiftsøvrigheden på grundlag af oplysninger indsamlet af præsterne og amternes betjente, oprindeligt til brug ved afløsning af tiender og landgildekorn m.v., men senere brugt også af andre institutioner end kirken.

Vigtige som kilder til befolkningshistorien er en række indberetninger om fødte og døde 1693-1782 og om viiede, fødte og døde 1808-27.³³

Af særlig interesse for kirkehistorien er beretninger om kirkelige tilstande og forhold og om sekterere, for henholdsvis perioderne 1863-1933 og 1854-1900. Man kan her følge fremvæksten af de forskellige religiøse grupper uden for folkekirken, baptister, mormoner, irwingianere, Frelsens Hær, frimenigheder, Indre Mission, spaltninger og partidannelser. Det var forhold, sognepræsterne holdt et vågent øje med, og man kan derfor nøje år for år følge udviklingen.³⁴

DOMKAPITLET

Nær sammenhæng med bispeembedet og stiftet havde domkapitlet. Det omfattede en gruppe højere gejstlige tilknyttet domkirken, oprindeligt som et Benediktinerkloster, hvis medlemmer kaldtes kannikker. Ved en reformation af domkapitlet i 1440 fastsattes tallet af kannikker til 15, hvoraf de fornemste, prælaterne, var provsten, ærkedegnen og kantoren. De aflønnedes med præbender, kanonikater eller kannikedømmer, den godsmasse og andre formueobjekter, der hørte til det enkelte prælatur eller kanonikat, de fleste benævnt med navne efter en lokalitet, som Ravnstrup præbende, Løvel præbende osv., og de var sikret uafhængighed i forhold til biskoppen og en vis juridisk selvstændighed. Domkapitlet havde sammen med biskoppen en del af stiftsstyrelsen, således af særlig betydning skolevæsen og præsteuddannelse.

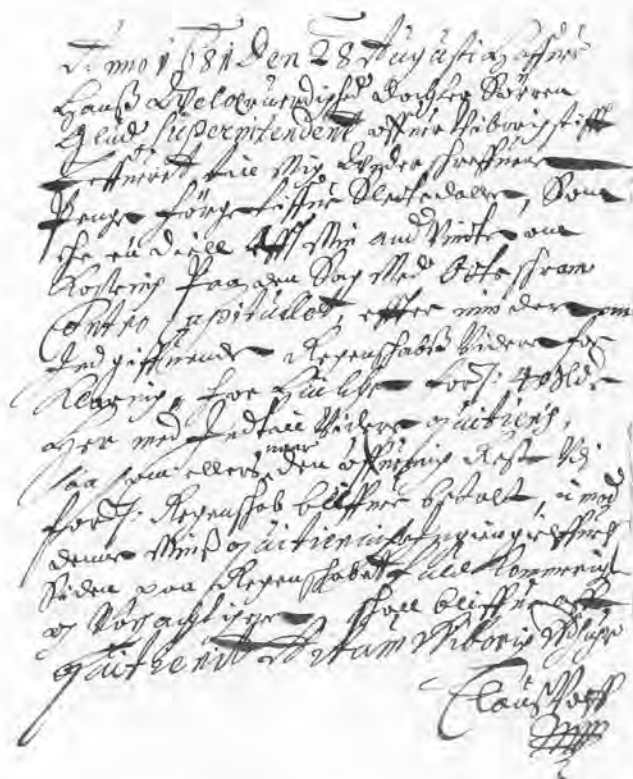
Efter Reformationen var domkapitlerne for det meste blot af økonomisk betydning, og efter Enevældens indførelse opløstes de, dog med undtagelse af Viborgs. M.R. Ursin kunne i sin *Stiftsstaten Viborg*, fra 1849, med en vis stolthed fortælle, at Viborg Domkapitel var det eneste af sin slags i Danmark og udgjorde et samfund, bestående af biskoppen, stiftsprovsten og af rektor på latinskolen eller dens forstanderskabs vegne, havde en notarius eller regnskabsfører og en landfoged eller forvalter på Læsø. I Landsarkivet for

Nørrejylland registratur ses der da også arkivmateriale fra kapitlet frem til midten af 1800-tallet.

Man finder for domkapitlet det sædvanlige korrespondancemateriale med breve 1562-1732 og hertil sager vedrørende domkapitlets adkomster (1200)-1792, dets kannikefiskeri (1454)-1801, skiftevæsen og overformynderi 1707-1827, regnskaber 1592-1803 og talrige andre sager.

Takket være Læsøs tilknytning til domkapitlet siden middelalderen finder man i arkivet en hel del materiale vedrørende denne ø, således vedrørende domkapitlets prokurator og administration (1481)-1806, retssager 1745-84, tjenestemænd 1732-1857 og vragret 1560-1806 på øen.³⁵

Side af skifteprotokol for embedsgodset 1738-1814. Man ser en registrering 2. februar 1793 af boet efter gårdmand Jens Christensen, med gennemgang af dagligstuen, stuen næst ved, et lidet kammer, bryggeret osv. C 2-135 Landsarkivet for Nørrejylland.

STIFTSØVRIGHEDEN

En del af de administrative opgaver, bispen havde, blev siden 1672 varetaget i samarbejde med stiftsamtmanden i det administrative organ, der blev betegnet stiftsøvrigheden.

Man finder her det sædvanlige korrespondance-materiale med journaler 1820-1940, journalsager 1825-1970, kollegie- og ministerialbreve 1829-53, fortegnelse over ministerialskrivelser 1868-98 og kopibøger 1807-48.³⁶

En vigtig del af det indgåede materiale er indberetninger, om enkepensioner 1852-63, om kirkers salg og ejere 1805-13, om kornpriser 1806-51, om tiender 1829-63 m.m.

Siden 1500-tallet havde man i den offentlige forvaltning en omhyggelig regnskabsaflæggelse med nøje revision. Kirkernes, hospitalernes, latinskolerne og offentlige midlers regnskaber blev efter revision af provst eller kirkeinspektion siden 1672 endelig afgjort, decideret, af stiftsøvrigheden. Fra dette tilsyn stammer bl.a. materiale vedrørende kirkeregnskaber 1797-1877, hospitalsregnskaber 1777-1861, fattigregnskaber fra Nibe, Skive og Viborg 1794-1867 og sager vedrørende hospitaler og legater 1802-60, gejstlige enkekasser 1818-1900, præstegårde 1845-92 og meget mere.³⁷ Fra tilsynet stammer også materiale vedrørende kirkesyn 1813-17 og 1862-1900 og præstegårde og præstegårdssyn 1805-48, 1862-1900 og 1925-37.³⁸

ET RIGHOLDIGT KILDEMATERIALE

Mange af Viborg bispearkivs materialetyper er omtalt her, men endda er det alligevel kun en mindre del, der har været plads til. På grund af kirkens store betydning i ældre tid og dens varetagelse af mange samfundsopgaver finder man i bispearkivet et langt mere mangfoldigt og righoldigt kildemateriale, end man umiddelbart skulle tro, til belysning af forholdene i byen Viborg og det store stifts område. Endda

må man konstatere, at dette arkiv kun i forholdsvis ringe grad har været benyttet i historieforskningen.

EN SAG FRA BISPEARKIVET

DANMARKS FJERDE KVINDelige PRÆST.
HELGA JENSEN OG CHRISTIAN BAUN.³⁹

I bispearkivet finder man blandt journalsagerne hele to arkivæsker med materiale fra en berømt sag.

Viborgs biskop fra 1951 til 1968 blev landskendt, da han som den sidste danske biskop i midten og slutningen af 1950'erne kom til at fremstå som modstander af kvindelige præster. I dag, hvor halvdelen af landets præster er kvinder, føles det underligt, at man blot skal gå godt og vel et halvt hundrede år tilbage for at være vidne til en voldsom kamp om kvindelige præster.

I efteråret 1955 og foråret 1956 var Viborg Stift og dets biskop, Christian Møinichen Baun (1898-1972) på forsiden af landets aviser. Årsagen var, at han ikke ville ordinere stiftes første kvindelige præst, Helga Jensen (1923-2009), som hjælpepræst ved Skive Kirke.

Som det vil være bekendt for mange, blev Helga Jensen indsat på trods af biskop Bauns modstand.

Hvordan var forløbet, hvad var baggrunden, og hvordan udviklede forholdet sig? Disse spørgsmål skal her forsøges besvaret.

Sønderjyden Christian Baun, der blev cand. theol. i 1924, var blevet indsat som biskop over Viborg Stift i Roskilde Domkirke i maj 1951 efter at have været stiftsprovst i Viborg siden 1945. Hans modkandidat til bispestolen var den jævnaldrende grundtvigianer provst Carl Hermansen fra Hjørring, der 1945-47 og igen 1950-53 havde været kirkeminister i borgerlige regeringer. Baun, der var opstillet af Indre Mission, valgtes med blot 925 stemmer mod 899. Han var anerkendt som en god organisator, således som generalsekretær i KFUM og K i perioden 1931 til 1940, en god foredragshol-

der og en god prædikant, der gerne talte uden manuskript. Carl Hermansen var borgmester i Hjørring i perioden 1954-58.

Helga Frida Jensen stammede fra Århus og var oprindelig uddannet korrespondent. I perioden 1950-54 læste hun teologi ved Aarhus Universitet, hvorfra hun blev den anden kvindelige teolog. Hun tog uddannelsen med det formål at blive missionær i Afrika, hvilket sygdom dog forhindrede hende i at blive. I stedet kom hun til London som sekretær i KFUK.

Helga Jensen var ikke landets første kvindelige præst. Allerede i 1948 havde biskop Øllgaard i Odense Domkirke ordineret tre kvinder, Ruth Vermehren, Edith Brenneche Petersen og Johanne Andersen, der efterfølgende fungerede som henholdsvis sognepræster og fængselspræst.

I 1955 var turen så kommet til Viborg Stift.

Helga Jensen var af pastor Peder Fiig-Pedersen (1896-1965) i Skive-Resen sogne blevet opfordret til at søge stillingen som hans personlige hjælpepræst – en stilling, han af helbredsgrunde havde fået bevilget. Stillingen kunne på sigt indebære, at hjælpepræsten fik sit eget sogn, idet der var planer om en ny kirke i Brårup/Egeris-området.

Store dele af menigheden og byen fandt det ønskeligt, at der kunne blive tale om en kvinde, hvilket dog ikke støttedes af menighedsrådets flertal. Her kunne man ikke gå ind for Helga Jensen, men havde i øvrigt ingen kompetence til at omgøre Fiig-Pedersens personligt valgte kandidat, fordi der alene var tale om en hjælpefunktion til hans kald.

Biskop Baun ville imidlertid ikke ordinere Helga Jensen. Næppe grundet menighedsrådets modstand, men fordi han var af den klare teologiske overbevisning, at kvinder ikke skulle eller kunne være præster.

Denne holdning gav voldsomme reaktioner, ikke bare i Skive, men over hele landet. Der blev skrevet læserbreve, digtet smædevers og lavet vittig-

hedstegninger, bl.a. med biskop Baun sammen med den kvindelige socialdemokratiske kirkeminister Bodil Koch (1903-72), minister 1953-66.

Men Baun rokkede sig ikke. Han ville end ikke hilse på Helga Jensen, ej heller, da hun sammen med pastor Fiig-Pedersen kørte til bispegården i Viborg for personligt at drøfte sagen. Helga Jensen måtte vente udenfor, medens herrerne talte sammen. På disse vilkår begyndte Helga Jensen så i Skive. Hun

Biskop Chr. Baun (1898-1972), biskop i Viborg 1951-68. Foto i Viborg Lokalhistoriske Arkiv.

forrettede dog ikke altertjeneste, fordi hun ikke var ordineret.

Bauns holdninger havde også for ham omkostninger.

I den ene af ovennævnte arkivæsker findes mere end 200 breve, kort og telegrammer fra hele landet. De fleste er modtaget omkring nytår 1955-56 og især umiddelbart efter et møde i Kirkeministeriet den 6. januar, hvor alle biskopper og kirkeministeren var samlet og trods forskelligt syn på sagen afgav en fælles erklæring, der fastslog, at ingen andre biskopper ville foretage ordinerer af Helga Jensen, medmindre Baun gav sit samtykke, hvilket han ikke ville.

Bodil Koch udsendte dog en selvstændig erklæring fra mødet, der slog fast, at menigheden i Skive gennem Menighedsfrihedsloven kunne sikre sig, at man blev underlagt en anden biskop.

Som nævnt gav offentliggørelsen af den fælles erklæring en mængde reaktioner direkte til biskop Baun. Fra alle sider kom disse reaktioner: privatpersoner, navngivne såvel som anonyme, firmaer, præster, provster og biskopper. Kritik, støtte og kommentarer – i prosa og på vers. Saglige, høflige, udfordrende, vrede og polemiske.

Også mere kendte og prominente lod høre fra sig: Formanden for Indre Mission, Chr. Bartholdy (1889-1976), skrev straks den 7. januar i et brev, at han glædede sig over, at Baun havde slået i bordet "saa det kunne høres over hele landet".

Andre sendte kopier af læserbreve eller artikler, de havde fået offentliggjort i pressen. F.eks. skrev Dansk Kvindesamfund den 10. januar til pressen et åbent brev, der slog fast, at der var ligestilling i landet, hvorfor man fandt det: "ejendommeligt at en af landets højeste embedsmænd kan tilsidesætte disse begreber".

Modsatte synspunkter hørtes også. I Brugsens medlemsblad *Samvirke* skrev et medlem under overskriften "Kvinder skal tie", bl.a. følgende kom-

mentar: "Var det ikke en ide at foreslå de Skivekvinder at kæmpe for indførelsen af kvindelig værnepligt".

Partiet Dansk Samling, der vel havde passeret sin bedste tid i 1956, brugte i medlemsbladet *Nyt fra Danske Samling* situationen til at markere det politiske element i sagen ved i en kommentar at udtale: "Man skal ikke angribe Baun personligt, han har sin ret – skønt uenig. Nej, dette er ikke politik, men forfald i den politiske moral – lav lovene klare og utvetydige".

Også tidligere statsminister Knud Kristensen (1880-1962) var på banen. I *Jyllands Posten* skrev han den 12. januar, at han undrede sig over reaktionerne – nogle var jo ligefrem blevet chokerede – idet man allerede inden, Baun blev valgt til biskop, vidste, at han var imod kvindelige præster. Knud Kristensen var uenig med Baun, men respekterede, når en mand holdt ord: "Baun er genstand for overtalelsesforsøg, trusler og for råheder for at få ham til at svigte sin overbevisning. Han har modsat sig. Derfor vil jeg sige ham oprigtig tak".

Yderligere et par kommentarer fra det omfattende arkiv skal nævnes: "Nu ved vi, at Folkekirken er mere end en Statsomnibus. Det er en kirke!". Et telegram fra en kvinde støttede med: "Stor tak – søster Ragna". Et andet lod: "Harboøre menighed hylder og hilser vor biskop".

Men ikke alle hyldede og ikke alle var lige høflige og korrekte. Ingeborg Madsen skrev:

"Maa vi være her – én god kvindelige præst er bedre end 10 middelmaadige hankøn, der tror at magten er deres. Ned med tyrannen, underskrevet Uden spor af agtelse". Eller, som et anonymt kort bramfrit slog fast: "De er en stodder i folkeøjne".

Den 11. januar 1956 havde avisen *Socialdemokraten* under overskriften: "Også modstander af svingerinder", tilsyneladende fået refereret et citat fra en tale i familiekredsen, Baun mange år forinden havde holdt til sin brors forlovelse. Han skulle her have

sagt: "Det står i Biblen, at kvinden er et skrøbeligt kar, hvilket nogle foretrækker at oversætte med en skør kugle". Nu blev sådanne private udtalelser taget frem i en helt anden sammenhæng.

Baun var kontroversiel. Ved sin død i 1972 blev han bl.a. karakteriseret således i *Berlingske Tidende*:

Tro mod sin overbevisning selvom det kostede kamp... Forstod man ikke hans standpunkt, kunne man dog respektere ham som et mandfolk. Sagen skaffede ham nok flere venner end meningsfæller, som han der befandt sig på kirkens yderste højrefløj".

Andet steds betegnes han som en gammeldags kirkefyrste, "højagtet af sine venner. Uforsonlig og stejl af sine fjender".

Som ovenfor nævnt ville Baun ikke acceptere, at sognene "åndeligt" meldte sig ud af Viborg Stift ved hjælp af Menighedsfrihedsloven, der gav mulighed for, at det gejstlige tilsyn kunne placeres hos en anden biskop, medens det alene var den administrative del, der forblev i Viborg Stift. Som modtræk truede kirkeminister Bodil Koch da med at fremsætte en særlig "Lex Helga", der ville bemyndige hende som minister til at overflytte tilsynet. Først da bøjede Baun sig og tilsynet flyttedes til biskop Erik Jensen (1906-75) i Ålborg, der den 15. februar 1956 kunne ordinere Helga Jensen som hjælpepræst i Skive.

Men knap fire år efter – i efteråret 1959 – blussede striden op igen. Det var nu besluttet, at der i Skive-forstaden Egeris skulle bygges en ny kirke. Derimod var det ikke klart, om denne kirke skulle være et anneks til Skive Kirke, eller om den ville få status som kirke i et selvstændigt sogn. Var der tale om et anneks, skulle grundstensnedlæggelsen ikke forestås af biskop Baun, men af Erik Jensen, hvormod det var Bauns opgave, såfremt der var tale om et nyt sogn i Viborg Stift uanset beliggenheden i Skive.

Baun var selv meget bevidst om det penible i denne sag.

Imidlertid blev det fastlagt, at Egeris skulle have status som et selvstændigt sogn, og derfor blev det ham, der skulle forestå grundstensnedlæggelsen og den tilhørende gudstjeneste i Skive Kirke, hvorfra sognet skulle udskilles.

På et bispemøde forinden, hvor såvel Chr. Baun som Erik Jensen var til stede, gav Baun udtryk for, at han ikke ville fotograferes til pressen sammen med Helga Jensen i ornat. Erik Jensen henstillede derfor til Helga Jensen, der ikke skulle være præst i Egeris, at hun blev væk fra gudstjenesten eller i det mindste mødte uden at være iført sin præstekjole.

Denne henstilling blev af Helga Jensen og pastor Fiig-Pedersen fulgt derhen, at de begge udeblev fra Skive Kirke, hvilket selvklart blev bemærket og kommenteret i pressen, der stort set alene lagde ansvaret på biskop Baun, som én, der ikke ville erkende sit nederlag fire år før ved at risikere at blive fotograferet sammen med Helga Jensen, hvorfor han havde forbudt hende at møde op i kirken. Man fandt

Tegning i
Blæksprutten 1959.

sagen "En beskæmmende affære" for biskop Baun, og mente at kirkeministeren burde afskedige ham.

Også den folkelige sympati var på Helga Jensens side, og Dansk Kvindesamfund og Danske Kvinders Nationalråd klagede over den behandling, hun fik.

Viborg Stifts Folkeblad forsøgte dog at komme sin biskop til assistance ved at beskrive pastor Fiig-Pedersens fravær som en ren og skær demonstration. Avisen kunne også oplyse, at det var Erik Jensen og ikke Baun, der havde henstillet til Helga Jensen om at blive borte fra grundstensnedlæggelsen. Også årets *Blæksprutten* omtalte affæren.

Selv udtalte Helga Jensen, at hun ikke havde noget ønske om at være i rampelyset, og at der kun stod blæst om kvindelige præster, fordi det var noget nyt. Det vigtige var folks personlighed og ikke deres køn, og hun var ikke blevet præst for at være murbrækker for kvindeorganisationerne, men fordi hun følte, hun havde en opgave.

Tegning i *Information*
14. januar 1956.

Biskop Baun: — Jamen den sidste olie foretrækker jeg nu at modtage af en mand —
Bodil Koch: — Men livet havde De da ikke noget imod at modtage af en kvinde!

Skønt Helga Jensen efterhånden nød stor respekt, modtog hun især i de første år efter sin ordination mange smædebreve. "Smid den slags i papirkurven – og husk det gode, danske grin" var det råd, kirkeminister Bodil Koch gav hende. Andre kritikere fremførte at de ikke fandt det anstændigt at skulle risikere at se en gravid præst i ornat foran altret. Helga Jensens bramfrie svar hertil var, at hun ikke havde tænkt sig at leve i cølibat. Gift blev hun dog aldrig.

Helga Jensen oplevede også i sin Skive-tid, at mange kollegaer og folk fra menigheden ikke ville give hende hånd. En holdning, der så sent som i 2008 fortsat deltes af visse kollegaer og fortsat gav store diskussioner i Viborg Stift.

Helga Jensen blev i 1962 residerende kapellan i Skive-Resen sogne, indtil hun fra 1969 kom til Christianskirken som den første kvindelige præst i Århus. Fra 1975 var hun den første præst ved den nybyggede Helligåndskirke, udskilt fra Christianskirken. Efter sin pensionering i 1986 flyttede hun tilbage til Skive, hvor hun døde i 2009.

Også Christian Baun nød trods sin holdning til kvindelige præster stor respekt i det øvrige stift. Da han i 1963 fyldte 65 år, var gaven til ham et portræt, der skulle males af kunstneren Mary E. Havning (1888-1972). Billedet er i dag ophængt i bispegården.

I 1968 fyldte Baun 70 år og måtte derfor lade sig pensionere. Sammen med sin hustru Marie flyttede han til Kolding – til den del af landet, hvor de begge var født. Han døde i august 1972.

Hele forløbet afspejlede den konflikt, som vel stadig kan findes, om en biskop først og fremmest er en statslig embedsmand, der skal følge landets love, eller en Guds tjener, der bør ledes af sin samvittighed, når man føler, at de to ting ikke harmonerer. Så længe landets love bygger på et syn, der er i overensstemmelse med kirkens moral, opstår sjældent konflikter, men kan samspelet mellem Folkekirken og

staten bestå, såfremt udviklingen ændrer sig? Eller handler det blot om, som Dansk Samling sagde, at gøre lovene så utvetydige, at man ikke "tørre" den egentlige substans af på andre med risiko for konflikter til følge?

LITTERATUR

Dansk kvindebiografisk Leksikon, 2, 2001.

Degn, Ole: Kirkeforvaltningen, Erik Nørr og Karl Peder Pedersen (red.): *På embeds vegne. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1750-1920*, 1998, 2. udg. 2008, s. 239-91.

Heise, A.: *Diplomatarium Vibergense. Breve og aktykker fra ældre viborgske arkiver til Viborg bys og stifts historie 1200-1559*, 1879.

Hornbech, Birthe Rønn: *Fra krigsbarn til folkevalgt*, 2007.

Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse, 2, red. af Poul Rasmussen, 1981.

Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver, II. Odense stift, jyske stifter og Slesvig stift, red. af Thelma Jexlev, 1977, s. 152-89.

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse, red. af Wilhelm von Rosen, 1, 1983.

Thomassen, Jesper: Kirke-, skole- og fattigforvaltningen, Ole Degn (red.): *Vor gunst tilforn. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1500-1750*, 2007, s. 445-500.

Viborg Bys Historie, red. af Svend Aakjær, 1-3, 1940.

Viborgs historie, red. af Henning Ringgaard Lauridsen og Lars Munkoe, 3, 1999.

NOTER

1. Poul Erik Olsen (udg.): *Hvis de skulle reddes - Indberetninger om skrivundersøgelser ved de lokale embeder 1880-83*, 1992, s. 20.
2. Samme, s. 21.
3. *Viborg Bys Historie*, s. 353. Worsoe og Orberg, 1976, s. 14.
4. *Rigsarkivet og hjælpemidlerne*, s. 766.
5. C 2-5.
6. Registranterne er trykt i *De ældste danske Archivregistraturer*, 2, 1860, s. 195-360. Jf. A. Heise: *Diplomatarium Vibergense*, 1879, indledningen.

7. C 2-1-18. Se også *Landsarkivet for Nørrejylland*, 1981, s. 10-13.
8. C 2-178-221, C 2-645-49, C 2-67-82 og 472-508, C 2-435-71.
9. C 2-416-34, C 2-1025-28 og 1029-1998/3, C 2-509-73 og 1.031-1.125 og 1998/-1998/36.
10. C 2-574-78 og 1126.
11. C 2-41-66, C 2-161.
12. C 2-24-37, 38-40 og 400-13, C 2-400-01 og 403-13 og C 2-402.
13. C 2-1141-42 og C 2-1998/42-1998/43.
14. C 2-128-29, C 2-131, C 2-600-03.
15. C 2-121 og 132, C 2-135.
16. C 2-115-16.
17. C 2-159 og 639-40. C 2-118. Jf. Degn 1998, s. 289-91.
18. C 2-305, C 2-302-03.
19. C 2-300 og 301. Jf. Thomassen 2007, s. 263.
20. Thomassen 2007, s. 263.
21. C 2-152-57, registre C 2-158, C 2-608-09, C 2-616-18.
22. C 2-150, C 2-619, jf. Thomassen 2007, s. 268-69.
23. C 2-641 og 1144-46.
24. C 2-160 og 650, jf. Thomassen 2007, s. 286-88.
25. C 2-151, jf. Thomassen 2007, s. 270-73.
26. C 2-222-29 og C 2-230, C 2-1147-48 og Thomassen 2007, s. 299-303.
27. C 2-84, 143 og 92-95.
28. C 2-233-39, C 2-248, 250-51. C 2-249.
29. Thomassen 2007, s. 252-62.
30. C 2-99-100 g 101-02, idet der er to eksemplarer.
31. C 2-85-86, C 2-111, C 2-112, C 2-111, C 2-592-93.
32. C 2-110 og C 2-793-94. Jf. Degn 2007, s. 487.
33. C 2-108.
34. C 2-1127-39, C 2-587-88.
35. C 2-254, C 2-252, C 2-258, C 2-276-95 og 299 og C 2-270-71.
35. C 2-255, 263-68, C 2-261, C 2-269, C 2-272.
36. C 2-688-96, 1025-28 og 1998/1-1998/3, C 2-704-76 og 1.031-1.125 og 1998/5-1998/36, C 2-697-703, C 2-686-87, C 2-675-85.
37. C 2-913-37, jf. Thomassen 2007, s. 274-80, C 2-938-49, C 2-950-1.005, C 2-852-56, C 2-876-81, C 2-913-37.

38. C 2-795-96 og C 2-798-806 og 1281-82, jf. Thomassen 2007, s. 281-85.
39. Afsnittet bygger på *Berlingske Tidende. Politiken. Jyllands-Posten. Viborg Stifts Folkeblad. Kristeligt Dagblad* 7. november 2008. *Blæksprutten*, 1959. *Dansk kvindebiografisk Leksikon*, 2, 1998, s. 198-99. *Viborgs historie*, 3. *Hvem Hvad Hvor*, 1957 – årets navne. Hornbech 2007.

JØRGEN ØSTERGAARD

Født 1945 i Skel høje. Forhenværende socialchef i Års Kommune. Var 1978-82 medlem af kommunalbestyrelsen i Møldrup Kommune. Har tidligere i *Fra Viborg Amt* skrevet bl.a. barndomserindringerne *Hvad hjertet er fuldt af ...*, 2001, s. 56-167, og skoleerindringerne *Viborg private Realskole 1957-1962*, 2002, s. 66-81, og *Skjæl høew – Skel høje*, 1999, s. 94-100, samt *Skybrud over Hald Sø-området* i 1948, i *Fra Viborg-egnen*, 2007, s. 9-32, samt *Radiopejleanlægget "Goldregen"*, i *Fra Viborgeggen* 2008, s. 29-63. Adresse: Nørdamvej 2, 9632 Møldrup.

OLE DEGN – SE SIDE 53

BERETNING 2010

For samfundet har kalenderåret 2009 været atypisk. Tidligere bød en sæson typisk på et antal foredrag og et tilbud om en udflugt til en historisk lokalitet. Men tilslutningen til udflugterne var efterhånden så ringe, at de ikke længere har været på programmet.

I stedet har der været satset på at komme ud på Viborg-egnen med vore tilbud, gerne i samarbejde med andre lokale foreninger og gerne kombineret med muligheden for at se og opleve et eller andet.

I årbogen er farvetryk blevet en naturlig del, når materialet er til det. Det samme er brugt i vores aktivitetsfolder. Vi håber disse ting er faldet i medlemmers smag.

Samfundets hjemmeside er nu efterhånden på plads. Som sidste år vil jeg foreslå at klikke på www.HSVIB.dk.

Medlemstallet er stabilt omkring 300; vi har med vore nye tiltag løbende tilgang, men også afgang – mest af naturlige årsager. Samfundets medlemmer er jo for det meste ”modne” mennesker.

I 2009 har Kulturelt Samråd som tidligere givet støtte til vores foredragsvirksomhed, hvilket vi er taknemmelige for.

Også en tak til Kommunens kulturudvalg, der igen har bevilget os et tilskud til udgivelsen af årbogen – et tilskud, der er helt nødvendigt i en tid med bl.a. stigende porto, hvorfor bestyrelsen også overvejer, om husstandsomdeling af årbogen her inde i byen kunne være en mulighed.

I den forgangne sæson har vi, som nævnt, arrangeret nogle af vore aktiviteter i fællesskab med andre foreninger og institutioner. Samarbejde, som vi har været glade for og vil fortsætte med.

Året 2009 startede med at vi den 29. januar i samarbejde med Asmildkloster Landbrugsskole, Danmarks Naturfredningsforening og Familielandbruget i Gammel Viborg Amt havde inviteret forfatter og journalist Kjeld Hansen netop til Asmild for at fortælle om sin bog *Det tabte land*, der kritisk beskriver bl.a. Hedeselskabets og landbrugets ”rovdrift” på den danske natur. Kjeld Hansen var velforberejdet og provokerende – alle var ikke enige – så det blev en spændende aften for de ca. 85 deltagere. Debatten sluttede ikke før kl. 23.

Den 17. februar afholdtes generalforsamling, hvorefter højskolelærer Hans Kelstrup for ca. 40 tilhørere holdt et foredrag om Grundtvig og folkelighed på Viborg-egnen.

Den 17. marts var der fællesmøde med Thorning Museum, hvor museumsdirektør på Silkeborg Museum Christian Fischer i de lavloftede stuer holdt et meget spændende og fabulerende foredrag om moeseofringer i jernalderen. 35-40 personer kunne der blive plads til. De fik en god aften.

Den 21. april mødtes 70 personer – der var desværre ikke plads til flere – til festaften i Niels Bugges Kros pavillon. Aftenen var sponsoreret og arrangeret sammen med Niels Bugges Kro, Hjarbæk vinhus, LAHVINO Italiensk Vinimport, Hald Hovedgård og Blicher-selskabet, hvis formand, Erik Harbo, holdt et foredrag om sin bogudgivelse *Frøkenen på Hald* om landsdommer Schinkels datter Charlotte Amalie, der som bekendt stak af for at gifte sig mod sin faders vilje, som beskrevet i Steen Steensen Blichers novelle *Eneste barn*. En af efterkommerne fra dette forhold, Steen Vedel, holdt derefter et foredrag

om slægtens videre liv. Foredragene var suppleret med oplæsning og sang fra Blichers forfatterskab.

Kulinarisk bød aftenen på en overdådig 30 retters menu fra Charlotte Amalies mors genfundne kogebog fra slutningen af 1700-tallet, genskabt af Niels Bugges Kro. En meget flot og festlig aften. Bestyrelsen overvejer, om noget lignende – et andet sted og med et andet tema – kan gentages i 2011 eller 2012.

Den 12. maj sluttede forårssæsonen med en naturvandring omkring Hald. Museumsinspektør Jørgen Frandsen, Kulturarvstyrelsen, viste og fortalte om de nye udgravninger på Hald ruin, Erling Greve berettede om Halds landbrug, og der var lejlighed til at bese den nye udstilling i Hald-laden, designet af Kate Nielsen, inden man med Jens Frydendal så på shelters til brug for hærvejsvandrere og moderne pilgrimme. Der var ca. 60 deltagere i det dejlige forårsvejr.

Den 22. september startede arrangementerne op igen med Samfundets markering af 250-året for "kartoffeltyskernes" ankomst til Alheden. En efterkommer af disse, journalist Elsa Steen Ølgaard, fortalte i den nyrestaurerede "Tyske" kirke i Frederiks med udgangspunkt i sin egen familie levende om "kolonisternes" hverdag. Efter et besøg ved mindestenen på kirkegården deltog ca. 40 personer i den efterfølgende kaffe og museumsbesøg på den historiske Grønhøj Kro, hvor værten, Gregers Laigaard, underholdt med lidt musik og fortællinger fra kroens historie.

Tilbage i Viborg deltog ca. 40 medlemmer den 5. november i et foredrag af Hans Jørgen Frederiksen om pilgrimme og valfart i middelalderen.

Endelig afsluttedes året 2009 med den efterhånden traditionsrige præsentation af årbog 2009 i Domsognets sognegård den 23. november. 50 medlemmer mødte op og fik deres årbog med hjem. Et hyggeligt arrangement, vi vil gentage i 2010, når jubilæumsbogen / årbogen skal præsenteres den 8. november.

Medlemmer af bestyrelsen har deltaget i en arbejdsgruppe, nedsat af kommunen med det formål at udgive en jubilæumsbog og arrangere en række foredrag i anledning af stiftets 950 års jubilæum i 2010. Det er endt med, at jubilæumsbogen samtidig bliver årbog 2010, der således vil komme "gratis" ud til samfundets medlemmer og i øvrigt også blive udbudt i almindeligt salg. Samfundet står inde for, at indhold og omfang som minimum vil svare til de kendte årbøger.

Alle årets foredrag og en særlig byvandring er ligeledes på plads. De to første er afholdt. Alle aktiviteter tager udgangspunkt i samspillet mellem by og stift. Program for hele året er udsendt til alle medlemmer.

Ud over de ovenfor nævnte arrangementer har Samfundet i 2009 engageret sig i en ny beskrivelse af Hærvejen og dens muligheder for moderne mennesker. Et projekt, som EU, regionen og et antal kommuner langs vejen venter sig meget af. Samfundets bidrag til projektet har først og fremmest været en art "konsulentvirksomhed" på den historiske del i vort geografiske område.

I 1930 blev Hallumstenen eller "Tissestenen", som den populært kaldes, fundet og genopsat af Historisk Samfund på Holstebrovej ca. 5 km. vest for byen. Stenen, der var blevet opsat i 1861 som minde om et kortvarigt "besøg" af kong Frederik 7. og grevinde Danner, var endt som trappesten og fundament for en port. Det gik op for os, at dette lille kulturminde var i en slem forfatning – nedslidt, tilgroet og ulæseligt. Bestyrelsen foretog derfor i juni en lille udflugt til stedet for at bese tilstanden. Stenen står på sin rette plads – klods op ad hovedvejen – meget udsat. Vi håber på at kunne sikre stenen efter en restaurering – eventuelt ved en beskeden flytning. Men der er mange aktører: Stat, kommune, museum og lodsejer. Vi er blot en slags tilsynsførende, der føler en vis forpligtelse. Vi håber på en god løsning i takt med bedre vejr.

Den 8. august deltog Samfundet efter særlig indbydelse i "Store bogdag" på Hald. Temaet var: "Herfra min verden går". Det gav anledning til, at medlemmer af bestyrelsen med udgangspunkt i et lille telt – ud over at sælge bøger og forsøge at hverve nye medlemmer – hver time holdt et lille 10 minutters

foredrag af lokalhistorisk tilsnit. Såvel deltagerne som tilhørerne havde en god dag.

Sluttelig vil jeg gerne rette en tak til den siddende bestyrelse og revisorer for den nu afsluttede periode.

Jørgen Østergaard,

RESULTATOPGØRELSE 1. JANUAR - 31. DECEMBER 2009

Indtægter		(2008)	
Kontingenter: 220 medlemmer a kr. 200	44.000,00	(55.700)	
Tilskud, Kulturelt Samråd, april	7.000,00	(9.000)	
Tilskud, Kulturelt Samråd, oktober	7.500,00	(7.500)	
Tilskud årbog, Kulturudvalg	10.000,00	(10.000)	
Bogsalg	5.892,00	(2.272)	
Renter	34,93	(1.237)	
Øvrige fonde		(20.000)	
I alt	74.426,93	(105.710)	

Udgifter			
Trykning og redaktion af årbog	51.380,75	(61.674)	
Trykning og udsendelse af program	3.855,58	(10.529)	
Annoncering	600,00	(1.000)	
Porto, årbog og medlemsudsendelser	13.605,75	(11.472)	
Foredrag, møder, administration	13.380,62	(12.529)	
Kontingent, DHF	2.200,00	(1.700)	
Bankgebyrer	95,00	(380)	
I alt	85.117,70	(99.295)	

Resultat kr. -10.690,77 overføres til status

Balance pr. 31. december 2009

Aktiver			
Indestående på konto 7831 146232-5	kr.	30.762,74	
Pengekasse	kr.	3.153,00	
Aktiver i alt	kr.	33.915,74	

Passiver			
Egenkapital, saldo primo 2008	kr.	44.606,51	
Overført fra resultatopgørelse	kr.	-10.690,77	
Passiver i alt	kr.	33.915,74	

Viborg, den 6. februar 2010
Karen Elisabeth Stub, kasserer.

Regnskabet er gennemset og bilagene kontrolleret.
Der er ingen bemærkninger. Henning Ringgaard Lauridsen, revisor.

Foto Allan Klüver

DVD'EN

En historisk Teaterlyskonzert – LIVE blev opført den 28. maj 2010 kl. 23.00, 24.00 og 01.00 i anledning af 950 års jubilæet for Viborg som Domkirkeby.

950 års historie blev fortalt med et stort lysdesign, nykomponeret kor- og musikværk, projektioner på Domkirken, et stort kor, og den helt rigtige stemning.

Forestillingen opførtes på Domkirkepladsen i Viborg, netop på det sted, hvor den gamle historie rent faktisk har udspillet sig.

DET KREATIVE TEAM

Kristoffer Nielsen – LYSTEK – Lys- og videodesign.

Sara Topsøe-Jensen – Carte Blanche – Instruktion

Mette Hagen – Kultur & Service – Projektledelse

Timescape – Komponister, musikværket

Søren Raffnsøe – Korleder og komponist, korværket

Jesper Hjermand – Museumsinspektør og middelalderarkæolog - Historiske fakta.

PÅ SCENEN

Kristofer Krarup · Ellen Holck · Jon Asger Ohnemus · Amalie Gammelgaard · Anne Sofie Thomsen · Kristina Skou Lauen · Diana Jensen · Sanne Heiselberg Mikkelsen · Morten Fyrstenborg · Louise Villadsen Nielsen

KORET

Koret er sammensat af en hel masse engagerede privatpersoner fra hele Viborg Kommune, af Viborg Kommunes personalegruppe samt medlemmer fra Viborg Koret · Viborg Damekor · Limfjordskoret · Viborg Kammerkor · Viborg Mandskor · Viborg Musikskoles Kor · Skive Musikskoles Kor · Sing4fun · Gudenåkoret.

BAG SCENEN

Kostumer: Elsebeth Greve · Julie Sørensen

TEKNIK

Karsten Nisbeth · Lasse Skovsted · Krishna Kandasamy · Johnny Tinggaard Sørensen · Mette Vestergaard Madsen · Johan Kvarborg · Morten Lykke Jørgensen · Lars Remme · Mogens Olesen · Peter Iversen

SPONSORER OG FONDE

Viborg 950 – Viborg Kommune · Nordeafonden · Tuborgfondet · BG Fonden · Ege Fonden · Fonden Himmerland · Overretssagfører L. Zeutens Mindelegat · Bach Gruppen A/S · Sparekassen Skals · Latinerly · Kølsen Smedie og Blik A/S · Timedesign · Jyske Bank · NC Elektronik · All Stage ApS · MB Elektronik · Lystek · Power-Rent · Night Life Event I/S · CMY

